

BELVEDERE

MERIDIONALE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK **XXV. ÉVFOLYAM, 4. SZÁM**

A TEKNŐS PÁNCÉLJA ALÓL

Tanulmányok a Szegedi Társadalomtudományi Szakkollégiumból

A LAPSZÁMOT SZERKESZTETTE KOVÁCS ATTILA

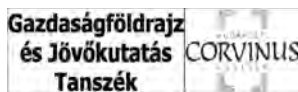
BELVEDERE

MERIDIONALE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

Főszerkesztő KISS GÁBOR FERENC
Szerkesztők HALMÁGYI MIKLÓS, KOVÁCS ATTILA, MIKLÓS PÉTER,
MOLNÁR GÁBOR, NAGY GÁBOR DÁNIEL
Munkatársak DARVAI TIBOR, MALÉTH ÁGNES, GATTI BEÁTA

A szerkesztőbizottság elnöke SZEGFŰ LÁSZLÓ
Szerkesztőbizottság DÖBÖR ANDRÁS, JANCSÁK CSABA, KISS GÁBOR FERENC,
MARJANUCZ LÁSZLÓ, NÓTÁRI TAMÁS, PÁSZKA IMRE,
RÁCZ LAJOS, ZAKAR PÉTER

Számunk az EIKKA Alapítvány, az EMKE Kft., a Dél-magyarországi Pedagógiai Alapítvány, a Szegedi Tudományegyetem Polgáriért Alapítvány, a Magyar Történelmi Társulat Csongrád Megyei és Szegedi Csoportja, az MTA Szociológiai Kutatóintézet, az SZTE Bölcsészettudományi Kar, az SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, az SZTE Alkalmazott Humántudományi Intézet, az SZTE Történettudományi Intézet, az SZTE JGYPK HÖK, az SZTE EHÖK, az SZTE BTK HÖK és a SZEPA Alapítvány támogatásával készült.

MEFESZ 1956
www.mefesz.hu

Belvedere Meridionale Alapítvány
www.belvedere.meridionale.hu

A lap tanulmányokat, interjúkat, ismertetéseket és kritikákat közöl a történelem és a társadalomtudományok köréből. A közlésre benyújtott cikk még nem publikált és más folyóiratnál elbírálás alatt nem lévő, eredeti írásmű lehet. A benyújtott és a lap jellegének megfelelő írásokat két, a szerző számára ismeretlen szakmai lektor bírálja el. A két lektor véleményének figyelembevételével a szerkesztőség döntést hoz a megjelentetésről, melyet a szerzővel közöl.

A folyóirat megjelenik évente négy alkalommal: tavasszal, nyáron, ősszel és télen.

Kiadja a BELVEDERE MERIDIONALE ALAPÍTVÁNY. Felelős kiadó: DR. SZEGFŰ LÁSZLÓ
Cím: 6725 Szeged, Hattyas sor 10. Tel.: +36 62/546-252
E-mail: belvedere@jgytf.u-szeged.hu, szerk@belvedere.meridionale.hu
Lapengedély száma: B/KUL/523/SS1993 ISSN 1419-0222

TARTALOM

Előszó • Preface	{4}
Számunk szerzői • Writers in Current Issue	{5}
Tanulmányok • Studies	
KOVÁCS ATTILA: <i>A Kazár Kaganátus egy népe: a burtászok</i> KOVÁCS, ATTILA: A Tribe of the Khazar Khaganate: the Burtas	{6}
GYENGE ANDRÁS: <i>Vándorcigányok az államszocializmusban</i> GYENGE, ANDRÁS: Gypsy Travellers in the Communist Era	{17}
FEKETE MARIANN – SARLÓS GÁBOR: <i>Identitás és elutasítás – előítéleteesség az európai országokban</i> FEKETE, MARIANN – SARLÓS, GÁBOR: Identity and refusal – presence of prejudice in European countries	{32}
KISS ISTVÁN MÁRTON: <i>Az antiszemizmus definiálhatósága körüli kérdések, és a zsidósággal szembeni társadalmi távolságtartás a szegedi társadalomban</i> KISS, ISTVÁN MÁRTON: Questions about Possible Definitions of Anti-Semitism and Social Ignorance of Jews in Szeged	{45}
GARAMVÖLGYI BENCE: <i>A közép-kelet-európai radikális jobboldali pártok támogatottsága az etnikai és nemzeti kisebbségek függvényében</i> GARAMVÖLGYI, BENCE: The Popularity of Radical Right-Wing Parties in East-Central-Europe in Relation to the Proportion of Ethnic and National Minorities	{63}
JANCSÁK, CSABA – KÁTAI, GÁBOR: Youth Services Participation of Youth – Youth Policy in Hungary (2006–2012)	{88}
Közlemények • Publications	
MARÓDI ÁGNES: <i>A tankönyvi illusztrációk és képek szerepe az oktatásban</i> MARÓDI, ÁGNES: The Educational Role of Coursebook Illustrations	{101}
MARTON SZABOLCS: <i>Géza és Adelhaid</i> MARTON, SZABOLCS: Géza and Adelhaid	{107}
Szemanú • Publications	
DANA, RICHARD HENRY: <i>Két év matrózélet (Fordította Pécsi István)</i> Two Years Before the Mast (Trans.: ISTVÁN PÉCSI)	{120}
Téka • Reviews	
<i>Rabszolga felkeléstől a függetlenségig. J. Nagy László: Forradalom az Antillákon. Haiti 1789–1804</i> (Ismerteti: Kovács Dániel)	{117}
<i>A Szegedi Tudományegyetem elődei Erdélyben. Szögi László – Varga Júlia:</i> <i>A Szegedi Tudományegyetem és elődei története. I. rész. A Báthory-egyetemtől a Kolozsvári Tudományegyetemig</i> 1581–1872. Szeged, 2011. (Ismerteti: Halmágyi Miklós)	{130}
Műhely • Working Papers	
MOLNÁR, GÁBOR: <i>The Camphill Movement through social work experiences</i> A discribing essay of a home for people with special need	{139}
Háztáji • Home-grown	
FÖLDVÁRI SÁNDOR: <i>Para-vallási jelenségek antropológiai vizsgálata Szegeden</i> – egy ígéretes kezdeményezés margójára	{148}
KOVÁCS ATTILA: <i>Bemutakozik a Szegedi Társadalomtudományi Szakkollégium</i>	{154}

SZÁMUNK SZERZŐI

Writers in Current Issue

FÖLDVÁRI SÁNDOR PHD	valláskutató (DE BTK) alexfoldvari@gmail.com
FEKETE MARIANN	PhD-hallgató (ELTE TÁTK) fekete.mariannka@gmail.com
GARAMVÖLGYI BENCE	hallgató (SZTE ÁJTK) garbence89@gmail.com
GYENGE ANDRÁS	szociológus (Budapest) gyeand@gmail.com
HALMÁGYI MIKLÓS	történész (SZTE BTK) miklos8012@gmail.com
JANCSÁK CSABA PHD	ifjúságkutató (SZTE JGYPK) jancsak@jgypk.u-szeged.hu
KÁTAI GÁBOR	ifjúságügyi szakértő (Budapest) katai.gabor@katai.eu
KISS ISTVÁN MÁRTON	hallgató (SZTE GTK) dzsadar@hotmail.com
KOVÁCS ATTILA	PhD-hallgató (SZTE BTK) hunim@freemail.hu
KOVÁCS DÁNIEL	PhD-hallgató (SZTE BTK) dkovacs.herrero@gmail.com
MARÓDI ÁGNES	PhD-hallgató (SZTE BTK) agimarodi@gmail.com
MARTON SZABOLCS PHD	történész (SZTE BTK) szabolcsmarton@tvnetwork.hu
MOLNÁR GÁBOR PHD	oktató (SZTE ÁJTK-NRTI) gabormolnar_1999@yahoo.com
PÉCSI ISTVÁN	(Szeged) pecsi.istvan@outlook.com
SARLÓS GÁBOR	PhD-hallgató (ELTE TÁTK) gabor.sarlos@pepperpr.hu

A CÍMLAPKÉP FORRÁSA

A szegedi Dóm tükröződik a Somogyi-könyvtár üveghomlokzatán (fotó: Nagy Tamás)

ELŐSZÓ | Tizenhárom év távlatából újra előrukkoltunk egy saját tanulmányokat összefogó kötettel. Minek az apropóján született a kötet? Az igazat megvallva, nincs ilyen apropó, egyszerűen csak szerettünk volna számot adni, a külvilágnak és magunknak. Jelen kötet a Szegedi Társadalomtudományi Szakkollégium tagjainak (Garamvölgyi Bence, Gyenge András, Kiss István Márton, Kovács Attila, Maródi Ágnes, Pécsi István) kutatási témájából ad közre néhányat. Van, aki hiánypótló fordítással jelentkezett, van, aki új tudományos eredményeket kíván népszerűsítő formában közreadni, és van olyan is, aki aktuális állapotokra, folyamatokra kíván rávilágítani tudományos módszertan, adatfelvétel és adatfeldolgozás segítségével.

A tanulmányok jól reprezentálják a szakkollégium sokszínűségét. Figyelemfelkeltőnek és kedvcsinálóknak szántuk azoknak, akik érdeklődnek és ha kell, önerőből hajlandóak értéket teremteni a közösség számára. Természetesen a hallgatókon kívül, az oktatóknak, és az egyetem kívül álló értelmiségieknek is meg akartuk mutatni magunkat, eredményeinken keresztül.

A szakkollégium köztudatba való beágyazása lenne az egyik célunk, hiszen kevesen tudják, mi az, és miért is jó a tagjának lenni. Nem áltatok senkit azzal – magamat sem –, hogy egy előszóban elmagyarázható volna mindaz, amit a szakkollégium jelent. Ezért csak pár dolgot emelnék ki: igyekszünk olyan kurzusokat, előadásokat szervezni, amelyet az egyetem hivatalos oktatási keretén belül nem tud biztosítani hallgatóinknak. Fontos számunkra az aktivitás, a kritikaiság és a közéletiség, ezért is szervezünk vitaesteket, avagy filmklubot. A demokratikus attitűdök, a kompetenciák fejlesztése és a tudományosságban való részvétel is prioritást élvez körünkben, ezért is rendezünk többek között konferenciákat, könyvbemutatókat. Minderre rendkívüli szükség van a lecsúszó magyar felsőoktatás keretein belül, és azon kívül is, hiszen pótolhatatlan készségekkel és képességekkel ruházza fel tagjait a szakkollégium, amivel talán lehetőség nyílik egy minőségibb magyar társadalom megalapozására. Tesszük ezt lehetőségeinkhez mérten, több-kevesebb sikerrel. Kötetünkhöz jó olvasást kívánok mindenkinek!

KOVÁCS ATTILA

PREFACE | After thirteen years, we have come out with a book that comprises our studies. What was the reason for breaking the silence? To be honest, there was none. Our aim was simply to give an account—to the public and to ourselves as well. This volume presents the research topics of some of our members (Garamvölgyi Bence, Gyenge András, Kiss István Márton, Kovács Attila, Maródi Ágnes, Pécsi István) and shows clearly the versatility of College of Advanced Studies in Social Sciences of Szeged. Readers encounter a translation that definitely fills a gap in our knowledge about literature, brand-new scientific results in popular form, and studies that increase our awareness of current social processes through scientific methodology and statistic data. It was meant to raise the attention of those who are interested in our college's work and who are willing to create values for the community. Additionally, we intended to show ourselves through our results to the professors and students, as well as to intellectuals outside the university; to spread the word of our existence, since it is not widely known what our college really is and why it is beneficial to be one of its members. I will not pretend that is possible to explain all dimensions of our college in a preface, so I am going to mention only a few things. We try to organise courses and lectures that the university cannot offer within the official framework of education. Social life, public activity and criticism are equally important for us, therefore we have initiated movie and discussion evenings. Development of democratic attitudes and various competencies and the encouragement of participation in scientific life also play a significant role in our work which we foster through our conferences and book presentations. These possibilities are really essential these days when the quality of higher education is deteriorating in Hungary. Our college endows its members with irreplaceable skills and abilities, thereby laying the foundation of a better Hungarian society. We do what we can, usually with changing fortunes. With these words, I wish everybody a pleasant time reading our volume.

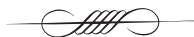
KOVÁCS, ATTILA

A Kazár Kaganátus egy népe: a burtászok

— *A Tribe of the Khazar Khaganate: the Burtas* —

Abstract

If we consider the written sources about the Burtas, it can be concluded that the Muslim writers provide the most detailed and precise descriptions. The origin of the Burtas is widely disputed; some researchers suggest that they are Turkish, while others support the theory of their Iranian origin. However, the majority of international scientists consider the Burtas as the ancestors of a Finno-Ugric people, the Mordvins, drawing this conclusion from the Burtas' name. According to the popular explanation, Burtas and Merdas ethnic names occurring in different written sources denote the same people, since the localization and lifestyles are identical in the descriptions. Written accounts also report that the Burtas used a complex farming system involving both agriculture and large-scale livestock breeding. They dwelled west from the Volga and their territory may have stretched to the river Don. Thus, it is a fact that they lived on the wooded steppe. If we compare Latin, Hebrew and Russian sources with the Muslims, it becomes obvious that the Burtas tribe is not identical with the Mordvins, meaning that the Burtas/Merdas identification is false as well. The endonym of the Mordvins supports this hypothesis. The Mordvins do not use the name Mordvin for themselves; it is a Russian loanword. They call themselves Moksa and Erä. Consequently, the term Burtas cannot be connected to the endonym of the Mordvins. Moreover, I have newly discovered a Russian source, a list of the taxpayers of Vladimir prince of the Rus where the Burtas and Mordvins are handled as separate ethnic groups. This means that the Burtas were an independent tribe living in the region between the Middle Volga and the Don; their neighbours were the Khazars in the South and the Volga Bulgars in the North. The Burtas were subjected firstly by the Khazars until the end of the 10th century, then by the Volga Bulgars and later by the Rus. After the Mongolian attack in 1230s, they became dependent of the Mongolians and gradually disappeared from the written sources.

A burtászok a Kazár Kaganátus fontos részét alkották, akárcsak a magyarok, eredetük teljesen bizonytalan, és a nemzetközi szakirodalom alapvetően a ma élő mordvinok őseinek gondolja őket. A burtászok, elhelyezkedésüket tekintve, Kelet-Európa két legfontosabb vízi útja, a Don- és a Volga között laktak. E két folyam mentén zajlott az észak–déli kereskedelem nagy része, amit nagyban elősegített e két folyók hajózhatósága. Ráadásul a kelet–nyugati kereskedelmi utak is érintették szállásterületeiket. Jelentős geopolitikai helyzetüknél fogva, szomszédjaik igyekeztek fennhatóságuk alá vonni őket. Ennek köszönhetően, hol a Kazár Birodalom, hol a volgai bolgárok, majd a ruszok, és végül a mongolok uralma alatt is éltek. Így, kulturálisan sokféle behatás érte

őket. Megismerkedhettek a judaizmussal, az iszlámmal, és a kereszténységgel. Elhelyezkedésüket tekintve pedig, közvetlen szomszédjai lehettek őseinknek, ami hatással lehetett mindkét nép nyelvére, gazdaságára, kultúrájára, és etnikai arculatára. Ugyanakkor fontos szerepet játszhattak a közelükben elhelyezkedő erdővidéki finnugor népek történelmében.

A vizsgált korszak, két részre bontható. Az egyik az időszámításunk után a 9. századtól a Kazár Birodalom összeomlásáig, azaz 965-ig tart. A másik ettől egészen a mongol hódításig, vagyis 1237-ig. Az első időintervallum azért érdekes, mert a kor egyik nagyhatalma a Kazár Kaganátus volt. Ez egy nomád birodalom volt, de a közhiedelemmel ellentétben nem csak nomád népek éltek együtt keretein belül. Adófizetői voltak erdőlakó finnugor és szláv népek. Továbbá hadi kontingens kiállítására kötelezett katonai segédnépek, mint például a magyarok és az alább bővebben tárgyalandó burtászok. A korban jelentős hadi potenciálja mellett kiemelkedő kereskedelmi forgalmat lebonyolító hatalomnak tekinthetjük a Kazár Birodalmat. Nyilvánvaló, hogy a hadjárat zsákmányaiból a segédnépek is részesültek, és a kereskedelmi haszonból is juthatott a birodalom keretein belül élő, a kereskedelemben aktívan részt vevő népcsoportoknak. Természetesen ezek a népek egymással is kereskedtek, és különböző gyakran vérségi kötelékeket is létesítettek egymással. Így korántsem mindegy, hogy a fent említett burtászok kikkel voltak közvetlenül határosak a birodalmon belül. Ez a magyarság etnogenezise szempontjából sem mellékes, hiszen a burtászok délkeleti szomszédjai voltak, egészen a 9. század végéig. A burtászok területe éghajlati szempontból nagyon előnyösnek mondható. A csapadékmennyiség nagyobb mennyiségű volt és egyenletesebb eloszlást mutatott, mint a tőlük délre elhelyezkedő füves sztyeppén. Területük nagy része az erdős sztyeppé területére esett. Természetesen nem kizárólagos jelleggel. Északon az Alatir folyó vidékén belenyúlt az erdővidékbe, míg délen a Vorona és a Medvegycica folyó felső folyásánál már a füves sztyeppé jellemezte területüket. Ennek megfelelően a gazdálkodásuk is a környezeti feltételek adta lehetőségekhez idomult. Fenn áll a kérdés, hogy a burtászok milyen életmódot folytattak? Nomádok voltak-e vagy inkább letelepült népesség? Mennyire volt egy-egy nép életmódjában és kultúrájában? Milyen etnikai elemekből épülhetett fel és milyen nyelven beszélt? Mit szívott fel a birodalom kulturális közegéből? Ezekre a kérdésekre is kerestem a választ munkám megírásakor. Természetesen nem lehet minden kérdést kielégítően megválaszolni. Szakdolgozatom egy rövidített és némileg átírt részéből született ez a tanulmány, amely alapvetően arra törekszik, hogy a tudományos eredményeket némileg közérthetőbb formában ismertesse a szélesebb olvasóközönséggel.

Amit a burtászokról tudunk, az elsődlegesen a forrásokból származik. A tanulmány felépítését tekintve először a burtászokról szóló muszlim források közül idézem a jelentősebbeket. A muszlim szerzők jó része, mint kereskedő, követ járt a burtászok között, vagy kereskedőktől szerezte információit. Így a ránk maradt műveik alapvetően hitelesnek tekinthetők. A kortárs muszlim források döntő fontosságúak a burtászokra vonatkozó híradások között. Ezen források mintegy öt évszázadot fognak át. Természetesen a források információi időben nem arányosan oszlanak meg. Az írott kútfők csak a 10. és a 13. században tesznek említést az általam vizsgált népről. A 1112. század folyamán azonban semmiféle írásos feljegyzés nem született a burtászokról. Ezeknek az időbeli hiátusoknak a kitöltése érdekében – valamint a burtászok történetének tökéletesebb megismerése céljából – a muszlim mellett, orosz és latin nyelvű forrásokat is felhasználok. Továbbá meg kell még említenünk a József kazár kagánhoz köthető levél héber nyelvű szövegét is. Kiemelten fontos még, az orosz nyelvű forrás, amelyek értékes információkat tartalmaz a burtászokra nézve.

Források

A muszlim források a vonatkozó korszakra jóval tájékozottabbak voltak a többi kortárs kútfőnél.¹ A lejegyzett, általában pontos információk sokrétűek, részletesen kitérnek a vizsgált térség éghajlatára, útvonalhálózatára, az ott élő népek kereskedelmére, egymás közti kapcsolatára, életmódjukra, társadalmukra, államszervezetükre és szokásaikra. A muszlim utazók és kereskedők kémek is voltak egyben, valamint az iszlám hit terjesztését is felvállalták, ha módjukban állt.² Az információértékre tekintettel, a muszlim forrásokból többet idézek, nem elhanyagolva a többi forráscsoport reprezentatív bemutatását. Elsőként al- Dzsjaháni hagyomány egyik legjelentősebb szerzőjének, Ibn Rusztának a vonatkozó részét ismertetem:

„Burdās földje a hazar³ s bulkār⁴ között fekszik; köztük s a kazárok között tizenöt napi távolság van. A kazár királynak engedelmeskednek. Tízezer lovas vonul közülük harcba. Főnökök, a ki őket rendben tartaná s akinek ítélete mérvadó volna közöttük, nincsen, hanem minden szállásukban van egy-két vén; pörös ügyeiket, ha ilyenek előadják magukat közöttük, ezek elé viszik, de alapjában a kazár király hódoltsága alatt állnak. Földjük kiterjedt; erdőkben laknak. A bulkār s a bagānākīya⁵ ellen támadásokat intéznek. Kitartók és erélyesek. Vallásuk a guzzīya⁶ valláshoz hasonlít. Kellemes arcuk, tekintetük és testük van. Ha valamelyikük részéről más ellen támadás vagy igazságtalanság történt, avagy az illető sebet ejt rajta, vagy megszurta, békés megegyezés addig nem jöhet létre közöttük, amíg a sebesült a bosszúját ki nem töltötte. Ha egy lány közülük felserdül, az engedelmességet apjának felmondva azt a férfit szemeli ki magának, akit akar, míg végre a kérő (a lány) apjához megy, megkéri a kezét és feleségül veszi tőle, ha ugyan (a lány) akarja. Vannak tevéik, marháik és sok mézüik. Vagyonuk java részét menyétbőrök képezik. Kétféle fajtájuk van: az egyik a halottakat elégeti, a másik eltemeti. A föld egyik síkságát lakják, erdők fájának legnagyobb része hiling⁷. Vannak szántóföldjeik is. Vagyonuk java részét méz, menyétbőrök és szőrme képezik. Országuk kiterjedése hosszában és széltében tizenkét nap.” (Kmoskó 1997. 205–206.)

A következőkben al-Isztahri művét mutatom be, amely az al-Balhi féle hagyomány folytatója: „Ami az Atil⁸ folyót illeti, az értesüléseim szerint a Hirhīz⁹ közelében ered és a Kimakiya¹⁰ s a Guzzīya között elterülő vidéken átfolyik s a Kimākīya és Guzzīya között határt képez. Utána nyugati irányban halad bulgar hátán, majd visszafordulva a kelettel szomszédos vidékek felé veszi útját, míg végre ar-Rūs-t átszelve Bulgār, majd Burtās mentén halad el míglen a Kazár tengerbe szakad. ...Burtās, ők egy nemzet, akik a kazárokkal határosak; köztük és a kazárok között más nemzet nincs. Ezek az Atil völgye mentén szanaszét lakó nép. Burtās egyben vidéknek a neve,

¹ A legkorábbi írásos források arab és perzsa szerzőktől maradtak ránk, melyeket összefoglalóan muszlim forrásoknak nevezni.

² „A szeldzsuk vezír Nizám al-Mulk az 1091-ben összeállított Szijászetnámében, azaz *A politika könyve* című művében egy külön fejezet foglalkozik a kémekkel és azok feladataival. Ebben áll a következő passzus: „Mindennütt állandóan kémeknek kell járniuk mint kereskedők, utazók, szűfik, kuruzslók és koldusok. Mindenről, amit hallanak, tudósítaniuk kell, hogy semmi fontos ne maradjon ismeretlen, és az új eseményekre még időben a megfelelő ellenintézkedést foganatosítani lehessen...” Ezenkívül, még jelentős propaganda tevékenységet is kifejthettek. GÖCKENJAN 2001. 58–59.

³ A muszlim forrásokban a kazárokat jelenti.

⁴ Itt a volgai bolgárookra utal a megnevezés.

⁵ A muszlim források így nevezik a besenyőket.

⁶ A muszlim forrásokban ez az úzok megnevezése.

⁷ A megnevezés tartalma ingadozott ugyan, de az esetek döntő többségében nyírfára utal.

⁸ A Volga folyó megnevezése.

⁹ Értve alattuk a kirgizeket.

úgy mint ar-Rūs s al-Hazar, ellenben as-Sarīr birodalomnak a neve, nem pedig városnak, vagy embernek. ... A burtās szó vidék neve. Lakóinak faházai vannak; szanaszéjjel szóródva laknak. ... Bulgār nyelve olyan, mint a kazárok nyelve; burtās nyelve azonban más, hasonló képen a rus¹¹ nyelve is más, mint a kazár s a burtās. ... Atiltól Burtās határának kezdetéig húsz, Burtās határának kezdetétől a végéig mintegy tizenöt nap van. Burtās földjétől a Bağanāk-ig mintegy tíz állomás” (Kmoskó 2000. 29–32.)

Ibn Hauqál (ő szintén az al-Balhi-féle hagyomány követője), művében a következők szerepelnek: „Burtās a kazárokkal szomszédos nemzetek csoportja. Köztük s a kazárok között más nép nincsen. Oly nép ők, amely az Átil völgye mentén szanaszéjjel lakik. Burtās egy vidéknek is a neve, úgy mint ar-rūs s al-hazar; viszont as-Sarīr birodalomnak vagy vidéknek a neve, nem pedig embereknek vagy törzseknek...Burtās vidéknek a neve; lakóinak faházai vannak; szanaszéjjel elszórva laknak nagy számuk és erejük miatt...A Bulgār-ok nyelve olyan, mint a kazárok nyelve; burtās nyelve más; hasonlóképpen a rūs nyelve más mint a kazárok és burtās nyelve.” (Kmoskó 2000. 78–80.)

Al-Bakri a következőket írja: „Ami a furdās (burdās) országát illeti, az a kazár s a bulkān (bulkār) között terül el. Közte s a kazárok országa között tizenöt napi járóút van. A bulkān s a bağanākīya ellen háborút viselnek. Vallásuk a guzzīya vallásához hasonlít. Tágas, sík földjük és sok árujuk van. Országuk hosszúságban és szélességben egy és fél járóföldre terjed. Számuk mintegy tízezer lovas. Fáik legnagyobb része a hiling. Vagyonuk java részét méz és menyét szörme képezi. Sok gulyájuk, juhnyájuk és kiterjedt szántóföldjeik vannak. Közülük az egyik csoport elégeti elesetteiket, mások eltemetik. Ha egy leány felserdül, apjának nincsen többé hatalma felette; a férfiak közül azt választja ki magának, akit akar.” (Kmoskó 2000. 255.)

A héber nyelvű forrásunk József kazár kagán levele a következő: „Amit országunk kiterjedésével, szélességével és hosszúságával kapcsolatban kérdeztél. A Gargan-(Grg'n) tengerhez (Kaszpi-tenger) közeli folyó partján fekszik, kelet felé, négy hónapnyi járóföldre (tudatom veled, hogy az Atil('tl) folyó mellett lakom, a Gargan-tenger szélén, e folyóforrása keletfelé van, négy hónapnyi járóföldre). A folyó mellett sok nagy és számtalan nép él, falvak, városok és erődített helyek, kilenc nép, számtalan sokan vannak, mind nekem fizetnek adót (A folyó mellett sok nép falvakban és részben nyílt, részben megerősített városokban lakik. Ezek neve: Burtasz (Burts), Bulgar (bulgr), Szuvar(Su'r), Ariszu('rysu), Cermisz(Crmys), Venentit(Vnntyt), Szuvar(Suur), Clavijun(Cluyun), mindegyik igen nagy, számtalan sokan vannak, és nekem fizetnek adót)” (SHLOMO-KOMORÓCZY 2003. 100.; KOHN 1990². 39.)

Az Ének oroszföld pusztulásáról című munka a következőket tartalmazza:

„Egészen a magyarok földjéig, polyákok és csehek országáig; csehektől a vjativjokokig; vjativjagoktól litvánok és németek földjéig; németektől karélokig; karéloktól Usztyug városáig, hol a pogány tojmaiak laknak, és a Fehér-tengeren túl; a tengertől a bolgárokig; bolgároktól burtaszok földjéig; burtaszoktól cseremiszekig; cseremiszeiktől a mordvinok földjéig az Úr mindent keresztény népünk uralmába hajtja, minden országot Vszevolod nagyfejedelem akaratának rende alá; és apjának, Jurijnak, Kijev fejedelmének, nagyapjának Vlagyimir Monomahnak, kinek nevével a polovecek apró gyermekeiket riogatták, a litvánok pedig nem merészkednek elő mocsaraikból; a magyarok kőből emelt városikat vaskapukkal erősíték meg, hogy a nagy Vlagyimir ellenük ne

¹⁰ E nép itt a kimekeket jelenti, akiket később a kunok egyik csoportjával lehet azonosítani.

¹¹ Itt a ruszokról van szó, akik Skandináv eredetűek, és az erdővidék szlávjait alávetve szervezték meg birodalmuk, később összeolvadva velük közösen alkották az oroszok elődeit.

vonuljon. A svédek pedig igen örvendezének, hogy a kék tenger megett a távolban lehetnek; a burtaszok meg cseremiszek, udmurtok és mordvinok erdei mézzel adóztak volt a nagy Vlagyimir fejedelemnek, és Bizánci Manuél is félelmében gazdag ajándékokat küldött volt néki, hogy Vlagyimir nagyfejedelem Bizánc városát ne vegye el tőle” (IGLÓI–MISLEY 1979. 83.)

Utolsó forrásunk Rubruk útleírása 1255-ből:

„A Donon túl elterülő vidék gyönyörű szép, folyókban, erdőkben gazdag. Északon óriási erdőségek fekszenek, hol kétféle nép lakik: egyik a moksa(mordvin), amely semmiféle törvényt nem követ és teljesen pogány. Városaik nincsenek, erdei kunyhókban laknak. Uruk és embereik jó része Németországban lelte halálát, a tatárok ugyanis egészen Németország végeihez hajtották őket, miért is nagy tiszteletben tartják a németeket, és remélik, hogy őáltaluk fognak megszabadulni a tatárok jármától. Ha egy kereskedő érkezik hozzájuk, az, akinél először megszáll, köteles őt ellátni mindaddig, amíg közöttük óhajt maradni. Ha valaki a más feleségével hál, amaz nem törődik vele, legfeljebb ha a szeme láttára történik, tehát nem féltékenyek. Igen sok disznót tartanak, bővelkednek mézben, méhviaszban, értékes szörmékben és sólymokban. Óutánuk következnek azok, akiket merdászoknak mondanak, a latinok meg merdinisnek hívnak; ezek mohamedánok. Mögöttük folyik az Etil, a legnagyobb folyó, amit valaha is láttam. Északról jön Nagy-Bolgárországból, és délnek tart, ...” (GYÖRFFY 1986. 139.)

A burtász név problémája

Fölmerül egyrészt az a kérdés, mi az oka a forrásokban szereplő névváltozatoknak (burdās, burtās, burādās, furtās stb). Másrészt, hogy miért kapcsolják össze a burtász népnévet a mordvin népnévvél.¹² Lehet, hogy a különböző alakok a különféle anyanyelvű tolmácsok kiejtését tükrözik. Ez nem elképzelhetetlen, ugyanis a Don–Volga vidéken éltek iráni nyelvű alánok, különböző török és szláv nyelvű népek. Lehetséges, hogy az arab és perzsa utazók értették más és másképpen ugyanazt a szót. Az eltérő olvasatok visszavezethetők az arab és perzsa írás- és hangrendszer sajátosságaira is. A muszlim földrajzi irodalomban a két alapalak a *burdās* vagy a *burtās* mellett megjelenik még a *burādās* is. Valószínűsíthető, hogy a *burdās* vagy a *burtās* alak volt az eredeti, ugyanis az arab nyelvű munkákban a szó alakja ebben a formában van meg.¹³ Ez a népnév a perzsa hangtani sajátosságok miatt *burdās*-ként jelenik meg a perzsa anyanyelvű muszlim íróknál.¹⁴ Ezt az elgondolást erősíti az–az ismeretünk is, miszerint az arab és perzsa szerzők nemcsak hogy ismerték egymás munkáit, hanem előszeretettel merítették is azokból. Ráadásul a latin nyelvű munkákban -d-vel írják a népnévet, míg az orosz (burtas, brutas) és héber nyelvű munkában -t-vel szerepelnek. További kérdés, hogy a burtász népnév egy nép, vagy pedig egy adott terület neve. Mivel nem fordul elő máshogy, bizonyos, hogy a népről kapta a terület a nevét és nem fordítva.

A burtász népnévvél kapcsolatban a szakirodalom több elméletet is ismer. A legvalószínűbb, hogy a burtász népnév írásának ingadozása eredményezte azt, hogy a bizonytalannak vélt népnévből minden kutató, az elméletének leginkább megfelelő névalakot használta. Ezek közül a

¹² Például Hansgerd Göckenjan.

¹³ Lásd al-Isztahri vagy al-Bakri munkáját (KMOSKÓ 2000).

¹⁴ Jó példa erre Ibn Ruszta, aki perzsa anyanyelvű, de arabul írta munkáját, és ez leginkább a nép és személynevek írásánál lényeges.

legnépszerűbb elmélet az, amely azt mondja, hogy a burdász az eredeti verzió. Ezt erősítené az a tény, hogy a forrásokban szereplő burdász név nagyon közel áll a mordvin népnévhez, amely a latin forrásokban szerepel. Így aztán a *burdász–merdász* névhasonlítás is alapul szolgált e két nép összekapcsolásához.

Az orosz őskronikában mordva formában bukkan föl a népnév. A név eredetére nézve van olyan elmélet, amely szerint a *mort* 'ember' és a *-va* 'víz' zürjén eredetű összetételekből áll.¹⁵ Így a szó jelentése „*vízi nép*” lenne. A zürjén nyelvtani sajátosságok miatt azonban ez az összetétel egy „*népvíz*” értelmezést adna, ezért ez a megoldás elvethető. A Zsirai Miklós munkája Tomaschek elméletét is idézi, amely szerint: a szóösszetétel iráni eredetű, és a *mort-xywá* 'emberevő' jelentéssel bír. Ez meggyőző lenne, ha nem tudnánk, hogy a szó eredeti alakja *mord*, a *mordva*, tehát a *-v-s* alak csak másodlagos fejlemény. Ez a *-v-s* forma pedig nyilvánvaló, hogy az oroszban jött létre.¹⁶ A fő probléma viszont az, hogy a mordvinok magukat sohasem hívták mordvának, mordvinnak. Önelnevezésként ez náluk ismeretlen, helyette az *erzä* és a *moksa* elnevezést használják. E két elnevezés eredetét pedig máig nem sikerült tisztázni (ZSIRAI 1937. 259–261).

Minorsky a burtászok nevééről külön nem értekezik, de feltételezi, hogy a Volgától nyugatra élő mordvinokkal azonosak. Ezen véleményét egy lábjegyzetben közli, amelyben Marquartot és Markovot idézi. Az általuk írottak alapján jut arra, hogy a burtászok neve iráni eredetű, és a burtászok a Volga középső folyásától délre éltek (MINORSKY 1937. 462–467).

A népnevekkel kapcsolatban sikerült egy nagyon sajátos logikai rendszert felismerni. Z. V. Togan szerint, a burtászokat, a bolgárokat, és más középső Volga vidékén élő népeket *saqaliba*-nak nevezték (TOGAN 1939. 305.). Amiből az szűrhető le, hogy a muszlim szerzők ezeket az északon élő, nagyon távoli népeket egy gyűjtőnév alatt hozzák.¹⁷ Györfly véleménye az, hogy a merdász és a burtász név azonos, és a burtász népnév eredetileg a mordvinok egyik csoportját jelölte, mégpedig az *erzäk*. Szerinte a burtász elnevezés a finnugor nyelvű, de mohamedán vallású mordvinokat jelölte (GYÖRFFY 1948. 72–73.). Minorsky 1958-ban írt munkájában elfogadja Togan fentebbi érvelését, azzal a megjegyzéssel, hogy ugyanakkor, a volgai bulgároknak, és a burtászoknak saját nevük volt (MINORSKY 1958. 109–149.).

Zahoder egyet ért Szmirnovval, aki szerint a burtász elnevezés nem lehet iráni eredetű, ugyanis véleménye szerint a név a különböző török nyelvekből jobban megfejtendő. Ugyanígy elveti a szónak, a finn *purdas* 'híd' alakból származtatását. Egyúttal felhívja a figyelmet a hasonló hangzású török törzsnevekre. Szerinte ugyanúgy, mint a kelet-európai oguzok esetében – amely helyett a bizánci források az új elnevezést, az orosz források a tork alakot, és az egyes muszlim írók a türkmén formát használják – a burtász szó is nem csak népet, hanem dinasztitát, hatalmon lévő törzset, vagy nemzetséget is jelölt. Megemlíti még, hogy így jött létre a Csagatáj és a Nogáj név is. Szerinte a burtászok katonai segédnép jellegéből adódóan nagy távolságokat járhattak be, ezért nevükkel sok helyen találkozhatunk. Így fordulhattak elő a Volga középső folyásának vidékén fellelhető toponímiákban. (ZAHODER 1962. 230–252.). Zahoder munkája alapos, de azon érve, miszerint a csecsen nyelvben fennmaradtak burtász szavak, teljesen tarthatatlan, hiszen azt sem tudjuk teljes pontossággal megállapítani, hogy milyen nyelven beszéltek. Ráadásul saját maguk által készített írásos emlékeik egyáltalán nem maradtak fenn.

¹⁵ Ez az elmélet Castrén ötleteként tűnik föl a könyvben (ZSIRAI 1937. 259).

¹⁶ Hasonló példa az oroszban *tyky-tykva* 'tök', és *Tity* > *Titva* (a folyó neve) (ZSIRAI 1937. 260.).

¹⁷ A muszlimok nem voltak teljesen tisztában a nem szláv kelet-európai népekkel, így gyakran előfordul, hogy a *saqaliba* nevet használják rájuk (MINORSKY 1958. 110). A *saqaliba* egyrészt jelölhette magukat a szlávokat, de vonatkozhatott általában az erdőlakó népekre, így a szlávokra, volgai bulgárookra, finn-ugor nyelvű népekre is.

A burtászokkal kapcsolatban Lewicki Szmirnokra és Minorskyra hivatkozik. Szerinte a mordvinok lakják azt a területet, amelyet a burtászok területének határoztak meg más kutatók. A mordvinok már Iordanesnál megjelennek. Sokan iráni nyelvű népcsoportnak tartják őket, vagyis szkíta és szarmata eredetűnek. Lewicki szerint egy **purtas* (iráni) szó, ez a szó megvan az avesztai nyelvben, megvan az oszétben *furt*, *fyrt* alakban. Felbukkan *Szarmata* személynevekben is, például: *Ruhs-as*, *Chartasis* **kart-as* 'ászok kardja' (népnév), ezek analógiájára, az *as-fia*, *as-fiai* etimológiát tart elképzelhetőnek (LEWICKI 1965. 7–12.; LEWICKI 1977. 69–70.). Harmatta János szerint is iráni nyelvű népcsoport volt a burtászoké. Az alán törzsszövetség felbomlása után – írja Harmatta – az alán törzsek különböző török törzsszövetségekbe integrálódtak. Így eltűntek a történeti forrásokból. Majd így folytatja: „A régészeti és a történeti kutatás általában jelentős szerepet tulajdonít az alánoknak, mint etnikumnak, mind pedig anyagi kultúrájuk bizonyos elmeinek továbbélése tekintetében.” (HARMATTA 1975. 256.) Több területen számolhatunk alán továbbéléssel. Ami igazán lényeges, az a burtász névben (esetleg) felbukkanó *ász* népnév, ami az alánokra utal.¹⁸ Ezt bővebben ki is fejti: „A burtász névnek két ortográfiai hagyománya van az arab–perzsa földrajzi irodalomban: *brt*'s és *brd*'s, illetve *br*'*d*'s. Ezek alapján a *Burtās*, *Burdās* alakok mellett *Buratāsszal*, vagy *Buraḏāsszal* is számolhatunk, amely később a fennmaradt helynevek tanúsága szerint *Burtāsszá* vonódott össze. Így a név első elemében egy alán *Buratā*, illetve *Borāta* alakot láthatunk, amelyhez az *ās* népnév járult. A *Borāta* név jól ismert név az oszétek mondai hagyományában, mint a nartok egyik nemzetsége. Kézenfekvő arra gondolni, hogy e hagyományban a Boratások történeti emléke őrződött meg. Így a burtásokban nagy valószínűséggel egy jelentős alán csoportot láthatunk, amely sajátos etnikai arculatát legalábbis a X. századig megőrizte.” (HARMATTA 1975. 260–261.).

Golden egyik munkájában azzal kezdi, hogy a burtászok egy uráli nyelvű nép, amely a volgai bolgároktól délre és kazár központi területektől északra élnek. Az 1970-es évek eredményei arra mutatnak – noha nem mindenki fogadja el –, hogy a burtászok a volgai finn mordvinok ősei. Továbbiakban a burtász fejezetében Vasil'ev nézetét taglalja. Vasil'ev megállapítja, hogy a burtászok egy külön etnikai csoportosulást alkottak, és hogy nem szabad a *mordvá*-val összetéveszteni. A muszlim források nyelvüket nem tudják besorolni, ami szintén arra utalhat, hogy az általuk ismeretlen finnugor nyelvcsaládba tartozhattak, véli Vasil'ev, és nyomán Golden. Továbbá a burtász kapcsolata a *meščer*–magyar/*možar*–*mišar*-rel sem biztos. Vagyis nincs egyértelmű bizonyíték arra, hogy a burtászok ugor nyelvet beszéltek volna. Végeredményként megállapítja, hogy a burtászok ugyan félnomádok voltak, ami a magyarokra is jellemző, de a burtászokat nem rokoníthatjuk a finnugor nyelvű magyarokkal, vagyis egy ilyen, esetlegesen felmerülő tézis kétséges, és újabb forrásadatok hiányában megalapozatlan. Lényegében nem foglal állást a kérdésben (GOLDEN 1980. 88–90.).

Róna-Tas egy tanulmányában arról értekezik, hogy a csuvas nyelvben meglévő *purta* szó, amelynek jelentése 'fejsze, bárd', biztosan iráni eredetű. Továbbá azt írja, hogy ennek a szónak a megfelelője, az oszétban *faeraet*, ami Abajev szerint óperzsa jövevényszó. A szó jelen van a szír nyelvben és a votjákban is, mint *purt* 'kés', azonban fonetikai és szemantikai okok miatt, ez a szó független a csuvas szótól. Lehet, hogy ez a szó közvetlenül alán eredetű, ugyanis kronológiai okokból kizárható, hogy a szó közvetlenül az óperzsából származzon. Ezért a következő levezetést ajánlja Róna-Tas: óperzsa *paraḏu* > alán *paratu* > oszét *faraet* > óbolgár *baratu* > csuvas

¹⁸ Az alán és ász népnevekről újabban lásd FEJŐS 2001.

purtā (RÓNA-TAS 1982. 154.). Ez a nyelvészeti levezetés azért olyan fontos számunkra, mert ez közvetlenül kapcsolódik témánkhoz, hiszen a burtász szónak elfogadható etimológiáját adja.

A következő vélemény megfogalmazója G. E. Afanas'ev, aki alapvetően régészeti szemszög-ből közelíti meg a burtász problematikát. Szerinte a József-kazár kagán levelében említett Arisu a mordvinokat jelöli, míg a burtászokat egészen más névvel illeti a forrás, de arra sajnos nem térki Afanas'ev, hogy mi is lenne ez a másik elnevezés. Ezenkívül megállapítja, hogy a burtász népnevet kétféleképpen jegyzik le a források. Ha a burt/furt-ás alakban szerepel a népnév, akkor az Észak-kaukázusi alánokra utal. Pontosabban azokra az alán („Assian”) törzsekre gondol, amelyek a 8. század közepén vándoroltak a Don középső folyásánál levő medencébe. Összességében tehát Afanas'ev amellett foglal állást, hogy a burtászokat az alánok egy csoportjával lehet azonosítani (AFANAS'EV 1987. 198–199.). Zimonyi István a *Korai magyar történet* (9–14. század) című kötetben megjelent szócikkében tulajdonképpen összefoglalja annak megjelenéséig a burtászokkal kapcsolatos különböző elméleteket. Leírja, hogy a burtászok a Volga vidékén előforduló nép, akiknek neve először a 10. századi muszlim forrásokban szerepel. A Dzsahjáni-hagyomány alapján megállapítható, hogy a burtászok a kazárok és a volgai bolgárok közötti területen kazár függőségben éltek. A középkori orosz források is említik őket, és a Volga-vidék helyneveiben is megőrződött a népnév. A burtász és mordva népnév egyeztetése következtében, elterjedt az a nézet, miszerint a burtászok a mordvinok elődei. Más álláspont szerint a burtász név összetett alak, és az első tag a *furd* 'folyó' jelentésű alán szó, míg a második tag, az *as*, ami egy népnév, az alánok neve. A szó etimológiája 'folyami jászok', ami azt jelentené, hogy nevük alapján iráni nyelvet beszélhettek (ZIMONYI 1994. 134–135.).

Róna-Tas András újabb munkájában tükröződő véleményét szintén érdemes behatóbban ismertetni, ugyanis azt írja, hogy az Urál és a Volga között élt egy *er* nevű nép. E nép mai neve *ar*, mert a tatárok és csuvasok jelenleg így hívják az udmurtokat. Van is ilyen helynév Kazánytól északnyugatra, de ezt a népnevet megőrizték régi források is, például al-Isztahri, finnugor nyelvű népek lakhelyére lokalizálták területüket.¹⁹ Ebből Róna-Tas, ugor típusú finnugor nyelvet beszélő népek gondolja őket. Ennek kapcsán mindjárt felvetődik az *as–ar* név és a két nép kapcsolata, amely egészen új megoldásokhoz vezetne, azonban Róna-Tas ezt a vonalat nem viszi tovább (RÓNA-TAS 1997. 235.). Róna-Tas a magyar név kialakulásával kapcsolatban közvetve ismét érinti a burtász kérdést. Azt írja, hogy a török nyelvekben szókezdő helyzetben csak akkor volt *m*-hang, ha utána egy orrhangú, vagyis nazális mássalhangzó következett (RÓNA-TAS 1997. 229.). Ez azért fontos, mert a *bur*ás/*burd*ás–*merd*ász összevetésénél teljesen egyértelművé válik, hogy egyiket a másiknak nem lehet megfeleltetni. Ugyanis ha ezt a logikát követjük, és azt feltételezzük, hogy a burtászok török nyelvűek voltak, akkor nevük eredeti alakjaként szóba sem jöhet a *merdász/mordans/mordvin* népnévi forma. Mivel a török nyelvekben csak idegen eredetű szavak esetében jelenik meg az *m*- szókezdő helyzetben, illetve jóval későbbi (jövénny) szavakban a török nyelveket illetően. Másrészt, ha nem török nyelvű népséget feltételezünk, és a *merdász/mordans* alakot tekintjük eredetinek, akkor pedig az a teljességgel érthetetlen, hogy az arab és perzsa nyelvű utazók miért *-b* szókezdő hanggal írják le a nevet, hiszen a szókezdő *m*- megjelenik mindkét nyelvben.

Hansgerd Göckenjan kiváló német kutató kiáll a burtász–mordvin rokonság mellett.²⁰ Az első pontban megfogalmazza, hogy: „nyelvtörténetileg mindkét név egymással teljesen

¹⁹ Lásd: Kmoskó 2000. 29–32.

²⁰ Cikkében bőven foglalkozik a Riccardus-féle jelentéssel és Rubruk leírásával (Göckenjan 1997. 93–118.).

összhangba hozható” (GÖCKENJAN 1997. 106.). Ez azonban följebb már tárgyalt nyelvtani nehézségek miatt kizárható. Ezen kívül, leírja, hogy a Riccardus-féle jelentésben található *Veda* alakból levezethető a merdász, vagyis a mordvin népnév. A mordvinokról megjegyzi még azt is, hogy míg egy részük muszlim lett, többségük megtartotta ősei animista hitét (GÖCKENJAN 1997. 103–107.). Ezen elmélet nem tartható, a levezetés pedig „több sebből vérzik”, mert nem csak a *veda*–*merdász* azonosítás, hanem a *merdász*–*burtász* összekapcsolás sem helytálló. Ráadásul a följebb már leírt önelnevezési probléma is súlyosbítja a helyzetet, (ami már korábban is felhívta a figyelmünket arra, hogy a burtászok nevét nem a mordvin névvel kell összevetni).

József kazár kagán levelében szereplő népek közül a burtász, bulgár és a szuvar könnyen azonosítható. Az *arisu* a mordvinok elnevezése, amit az *erzä* névvel, azaz a mordvinok egyik csoportjának önelnevezésével lehet összekötni (AGYAGÁSI 1999. 87.). De Agyagási nem vette figyelembe Julianus útleírását, amelyben szerepel egy Bundaz nevű város. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a kazár kagán szisztematikusan azokkal a népekkel kezdte meg a felsorolást, akiknek városuk van.²¹ Ráadásul a kazár kagán az *arisukat* és a burtászokat megkülönbözteti. Agyagási viszont feltételezi, hogy az *erzäk* azonosak a burtászokkal.

W. Barthold a burtászokról a következőket foglalja össze. Olyan pogány törzs voltak, akik a Volga folyó völgyében éltek a bolgárok és a kazárok szomszédságában. A források alapján azt írja, hogy a forrás azon kitétele, hogy: „b folyója” a Volgát jelenti. Marquart meghatározása szerint ez a Szamara folyó. Az arab és a perzsa források sehol nem említenek olyat, hogy a burtászok között lettek volna muszlim hitűek, mint ahogyan a kazárokról és a volgai bolgárokról megemlítik. Barthold al-Yāqūtra hivatkozva azt írja, hogy a burtászok és az iszlám világ között élénk kereskedelmi kapcsolat volt, aminek egyik legfontosabb árucikke a szőrme volt. Valamint ő is a burtász–mordvin azonosság mellett foglal állást. Kiemeli, hogy a burtászok a Volga jobb partja mentén éltek, ahol finnugor és szláv népekkel voltak határosak. Később a mongol támadások hatására északabbra húzódtak (W. BARTHOLD: Burtās. In: EI² I. 1337–1338).

E fejezetben az utolsó fontos kérdés, hogy a burtász név önelnevezés-e. A kérdés szinte eldönthetetlen, de itt is segítenek a források. A tárgyalt népet, szinte csak burtász elnevezéssel illették. Ebből arra következtethetünk, hogy ez volt az önelnevezésük. Ezt pedig az is erősíti, hogy a burtászokat a közvetlen szomszédai is ezen a néven említik.²²

A burtászok nyelve

A burtászok nyelvének meghatározása rendkívül fontos, ugyanis korántsem biztos, hogy egy nyelvet beszéltek. A források erre vonatkozóan a következőket közlik:

◆ al-Isztahri: „A kazár nyelv sem nem török, sem nem perzsa, sem nem tagja a nemzetek más nyelvágának” (KMOŠKÓ 2000. 29.).

²¹ A folyó mellett sok nép falvakban és részben nyílt, részben megerősített városokban lakik. Ezek neve: Burtasz (Burts), Bulgar (bulgr), Szuvar (Su’r), Ariszu (’rysu), Cermisz (Crmys), Venentit (Vnntyt), Szuvar (Suur), Clavijun (Cluyun), mindegyik igen nagy, számtalan sokan vannak, és nekem fizetnek adót” (SHLOMO–KOMORÓCZY 2003. 100.; KOHN 1990². 39).

²² Idevágó párhuzamként említhetjük azt a megfigyelésen alapuló tényt, hogy egy nép közvetlen szomszédai szinte mindig az adott nép önelnevezését veszik át, hosszabb-rövidebb idő után. Míg a velük közvetlenül nem határos népek, más névvel is illethetik őket, ami rendszerint a közvetítő nyelven keresztül való kölcsönzés eredménye.

„Bulgār nyelve olyan, mint a kazárok nyelve; burtās nyelve azonban más, hasonlóan a rüs nyelve is más, mint a kazár s a burtās” (Kmoskó 2000. 31.).

◆ Ibn Hauqál: „A bulgār nyelve olyan, mint a kazárok nyelve; burṯās nyelve azonban más; hasonlóképpen a rüs nyelve is más, mint a kazárok és burṯās nyelve” (Kmoskó 2000. 80.).

Ezekből a híradásokból azt szűrhetjük le, hogy a burtászok nyelve nem tartozott a török, sem pedig a szláv nyelvek közé. Úgy tűnik, a burtászok nyelvi hovatartozását a muszlim forrásokból nem lehet megadni. A burtászok megítélésénél a jól tájékozott és kortárs muszlim források az alapvetők, mégis kellő kritikával kell kezelni őket. Ugyanis tévedhetnek, elfogultak lehetnek, hamis információt kaphattak, félreérthették egymást. Ugyanakkor a forrásokból más következtetést is levonhatunk. Ha feltesszük, hogy a kazárok nyelve azért ismeretlen al-Isztahri számára, mert az arabok és a perzsák csak a köztörök típusú nyelveket tartották töröknek, és számukra a kazár és a volgai bolgár nyelv nem hangzott törökként, így aztán ismeretlen nyelvnek írták le. Ez megmagyarázná al-Isztahri szöveghelyét, viszont fölvet egy másik problémát. Mégpedig azt, hogy ez esetben szerzőnk miért nem írta egyszerűen azt, hogy a burtászok török nyelvűek. Ami viszont a forrásadatok alapján kizárható az–az, hogy a burtászok szláv nyelvűek lettek volna. Göckenjan hasonló gondolatmenet után jut el oda, hogy a burtászok finnugor nyelvűek voltak. Ezt harmadik tételében (amely a burtász–mordvin azonosságot levezető elméletének része), úgy fogalmazza meg: „A földrajzíró Ištahri igazolja, hogy a burtászok nyelve nem tartozik a török nyelvekhez” (GÖCKENJAN 1997. 106.). Azonban azt sem írja, hogy nyelvük finnugor eredetű vagy ahhoz hasonló lenne.

Összefoglalásként elmondható, hogy a muszlim források részletekben gazdag, viszonylag pontos híradásokat nyújtanak a burtászokról. Ezek az írásos emlékek megbízható információkat adnak, az életmódbeli sajátosságaikra (kereskedelem, állattartás, házassági szokások), lokalizációjukra, és tájékoztatnak bennünk arról, hogy a kazárok katonai segédnépei voltak, bár nem szabad elfelednünk, hogy ezek a leírások a muszlim utazók szemléletén keresztül mutatják be az adott dolgokat. Mivel a burtászoktól nem maradt ránk semmilyen írásos emlék, így teljes bizonyossággal nem tudjuk eldönteni, hogy milyen nyelven beszéltek. Népvük alapján lehetnek eredetűek meghatározása meglehetősen kétséges, a finnugor eredetüket az elmélet képviselői nagyon bizonytalan népnév-etimológiákkal igyekeznek alátámasztani. A leghangsúlyosabb az iráni eredet a népvüket illetően, ugyanis a legtöbb és egyben legjobb etimológia erre a lehetőségre épül. Ugyanakkor közismert tény, hogy népnévből nem lehet meghatározni egy nép nyelvét és etnikai hovatartozását. Továbbá problémás a régészeti adatokból kiindulva következtetni az adott nép nyelvére. Hasonló okok miatt a katonai létszámukból sem lehet kikövetkeztetni a népesség nagyságára. Az írott források alapján komplex gazdálkodási rendszerben éltek, vagyis földművelés és a nagyállattartás egyaránt jelen volt a burtászoknál. Az is biztos, hogy a szállásterületük a Volgától nyugatra volt, és akár a Donig is elérhetett. Tény továbbá az, hogy a burtászok az erdős sztyeppén éltek. Északon területük benyúlhatott az erdővidékre, míg délen a sztyepp egy részére is kiterjedhetett fennhatóságuk. Gazdálkodásuk ezeknek a kondícióknak megfelelően alakult. A muszlim források mellett a latin, héber és orosz nyelvű források felhasználása alapján egyértelműnek látszik, hogy a burtász nép nem azonos a mordvinokkal. Ennek igazolása során a források mellett segítségemre volt a mordvinok önelnevezése. Tehát a burtász egy önálló nép volt a Közép-Volga–Don vidéken, amely délről a kazárokkal, északon pedig a volgai bolgárokkal volt határos. A burtászok a 10. század végéig kazár függőségben éltek, majd a volgai bolgárok, és később a ruszok fennhatósága alá kerültek. Az 1230-as évek mongol támadás nyomán mongol alattvalók lesznek, majd fokozatosan eltűnnek a forrásokból. *

FELHASZNÁLT IRODALOM

- АФАНАС'ЕВ Г. Е. 1987: Население лесостепной зоны Бассейна среднего Дона в 8–10 вв. *Археологические открытия на новостройках*. Moskva. 198–199.
- AGYAGÁSI K. 1999: A cseremisiz etnogenezis rekonstrukciójához. In Ujváry Z. (szerk.): *Ünnepi kötet Szabó László tiszteletére*. Debrecen. 85–94.
- EI² = *The Encyclopaedia of Islam*. CD-ROM Edition v. 1.0. Brill NV. Leiden, 1991.
- FEJŐS BARBARA 2001: Az alánok és a kereszténység, In Felföldi Sz. – Sinkovics B. (szerk.): *Nomád népvándorlások magyar honfoglalás*. MÖK 15. Budapest. 36–44.
- GOLDEN, P. B. 1980: *Khazar Studies*. I. Budapest.
- GÖCKENJAN, H. 1987: Kelet-Európa népei a 13. századi magyar domonkosok útleírásaiban. *Aetas. Történettudományi folyóirat* 2–3, Szerk.: Koszta László, 93–119.
- GÖCKENJAN, H. 2001: Felderítők és kémek. Tanulmány a lovasnomád hadviselés stratégiájáról és taktikájáról. In Felföldi Sz. – Sinkovics B. (szerk.): *Nomád népvándorlások magyar honfoglalás*, MÖK 15. Budapest. 57–66.
- GYÖRFFY GY. 1948: *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Budapest.
- GYÖRFFY GY. 1986: *Julianus barát és a napkelet fölfedezése*. Vál., a bev. írta és jegyzetekkel ellátta Györffy Gy. Ford. Györffy Gy. és Gy. Ruitz I. Budapest.
- HARMATTA J. 1975: Az alánok Kelet-Európában a korai középkorban. *Antik Tanulmányok* 1975. 22. évf. 256–261.
- IGLÓI E. – MISLEY P. 1979: *Régi orosz széppróza*. Budapest. 83–84.
- KOHN S. 1990²: *Héber kutforrások és adatok Magyarország történetéhez*. Budapest, 1881. (reprint 1990).
- KMOSKÓ M. 1997: *Mohamedán írók a steppe népeiről*. Földrajzi irodalom. Szerk: Zimonyi I. MÖK 10. Budapest.
- KMOSKÓ M. 2000: *Mohamedán írók a steppe népeiről*. Földrajzi irodalom. Szerk: Zimonyi I. MÖK 13. Budapest.
- LEWICKI, T. 1965: Ze studiów nad źródłami arabskimi III. Études sur les sources arabes III. *Slavia Antiqua* 1965. 12. 1–33.
- LEWICKI, T. 1977: *Źródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny*. II/2. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdansk
- MINORSKY, V. 1937: *Ẓudūd al-‘Ālam. The Regions of the World. A Persian Geography* 372 A.H. 982 A.D. London.
- MINORSKY, V. 1958: *A History of Sharwān and Darband in the 10th–11th centuries*. Cambridge.
- RÓNA-TAS, A. 1982: The Periodisation and Sources of Chuvash Word Yumšā „Sorcerer”. In *Chuvash Studies*, Szeged, 113–171.
- RÓNA-TAS A. 1997²: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest.
- SHLOMO, J. SPITZER – KOMORÓCZY G. 2003: *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*. Budapest.
- TOGAN, Z. V. 1939: *Ibn Faḫlān Reisebericht*. Leipzig.
- ЗАХОДЕР Т.Н.: *Каспийский свод сведений Заходер Т.Н.: Каспийский свод сведений Заходер о восточной Европе*. I, Moskva.
- ZIMONYI I. 1994: Burtaszok. In Kristó Gy. (főszerk.) – Engel P. – Makk F. (szerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest. 134–135.
- ZSIRAI M. 1937: *Finnugor rokonságunk*. [Reprint 1994, Budapest] Budapest.

GYENGE ANDRÁS

Vándorcigányok az államszocializmusban

— *Gypsy Travellers in the Communist Era* —

Abstract

After having recognised the social problems of settled Gypsies, we also have to turn our attention to the tensions resulting from the lack of social integration of travelling Gypsies in Hungary.

Can we even talk about classical examples of travelling Gypsies in Hungary in the Communist era? The literature published so far claims that most statistics on Romani people in Hungary are unreliable. This doesn't mean that the results of research carried out on this topic should be completely ignored, but the data have to be considered cautiously. It is especially true for surveys after 1945, since at that time highly different methods were used to determine the proportion of Romani people in the Hungarian society; hence the divergent results and obscurity of actual numbers. All we can give is estimation. My aim was to resolve contradictions and give a more precise picture of the situation of Gypsies, especially that of travelling Gypsies in Hungary, therefore I have involved in my research written sources such as reports of the MSZMP KB [Central Committee of the Hungarian Socialist Workers' Party], case studies, qualitative field-works etc. Based on these documents, it has become possible to describe the process how the nomadic lifestyle of Gypsies in Hungary disappeared during the period from the turn of the century until the political transition. Additionally, a quite unique phenomenon is detectable in the Communist era; an institutionalised wandering controlled by the state which can be seen as the temporal extension of the former nomadism.

Bevezetés

Ha a már letelepedett cigányok társadalmi integrációjával kapcsolatos problémákat érzékeljük, még inkább foglalkoznunk kell a hazai vándorcigányok integrálatlanságából adódó feszültségeket. De lehet-e egyáltalán a klasszikus értelemben vett vándorcigányokról beszélni Magyarországon az államszocializmus időszakában? A kérdést megválaszolni azért is nehéz, mert az általam vizsgálni kívánt időszakra érvényesen 1945-től az 1960-as évek elejéig alig van a cigányságra vonatkozó adat vagy feljegyzés. Mégis kirajzolódni látszik egy tendencia, jelesül az, ahogyan a századfordulótól egészen a rendszerváltásig hogyan szűnik meg a vándorló életmód a magyar cigány lakosság körében. Véleményem szerint az államszocializmus korszakában egy egészen egyedi jelenségről beszélhetünk, egy intézményesített, központilag irányított vándorlásról.

Kezdetben a cigánykérdést egészen sokáig inkább szociális problémaként kezelték. Csak a századforduló után lett a cigánykérdésből etnikai kérdés. E dolgozat keretei között képtelenség lenne teljes egészében feldolgozni a magyarországi cigányság történetét, ezért én csak az 1893-as cigányösszeírástól számított közel 120 éves időszakot szeretném kiemelni, azon belül is különös figyelmet fordítani az államszocializmus időszakára. Jogos a kérdés, hogy miért pont az államszocializmus időszakát emelem ki ebből az időszakból, annak ellenére, hogy a cigányságra vonatkozó adatok, feljegyzések vagy hiányosak, vagy megbízhatatlanok. Ahogy erre számos, a témával foglalkozó szakirodalom is utal, ha vannak is a hazai cigányságra vonatkozó statisztikai adatok, közülük kevés megbízható. Ez nem azt jelenti, hogy egyáltalán nem használhatóak, azonban sok esetben fenntartásokkal kell kezelni az ilyen témájú kutatásokat és azok eredményeit. Ez leginkább a 1945 utáni kutatások eredményeire igaz, melyek eltérő módon próbálták mérni a cigány származásuk számát a magyar társadalmon belül, melynek következtében olyannyira eltérő eredmények születtek, hogy teljes biztonsággal nehéz pontosan megmondani, legfeljebb csak becsülni lehet a cigányok számának változását az adott korszakban.¹ Éppen ezért nehézkes lenne csak és kizárólag a statisztikai adatokra támaszkodva bemutatni a cigányság helyzetét ebben a korszakban. Éppen ezért fordultam olyan írásos forrásokhoz, melyek segítségével teljesebbé válhat a kép.

Mielőtt részletesen ismertetném kutatásom eredményeit, egy rövid fejezetben definiálnám a „vándor cigány”, „kóbor cigány” fogalmát, utána pedig tennék egy rövid történelmi kitekintést a cigányság helyzetére vonatkozóan, és csak ezután mutatnám be az általam felhasznált forrásokat, majd azok vizsgálata során kapott eredményeket és az ezek alapján született következtetéseimet.

Fogalmi keretek

Ahogy azt már a bevezetőben is említettem, dolgozatom központi kérdése az, hogy az államszocializmus időszakában kialakult ingázó életmódot lehet-e a korábbi hagyományos vándorló életmód egy új alakváltozatának tekinteni? Azonban a kérdés megválaszolásához elengedhetetlen a „vándorcigány”, „kóbor cigány” fogalmának definiálása. Továbbá annak vizsgálata, hogy mennyiben fedí le ez a fogalom az angol szakirodalom használatos „traveller” kategóriát?

A kérdés megválaszolását az is nehezíti, hogy önmagában már azt is nehéz megmondani, hogy kit tekinthetünk cigánynak? Egyáltalán ki tekinti magát cigánynak? Tehát az egyén maga dönti el, hogy ő cigány-e vagy maga a társadalom?

A különböző történelmi korokban különbözőképpen tekintettek a cigányokra. Hol szociális dimenzióban, hol pedig etnikai dimenzióban jelenik meg. Csalog Zsolt „Etnikum? Faj? Réteg?” című írásában részletesen foglalkozik ezzel a kérdéssel. Csalog szerint a többségi társadalom „faji, vagy fajinak elképzelt kritériumok” alapján gondolkodik a cigányokról. Végül arra a következtetésre jut, hogy ennél sokkal bonyolultabb a kérdés. „A való helyzet magában rejti mindhárom tényező elemeit. Cigányságunk, e tudatkivetülés útján valósággá realizálódó kategória tudományos leírásánál operálnunk kell mind etnikai, mind faji, mind pedig szociális fogalmakkal. Fontos azonban hangsúlyozni azt, hogy egyik sem abszolutizálható.”²

¹ Hoóz 1987.

² CSALOG 1973. 41.

Ugyan nem csak a cigányságra volt jellemző a vándorló életmód, azonban valamilyen úton-módon mégis összekapcsolódott a cigánysággal. Annak ellenére, hogy a 19. századra már a cigányság nagy része felhagyott a vándorlással, ez a nézet mégis tovább élt a társadalomban. Így például azokat a cigányokat, akik csak szezonálisan, munkavállalás céljából költöztek egyik országrészből a másikba összemosták a cigányok azon csoportjával, akik ténylegesen is vándorló életmódot folytattak.

Végezetül pedig szót kell ejteni az angol szakirodalomban bevett „traveller” kategóriáról is. Az angol szakirodalomban a cigányokat gyakran sorolják a „traveller” kategóriába, melyet ugyanúgy alkalmaznak a vándorló életmódot folytató írekre is. Éppen ezért javasolja Okeley a „Gypsy/Travellers” kettős elnevezés használatát, többek közt azért, mert a cigányok önmeghatározás céljából szívesebben használják a kevésbé pejoratív „Travellers” kategóriát.³ Pontosan ezen okból kifolyólag a két fogalom – „Travellers” és „vándorcigány” – nem feleltethető meg egymásnak.

A későbbiekben látni fogjuk, hogy a cigányság körében a klasszikus értelemben vett vándorló életmódot folytató csoportok az 1960-as évekre fokozatosan eltűntek. Azonban a korábbi vándorló, nomád életmódban gyökerező kulturális minták, szokások, hagyományok átörökítődtek a későbbi generációkra. Dolgozatomban ezt a mozzanatot felhasználva próbálom bebizonyítani, hogy az államszocializmus korszakában kialakult ingázó életmód véleményem szerint a hagyományos vándorló életmód meghosszabbításának tekinthető.

Történeti áttekintés

Dolgozatomnak nem célja a magyarországi cigányság történelmének teljes feltárása, ugyanakkor a megértéséhez elengedhetetlen a történelmi háttér rövid ismertetése. Én csak a dolgozatom szempontjából fontos korszak társadalomtörténeti hátterét szeretném ismertetni.⁴

Nem állíthatjuk azt, hogy az évszázadok során nem voltak konfliktusok a hazai cigányság és a magyarországi települések nem cigány lakossága között, azonban ezek a konfliktusok megmaradtak helyi szinten. A konfliktusoknak számos okai voltak, ezek közül talán a legfontosabbnak a cigányok által folytatott vándorló életmód mondható. 18. századtól egyfajta elvárás volt mindenkivel szemben, hogy jól behatárolható helyet foglaljon el mind a fizikai, mind a társadalmi térben. Emiatt erősödhetett fel az idegenkedés a cigányok vándorló életmódjával szemben. Dupcsik ezzel kapcsolatban három kategóriát sorol fel, a ténylegesen vándorló, az időszakos vándorló és letelepedett életmódot folytató cigány népeiséget.⁵

Már a kezdetektől fogva számos speciális mesterséget űztek a cigányok – rációlva az elterjedt közvélekedésre, miszerint a cigányok elutasítják a munkát.⁶ Ugyancsak a cigányokkal kapcsolatos egyik tévhit, miszerint javarészt zenélésből élnek. Valójában a muzsikusi pálya a történeti időkben nem volt annyira elterjedt a körükben, szemben a fa- és fémmegmunkálással, a vályogvetéssel, a kosárfonással stb.⁷

³ OKELY 1983. 18–19. vö. TURNER 2000. 68–77.

⁴ PL. ROSTÁS-FARKAS – KARSAI 1992.

⁵ DUPCSIK 2009. 43–44.

⁶ NAGY 2004.

⁷ NAGY 2004.; KEMÉNY 2000. 10.

Ugyan nincs pontos adat arról, hogy valójában mennyi cigány is élhetett akkoriban Magyarországon. Ráadásul „(...) a 18. századra megszűnt az ország szétdaraboltsága, az állandó háborús állapot, egységesül és hatékonyabbá vált a közigazgatás.”⁸ Ennek következtében a cigányok által űzött mesterségekre egyre kevésbé volt szükség.

A felvilágosult abszolutista uralkodók, miközben racionalizálni és egyben civilizálni próbálták a magyar társadalmat, eljutottak a cigányság letelepítésének megfogalmazásához is. A Mária Terézia és II. József alatt született rendeletek a cigányok asszimilációját célozták, mely során, melynek megvalósításához akár totalitárius eszközöket is igénybe vettek volna az erőszakos asszimilációs és letelepítési célú politika sikeres megvalósításához. Többek közt ennek is köszönhető, hogy a 19. századra már letelepedett és felhagyott a vándorló életmóddal.⁹

Az oláh-cigányok megjelenésével még differenciáltabbá vált a magyarországi cigányság; és még jobban fragmentálta magát a cigányságot is, és – ahogy Dupcsik fogalmaz – kialakult egy sajátosan kettős kép a magyarországi cigányságról. Ennek ellenére a 19. század lényegében különösebb társadalmi konfliktusok nélkül telt el – legalábbis nem maradtak fent olyan dokumentumok, amelyek, példának okáért akár cigányellenes atrocitásokról, akár a cigányság kriminális aktivitásáról szóltak.

Az 1867-es kiegyezés után létrejött dualista államberendezkedés, annak ellenére, hogy polgárosította és modernizálta a társadalmat, egy sor társadalmi feszültségek megerősített, illetve kitermelt az országon belül. Az emancipációs törvény az egyéni jogok tekintetében megadta, de kollektív jogok tekintetében megtagadta az egyenjogúsítást a nem magyar lakosság számára. Azonban a legnagyobb probléma az volt, hogy nem állt rendelkezésre megbízható adatok a cigányságra és a cigányság helyzetére vonatkozóan.

Hieronym Károly belügyminiszter éppen ezért 1893-ban elrendelte a cigányok összeírását Magyarországon. A kutatást a Központi Statisztikai Hivatal végezte, Hermann Antal, a Néprajzi Társaság létrehozójának a vezetésével. Ennek köszönhetően temérdek adat gyűlt össze az akkori Magyarországon élő cigányságról. Továbbá – és a téma szempontjából ez a legfontosabb – Hermann a kutatási eredményekre hivatkozva a következőket állapította meg a cigányságról: nagy részük magyar anyanyelvűnek vallja magát, többségük letelepedett életmódot folytat,¹⁰ de egy csoportjukra jellemző a csavargás, a nomád életvitel. (Számos más forrásból származnak adatok a cigány népeségre vonatkozóan. Már 1873-ban is volt egy cigány összeírás, továbbá a népszámlálások adatsorai között is találhatunk a cigányságra vonatkozó adatokat, azonban az adatok rendkívül eltérőek, mivel a népszámlálások alkalmával anyanyelv szerint végezték el az összeírást.)¹¹

A századfordulótól azonban a magyarországi cigányság helyzete egyre rosszabbá vált. Korábban is léteztek a cigányokkal szembeni tévképzetek és hiedelmek („embert esznek”, lopnak stb.), azonban a 20. század elejétől kezdve ezek egyre felerősödtek. Egyre erőszakosabb bűncselekményekkel hozták kapcsolatba a cigányokat – rablással, gyilkosságokkal. Fordulópontnak tekinthető a magyarországi cigányság történetében a dánosi rablógyilkosság, hiszen általa addig mélyen rejtőző társadalmi problémák, feszültségek kerültek a felszínre.¹² Nem arról van szó,

⁸ DUPCSIK 2009. 49.

⁹ FRASER 1996. 1996.

¹⁰ Összesen 274 940 cigány élt akkor Magyarországon, ebből 243 432 letelepedett, 20 406 huzamosabb ideig tartózkodott egy helyben, 8 936 pedig vándorcigányként volt számon tartva (DUPCSIK 2009; GAÁL 2007)

¹¹ MEZEY 1986. 20–21.; FRASER 1996. 195.

¹² GAÁL 2007.

hogy korábban ne lett volna kérdés a hazai cigányság helyzete, azonban arra, mint rendszeti, egészségügyi, illetve oktatási-nevelési problémaként tekintettek.¹³ Pontosan ezen okokból kifolyólag kapott az eset hatalmas sajtóvisszhangot, aminek eredményeként maga a cigánykérdés is átkerült a rendszeti, bűnmegelőzési síkról az osztársadalmi problémák körébe.¹⁴ Arról nem is beszélve, hogy a különböző korszakokban a „cigány” fogalmának meghatározása is eltérő – hol szociális dimenzióban, hol etnikai dimenzióban jelenik meg.

Természetesen az eset csak jobban elmélyítette az előítéleteket a többségi társadalomban a cigányokkal szemben, ugyanakkor a kormányzati illetékesek továbbra is inkább közigazgatási kérdésként kezelték a cigányok ügyét.¹⁵ A helyzetet tovább rontotta az egyre felgyorsuló iparosodás és urbanizáció is. Szociológiai közhely, hogy az iparosodás során olyan gyorsan zajlottak le mélyreható változások a társadalmi struktúrában, hogy azzal a korabeli magyar társadalom pauperizált rétege – köztük a magyarországi cigányság nagy része nem tudott lépést tartani, melynek következtében egyre jobban leszakadtak, és kerültek még inkább a társadalom peremére. A cigányok helyzetét tovább rontotta, hogy az általuk üzött korábbi mesterségek amik java része amúgy is megkívánta a vándorló életmódot – piaca tovább szűkült. Mivel a cigányok rendre kimaradtak a földosztásokból, és az ipar sem volt képes felszívni a munkanélkülivé vált cigányok többségét.

A 1893-ashoz hasonló összeírás később nem született, sőt, az 1941. évi népszámlálásig a statisztika nem is foglalkozott a cigányokkal,¹⁶ ezért nehéz lenne pontosan megmondani, hogy mekkora arányban voltak az asszimilálódottak, letelepedettek és a továbbra is alkalmi munkákból élők, gyakran lakóhelyet változtatók száma a cigány lakosságon belül, és általában véve is csak becsülni lehet a cigány lakosság számát.¹⁷ Ráadásul a különböző rendeletek is csak a kóbor életmódot folytató egyénekre, legfőképp cigányokra vonatkoztak, tehát a röghöz kötés politikájáról továbbra sem mondtak le. A cigányok deklasszálódásának az egyik oka az volt, hogy egyrészt a társadalom semmilyen szolidaritást nem mutatott feléjük, sőt, káros, a társadalomra veszélyes csoportként tekintettek rájuk.¹⁸ Valószínűleg ennek is köszönhető, hogy a cigányok elhurcolását a második világháború alatt többé-kevésbé tétlenül és részvétlenül nézte a magyarországi társadalom.¹⁹

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a cigányok ügyét újra rendszeti, közigazgatási, egészségügyi stb. ügyként kezdték el kezelni, a figyelmet elsősorban a kóbor életmódot folytató cigányokra összpontosítva.

¹³ KÁLMÁN 1946.

¹⁴ Gaál György már idézett tanulmányában részletesen foglalkozik az esetről beszámoló rendőrségi jelentésekkel és a vidéki illetve a fővárosi sajtóban megjelent írásokkal. Ezek az írásokon keresztül megfigyelhető az a folyamat, ahogyan a korabeli magyar társadalom mintegy rádöbben a kérdés súlyosságára és arra, hogy a cigányok helyzetén pusztán rendszeti intézkedésekkel nem lehet javítani, az ilyen irányú megközelítés csak tüneti kezelés, de megoldás.

¹⁵ MEZEY 1986. 26.

¹⁶ Az 1941. évi népszámlálás a cigányokat nemzetiségként kezelte.

¹⁷ Hoóz 1987. 228.

¹⁸ A cigányokkal szembeni előítéletekről és az akkori cigányellenes közbeszédéről részletesebben lásd KARSAI 1992. 31–53.

¹⁹ CSALOG 1993.

A cigányság az államszocializmusban

1945 után a faji megkülönböztetésen alapuló rendeletek, törvények érvényüket veszítették. Ezzel megteremtődött a jogegyenlőség – a munkához, tanuláshoz stb. biztosított lehetőségek tekintetében. Elméletileg. Azonban önmagában a jogegyenlőség nem számolta fel automatikusan a társadalmi egyenlőtlenségeket

Az 1945 utáni földosztásból a cigányok nagy része ismét kimaradt.²⁰ Ennek több oka is volt. Egyrészt maga a rendelet szabta keretek közé nem fértek be, másrészt a cigányság zöme sohasem kötődött igazán a mezőgazdasághoz – kivéve a már mezőgazdaságban dolgozó, asszimilálódott cigányokat.²¹ Természetesen az extenzív iparosításnak és a különböző újjáépítési munkálatoknak és a jelentős számú építőipari beruházásoknak köszönhetően a piac szivóhatása az ország minden pontját elérte, azonban ez közel sem érintette a cigányság egészét.²² Legkézenfekvőbb oka lehetne ennek, hogy a cigányok nagyon szétszórta éltek Magyarországon, tehát egyes régiókban élő cigány közösségek az ipari munkahelyek távolsága miatt a közelben lakó cigányokkal szemben hátrányba kerülhettek a munkaerőpiacba bekerülést tekintve. Ahogy erre Havas is rávilágít, ennél sokkal árnyaltabb volt a helyzet, ugyanis a hagyományok és életformák különbözősége legalább ekkora, hanem erősebb hatást gyakorolt a cigányok helyzetére.

Egy 1946-os tanulmányban arról olvashatunk, hogy a magyarországi cigányok – elsősorban a „kóbor cigányok” – felemelkedéséhez vezető egyetlen járható út az iparba való becsatornázásuk. A szerző azt is hozzáteszi, hogy az egyenlő jogok mellett biztosítani kell számukra a nemzeti jogokat, javítani kell az iskoláztatásukon, lévén a cigányok nagy része iskolázatlan, szakképzetlen, analfabéta, valamint szükség van felvilágosító munkára mind a magyar sajtóban, mind a hazai iskolarendszeren belül, hogy megszüntessék a cigányokkal szemben élő előítéleteket a magyar társadalomban.²³

Valójában a program megfogalmazását tett nem követte. Egészen a hatvanas évek elejéig tulajdonképpen nem foglalkoztak a cigányokkal. A cigány lakosság lélekszámára vonatkozó pontos szám adatok sem állnak rendelkezésre az 1945 és 1961 közötti időszakból. Legfeljebb a megyei szinten egészségügyi, rendészeti stb. célből készült jelentések adataira lehet támaszkodni, azonban ezekből nem kaphatunk teljes képet a cigányság helyzetéről abban az időszakban.²⁴

Azonban egy másik tanulmány nyomán kiderül, hogy a nyilvánosság előtt ugyan nem, de valójában komolyan foglalkoztak a cigányság kérdésével. Természetesen ismét rendészeti szemszögből tekintettek a problémára, figyelmen kívül hagyva a társadalmi szempontokat. Erre talán a legjobb bizonyíték Purcsi Barna Gyula által bemutatott ún. fekete személyigazolvány bevezetésének előzményei és utóhatásai.

1953-ban készült rendőrségi cigányösszeírás. Ennek előzménye, hogy a BM ugyan folyamatosan foglalkozott a vándorcigányok kérdésével. 1953. augusztus 26. egy BM előterjesztés javasolja a lakosság igazolvánnyal való ellátását a következő okokból: „a) a lakosoknak kevesebb okiratot kellene évenként beszereznie, b) kevesebb munkája lenne hatóságainknak, c) meg lehetne

²⁰ CSALOG 1993. 21.

²¹ MEZEY 1986. 37.

²² HAVAS 1982. 182.

²³ KÁLMÁN 1946.

²⁴ Például: Szatmár-Bereg vármegye cigánykérdésről tartott ülésének jegyzőkönyve 1948. június 23. Mátészalka, Szatmár-Bereg vármegye törvényhatósági bizottsági ülésének jegyzőkönyvi kivonata 1948. október 27. Mátészalka stb. In NAGY 2011.

nehezíteni az osztályellenség, az imperialista ügynökök és a bűnözők káros tevékenységét, d) megkönnyítené az államvédelmi, a biztonsági szervek munkáját a határövezetben és a kiemelt városokban, ahonnan a nem kívánatos elemeket jobban távol lehetne tartani.”²⁵ Eredetileg csak két változata volt az igazolványnak, egy állandó (öt évig érvényes) és egy ideiglenes. Azonban, mint az 1953-as rendőrségi cigányösszeírást követően – annak ellenére, hogy a statisztika szerint a cigány lakosságon belül a „kóborok” száma alacsony²⁶ – végül 1955-ben elrendeli, hogy a „kóbor elemek” – itt egyértelműen cigányokra gondolnak – külön igazolványt kapjanak, az ún. „fekete igazolványt”. Hozzá kell tenni, hogy az állandó igazolványok kiadásának feltételeit – mint pl. anyakönyvi kivonat, lakóhely bejelentésének elmulasztása stb. – sokan, köztük cigányok nem tudták teljesíteni, így életmódtól függetlenül ők is ilyen igazolványra voltak jogosultak. Ha ez egyértelműen nem is volt kimondva, de elsősorban a „szerző-mozgó”²⁷ életmódot folytató cigányok röghöz kötéséről volt szó. Így tehát ez a stigma olyan cigányokra is rásült, akik egyébként telepen laktak és egyáltalán nem folytattak vándorló életmódot, legfeljebb munkavállalás céljából utaztak.

Az 1956-os forradalom amúgy is az országra irányította a külföld figyelmét, így egy a faji megkülönböztetésen alapuló igazolvány egyre terhesebbé vált a hatalom számára. Ráadásul nem csak a cigányok érezték igazságtalannak a megkülönböztetést,²⁸ hanem már tanácsi szinten is a módszer ellen érveltek, és javasolták a kettős igazolványok rendszerének felszámolását. Ezt követően egymást érték a beadványok, javaslatok és a kérdés körül kialakult viták. Ráadásul a cigánykérdés a nyilvánosság egy másik szférájába kezdett el átcsúszni, tehát már nem csak a rendszeren belüli politikai diskurzusról volt szó. Persze a „kóbor elemek” kérdése továbbra sem sikkadt el, csak egészen más irányból közelítették meg a kérdést. A hosszas vitát követően 1963-ra végül a fekete igazolványok intézményét megszüntették, a már kiadottakat lecserélték.²⁹

Ingázás, munkásszállások

A fent leírtak természetesen nem jelentik azt, hogy ezzel megszűnt volna az érdeklődés a vándorcigányok ügye iránt. Sőt, nem csak az ő ügyük, hanem általában a magyarországi cigány-lakosság ügyével kapcsolatban egyre élénkebb diskurzus alakult ki mind a tudományos, mind a politikai szinten. Előbbi esetben érdemes megemlíteni az 1957-ben felállított Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét, ami azonban sok szempontból a cigányság helyzetének javítására tett sikertelen próbálkozásnak bizonyult – vagy legalább is a politika annak ítélte –, ezért egy 1961-es MSZMP PB határozatban ennek a szervezetnek a felszámolása mellett foglaltak állást.³⁰

A politikai diskurzus felélénkülésének kezdeteire jó példa Vendégh Sándor *A magyarországi cigánylakosság között végzendő munka időszerű feladatai* című előadása a Művelődési Minisz-

²⁵ PURCSI 2001.

²⁶ PURCSI 2001.

²⁷ HAVAS GÁBOR 1982 182–189.

²⁸ *Belügyi Szemle* 1963. 4. sz. 75. Id. PURCSI 2001.

²⁹ Az mindenképpen érdekes tény, hogy a bordó igazolványok egy külön rovatába továbbra is vezetni szerették volna, hogy az igazolvány birtokosa milyen bánásmódban kell, hogy részesüljön, azonban ezt a javaslatot, akárcsak a vándorcigányok összeírását, elvetették. Vö. PURCSI 2001.

³⁰ A cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról. Az MSZMP KB PB határozata 1961. június 20. In MEZEY 1986. 240–242.; DUPCSIK 2009. 140.

térium Nemzetiségi Osztályának értekezletén. Egyértelmű az állásfoglalás mellett, hogy a cigánykérdés szerinte nem nemzetiségi kérdés.³¹ Külön kitér a cigányság belső differenciálódásra, lakóhelyi sajátosságaiból adódó különbségekre, különös tekintettel a továbbra is jelentős számban vándorló életmódot folytató cigányokra. Továbbá különös figyelmet szentel a cigányság elmaradottságára az iskolázott és az egészségügy terén, amelyek mind gátló tényezői a munkavállalási esélyeiknek, nem beszélve a kulturális különbségekről.³² Külön figyelmet érdemel, hogy egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a magyar társadalomban élő előítéletek felszámolásának.

Ezzel párhuzamosan tovább nőtt a magyarországi cigányok áramlása a munkaerőpiacra. Az egyre fokozódó építőipari beruházások – infrastrukturális fejlesztések, újjáépítési munkálatok – valamint az extenzív iparosítás követően megszaporodó üzemek egyre több szakképzetlen munkaerőt igényeltek, amiből hatalmas hiány volt Magyarországon. Mivel a cigányok jelentős része szakképzetlen volt és alacsony iskolai végzettséggel rendelkezett, kézenfekvő volt, hogy az ipar és a vállalatok a cigányok köréből fogja pótolni a hiányt. Azonban ez egy nagyon hosszú és konfliktusokkal tüzdelt folyamat volt. Mint ahogy erre már korábban is utaltam sok település is messze esett az újonnan keletkezett munkahelyektől, ahova az eljutást csak hosszú utazásokon keresztül lehetett megoldani.

Még mielőtt az így kialakult életmód részletes ismertetésében és annak hosszú távú, még a rendszerváltás utáni Magyarország cigány lakosságára is kiható hatásait ismertetném, egy rövidebb gondolat erejéig rátérnék a cigányok lakáskörülményeire.

Az 1961. évi MSZMP KB határozat rendelkezett a cigánytelepek megszüntetéséről. Mivel pontos adatok nem álltak rendelkezésre, hogy az országban hol és mennyi telep létezett, 1964-ben az Építésügyi Minisztérium vezetésével megkezdődött a telepek összeírása. Az akkori összeírás eredményei alapján jól látható, hogy a legtöbb telep az Észak-Magyarországi és a Dél-Dunántúli Régióban volt található.³³

Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda bizottságának tett 1968-as jelentés tanúsága szerint beindult a telepfelszámolás és a Városügyi és Építésügyi Minisztérium és az Országos Takarékpénztár hathatós munkájának köszönhetően egyre több lakás épült fel. 1965–1967 között a kedvezményes akcióban felépült, kedvezményes lakások csaknem felébe költözhetek cigányok.

Azonban a programmal kapcsolatban az egyik legnagyobb gond az volt, hogy ezek a tanácsi lakások, házak – csökkentett értékű, „Cs” lakások – ugyan a telepekhez képest magasabb komfortfokozattal rendelkeztek, mégis elmaradtak a települések lakásainak átlagos színvonalától. Továbbá a lakásépítések üteme is lassú volt, a jelentés számításai szerint ezzel az ütemmel közel 70 évbe telt volna a teljes telepfelszámolás.³⁴ TEZen túlmenően ekkor még a cigányok munkaerőpiaci beágyazottsága is elmaradt attól a szinttől, ami feltétele lehetett volna az ütem fokozásának. Ráadásul a korábban is sok gondot okozó egészségügyi problémák továbbra is megmaradtak, ami továbbra is rontotta a telepen lakó cigányok heylzetét. Ugyanakkor koordinációs nehézségek is voltak a folyamat során, mivel nem mindenhol hajtották vagy csak részben hajtották végre

³¹ VENDÉGH ENDRE: A magyarországi cigánylakosság között végzendő munka időszerű feladatai (előadás). 1959. november 13. Budapest In NAGY 2011.

³² Vö: A Győr-Moson-Sopron Megyei Tanács VB. Munkaügyi Osztály feljegyzése a cigányok munkaügyi helyzetéről 1960. május 6. Győr In NAGY 2011.

³³ A telepek térbeli eloszlására és azok számára vonatkozó adatokat részletesebben lásd KERTESI–KÉZDI 1998. 297–313.

³⁴ A cigánylakosság helyzetének javításával kapcsolatos egyes feladatok végrehajtásának tapasztalatairól. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása. 1968. június In MEZEY 1986. 245.

a rendeleteket, határozatokat.³⁵ Arról nem is beszélve, hogy a „kétoldali nevelőmunka” majdhogynem teljesen sikertelen volt, továbbra sem sikerült megszüntetni a cigányokkal szembeni előítéleteket és diszkriminációt.

Ezt a jelentést követte az MTA Szociológiai Kutatóintézet 1971-es reprezentatív felmérése. E felmérés szerint Magyarországon a hetvenes évek elején 320 000-re becsülték a cigánylakosság számát.³⁶ Az 1974-es MSZMP KB jelentés szerint a lakásépítés egyre gyorsabb ütemben halad, egyre több cigány család számára teremődnek meg a feltételek az életszínvonal javulásához, növekszik az iskolázottsági szint a cigánylakosságon belül valamint a munkahelyi diszkrimináció is eltűnő félben van. De a jelentés kiemeli – ami egyébként olyannyira jellemző az akkori politikára –, hogy dacára a fent említett sikereknek, még mindig vannak problémák, sőt, azok egyre csak nőnek (egészségügyi problémák, oktatásból való kimaradás stb.). Általánosságban a cigányok lakáshelyzete nem javult, és a társadalmi beilleszkedés továbbra is lassú volt – nem dolgoztak, megtartották korábbi életformájukat stb.³⁷ Ez elsősorban annak volt köszönhető, hogy a cigány lakosság nagy része falun élt, ahol javarészt csak a mezőgazdaságban volt lehetőség elhelyezkedni, szakképzettség hiányában jobbára csak napszámosként vagy bérmunkásként.³⁸ Azonban a technikai fejlődés egyik hatása a cigány munkások kiszorulását eredményezte a mezőgazdaságból. Így gyakorlatilag egyetlen megoldás maradt a cigányok számára, mégpedig az nehéz- illetve építőiparban való munkavállalás.

Érdemes megemlíteni, hogy a sokszor – akár MSZMP KB jelentésekben is – hangsúlyozott kettős nevelőmunka korántsem volt annyira sikeres. Egy 1974-ben készült jelentés szerint annak ellenére, hogy az állam igyekezett javítani a cigányok helyzetén, a cigánylakosság oldaláról az állampolgári kötelezettségek teljesítése elmaradt – pl. lakáshitel törlesztés, szabálysértések stb.

Persze nem csak a politikai körökben volt elterjedt ez a vélekedés. 1979-re ugyan javult a cigányok helyzete, mind az oktatást, mind az egészségügyet valamint a foglalkoztatást tekintve,³⁹ de, elsősorban a lakásépítési akciók kapcsán, nőtt a magyar társadalom cigányokkal szembeni ellenszenvé. Egyre inkább elterjedt a köztudatban az a megállapítás, ami például akár a tanácsok beszámolóiban is megjelent, hogy „a cigányok a kötelességeiket nem akarják teljesíteni”, ellenben „jogaikat előszeretettel hangoztatják”, továbbá a nagyobb segélyezés, juttatás reményében igyekeztek helyzetüket a valóságosnál sokkal rosszabbnak felmutatni.⁴⁰ 1980-ban, Hann Endre *Egy rémhír nyomában* című tanulmányában egy viszonylag újnak mondható jelenségre hívta fel a figyelmet, miszerint „(...) a társadalom többsége feltételez egy 'cigány párti' preferenciarendszert, mely a cigánycsaládokat a magyarokkal szemben is, s azok kárára előnyökben részesíti.”⁴¹

Szintén nagyon fontos, hogy ugyan 1964 és 1978 között lezajló telep-felszámolási munkák, „cs” ház építések részint sikeresnek mondhatók – korábban telepen élőknek valamivel több, mint fele költözött új lakásba, azonban azt már nem vizsgálták meg, hogy az így bekövetkezett

³⁵ Uo. 248. oldal.

³⁶ Hoóz 1987. 230.

³⁷ A Magyarországon élő cigánylakosság helyzetéről. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása 1974. június 11. In MEZEY 1986. 251.

³⁸ BÁRSONY 1981.

³⁹ A jelentés adatait részletesebben lásd: A Magyarországi cigánylakosság helyzetéről. Az MSZMP KB Politikai Bizottság Határozata. 1979. április 18. In MEZEY 1986. 265–275.

⁴⁰ A Városi Tanács VB. Titkárságának beszámolója a városi cigányságnak helyzetéről. 1977. november 25. Szentes In NAGY 2011. 385.

⁴¹ DEMSZKY 1980. 18.

lakóhely-változtatás révén hogyan változott a cigányok helyzete.⁴² Vagyis a hosszú távú következményekkel nem számoltak a program során. A cigány lakosok szegregáltsága ugyanúgy megmaradt, függetlenül attól, hogy hova költöztek át vagy költöztették át őket.

Az világosan látszik, hogy a „kóbor elemek” kérdése fokozatosan eltűnik a politikai diskurzusból.⁴³ Ez valószínűleg annak volt köszönhető, hogy, amint azt láttuk, 1979-re a munkaképes férfi cigányok 80-90%-a dolgozott valamilyen formában (állandó vagy idegymunka).

A 1980-as évektől kezdve azonban lelassultak az építőipari beruházások és a recesszió előjelei már akkor jelentkeztek az iparban. Ennek köszönhetően a 80-as évek második felére a cigányok nagy része munkanélkülivé vált, főleg amiatt, hogy a korábban indokolatlanul nagyszámban foglalkoztatott szakképzetlen munkaerőt az ipar már nem tudta tovább eltartani. A megfelelő szakképzettség hiányában a cigányok teljesen kiszolgáltatottá váltak és ők voltak az első, akiket elbocsájtottak munkahelyükről – szemben a nem cigány lakossággal. Azonban a rendszerváltást követő recesszió viszont, ha nem is ugyanolyan mértékben, de már mindenkit érintett, tömegesen kerültek az emberek az utcára. És tulajdonképpen ezzel a mozzanattal válik teljessé a kép.

Ugyanis az államszocializmus a cigányság hátrányos helyzetét, köztük a vándorló életmódot folytató cigányokét, csak tünetileg kezelte vagy próbálta kezelni. Hiába voltak a cigányok felemelését célba vevő stratégiát átfogóak és terjedtek ki az oktatás, egészségügy, lakáshelyzet stb. területére, azonban – mint ahogy erre már korábban is utaltam - a kidolgozott programok végrehajtása annyira koordinálatlan volt, hogy MSZMP KB és PB határozatokon túl a tanácsi intézkedéseknél elakadtak. Ráadásul sokszor nem is voltak összhangban a valóságos helyzettel.

Arról nem is beszélve, hogy a munkahelyek még az extenzív iparosítás és a számos építőipari beruházás ellenére is messze estek azoktól a településektől, ahol a telepen élő cigányok laktak. A vándorcigány életmód felszámolására tett kísérletek közül talán az egyik legsikertelenebb az volt, hogy megfelelő engedélyek ellenében ugyan, de engedték a „szerző-mozgó” cigányoknak, hogy nagyjából hasonló viszonyok között folytathassák a kereskedő életmódot. Azonban hosszú távon az ő esetükben is elkerülhetetlen volt az ipari foglalkoztatás. Ilyen esetek voltak a helyi élelmiszeripari vállalatok, tsz-ek illetve IKV-k alacsony presztízsű munkakörei, amik jobbra csak idegymunkát jelentettek. Ily módon ezek a munkák nem garantálhatták a sikeres társadalmi és munkaerő-piaci integrációt. Ráadásul ezek a munkák természetükből fakadóan nagyobb szabadságot engedélyeztek, így tulajdonképpen csak konzerválták a cigányok korábbi életmódját.⁴⁴ Ez a réteg, ahogy azt Havas is megállapítja, különösen nehezen tudott beilleszkedni a nagyipari vállalatok által kínált munkahelyeken, mivel a tradíciók és családi kötöttségek náluk sokkal erősebbek, mint a munkakörnyezetben szocializálódott cigányok esetében, sokkal inkább ki van szolgáltatva a munkaerőpiac szeszélyeinek.

Ugyan az említett réteg csak egy vékony kis szelete a cigányságnak, nem szabad megfeledkezni azokról a cigányokról, akik korábbi hasonló életmódjukat feladva telepre, majd jobb esetben a telep-felszámolás útján új lakásokba kerültek. Az ő esetük azért is különös, mert ugyan a vándorló életmóddal ugyan felhagytak, egészen pontosan kénytelenek voltak felhagyni, de a munka-erőpiaci kereslet és kínálat eloszlásának egyenetlenségéből fakadóan kénytelenek voltak ingázásra adni a fejüket, mely ingázás véleményem szerint a korábbi vándorló életmód újfajta alakváltozatának tekinthető.

⁴² DEMSZKY 1980. 19.

⁴³ Érdekes lenne megvizsgálni a korabeli sajtómegjelenéseket is ebben a témában, azonban e dolgozat keretei ez már nem fért bele.

⁴⁴ HAVAS 1982. 188–189.

Ez többféleképpen nyilvánult meg. Szerencsésebb esetben állandó munkahellyel rendelkeztek így csak egy adott irányban kellett ingáznuk lakóhelyük és a munkahelyet biztosító település között – természetesen a legnagyobb felszívó erővel Budapest rendelkezett.⁴⁵ Kevésbé jobb esetben viszont, és ez többek közt a brigádbér rendszeréből adódóan, gyakran változtatták a munkahelyüket. Ezt visszaszorítandó úgy rendelkezett az akkori vezetés, hogy három vagy annál több alkalommal munkahelyet, vállalatot változtató munkások újabb munkavállalás esetén csak a legalacsonyabb bérezési kategóriába kerülhettek. Ez elsősorban a cigányok röghöz kötésének céljából született rendelet volt. Továbbá igyekeztek minél homogénebb brigádokba beosztani őket, ami pedig ismét a szegregálódást eredményezte.⁴⁶

Általánosságban véve a „maszekolás” a ’70-es évek vége felé már egyre kevésbé volt jellemző, ennek ellenére viszonylag gyakori volt a cigány munkavállalók körében. Főleg azokban az időszakokban, például a munkahely-változtatás időszakában, amikor nem rendelkeztek a cigányok állandó keresettel.⁴⁷ Annyiban vitatkozni lehet Csalog Zsolt azon megállapításával, hogy a cigányok teljesen kiszorultak a második gazdaságból. Ugyanis a maszekolás, a munkatársak illetve a szaporodó magánmegrendelések által lehetőség nyílt számukra is a második gazdaságba való bekapcsolódásra.⁴⁸ Az tény és való, hogy a háztáji gazdálkodás lehetősége csak a cigány lakosság kis szeletének adta meg, mivel saját földdel csak kevesen rendelkeztek. Az is igaz ugyanakkor, hogy még így sem biztos, hogy többletjövedelemre tehetek szert, egyrészt azért, mert ennek az ingázó, brigád életmódnak velejárója volt egy olyan életvitel, melynek során az így szerzett többletet felélték. Másrészt pedig a gyermekvállalásbeli sajátosságoknak köszönhetően a megkeresett pénz majdnem teljes egésze felaprózódott a háztartás tagjai között.

A fentiekben leírtak elsősorban a férfi cigány munkavállalókra volt igaz. A nők esetében egészen más volt a helyzet. Az a tény, hogy arányait tekintve a munkásszállásokon a cigány női munkavállalók felülreprezentáltak voltak, arra engedne következtetni, hogy lényegében nem volt eltérés a cigány és nem cigány származású női munkavállalók helyzete között. Ezzel szemben ez korántsem volt igaz. Egyrészt sok esetben a magas gyerekszám miatt nem vállalhatták a cigány nők az utaztatást a távoli munkahelyekre. Ugyan ez megoldható lett volna a gyermekek különböző szociális intézményekben (óvoda, bölcsőde stb.) elhelyezésében, azonban itt egy újabb „falva” ütköztek. Egyrészt az ilyen intézmények száma alacsony volt azokon a településeken, ahol a cigányok laktak, ebből adódóan azok már nem tudtak több gyermeket befogadni. Ha volt is hely, akkor is diszkriminálták őket. Másrészt pedig a cigány közösségeken belül meglévő tradíciók is gátolták a nők munkaerő-piaci integrációját.⁴⁹

Még mielőtt rátérnék az utazási körülmények és ezek mentén kialakult szokások stb. ismertetésére előtte mindenképpen szólni kell a munkásszállási élet sajátosságairól és arról, hogy milyen helyet foglaltak el a cigány munkavállalók ebben a környezetben.

Egyrészt szoltam már arról, hogy igyekeztek minél homogénebb ipari brigádokat alkotni, ami fokozta a szegregáltságot. Azonban a munkásszállási élet körülményeiről és hatásairól még nem esett szó. A munkásszállások sokszor ugyan magasabb komfortfokozattal rendelkeztek,

⁴⁵ Elég csak a Szabolcs-Szatmár-Bereg-megye és Budapest között közlekedő munkásokat szállító vonatra gondolni, mely „fekete vonat” nevet kapta.

⁴⁶ BÁRSONY 1981. 11–12.

⁴⁷ HAVAS GÁBOR 1982. 192.

⁴⁸ Vö. HAVAS GÁBOR 1982. 192–193. illetve BÁRSONY 1981. 11.

⁴⁹ CSALOG ZSOLT 1993. 31.

mint azok a putrik vagy telepi lakások, melyekről a cigány munkások többsége származott. Tehát a lakáshelyzet szempontjából ez egyfajta előrelépésnek volt tekinthető. Azonban a munkásszállások java része nagyon alacsony komfortfokozatú volt, így gyakorlatilag ez csak mérsékelt javulást hozott ebből a szempontból – a nem cigány lakosság esetében egyértelműen visszalépésről beszélhetünk az esetek döntő többségében.

Ugyanakkor a munkásszállásra bekerülve azonnal találkozniuk kellett a többségi társadalom előítéleteivel. Gyakori volt, hogy a cigányokat külön emeleteken vagy épületrészekben helyezték el, amelyeket gyakran nem is takarítottak. Az ő esetükben, szemben a nem cigány dolgozókkal, jellemző volt, hogy sok földijük lakott ugyanazon a munkásszálláson. Sőt, a közeli családtagok felköltöztetése is gyakori volt, gyakoribb, mint a nem cigány munkások körében.⁵⁰ Ezzel valamelyest képesek voltak áthidalni azt a feszültséget, bizonytalanságot, amely a nem cigány munkások tudati állapotára volt jellemző volt. Ez pedig nem más, mint a magányosság és elszigeteltség érzése, melynek köszönhetően gyakoriak voltak az öngyilkosságok, az alkoholizmus, agresszív kirohanások.

Nem szabad azt hinni, hogy a cigányság ezzel a stratégiával teljesen meg tudta oldani ezeket a problémákat. Az említett deviáns viselkedésformák rájuk is ugyanúgy jellemzőek voltak. Azonban az egyedi eseteket előszeretettel általánosították a cigányság egészére.⁵¹ Ugyanis nem minden esetben tudták megoldani például a feleség felköltöztetését, és ahogy Havas Gábor is rámutat a korábbi kapcsolatok – földi, barát stb. – révén megalakult brigádokon belül is komoly törésvonalak húzódtak a cigány munkavállalók csoportján belül. Azonban Bársony János rávilágít, hogy ettől függetlenül a brigád tagjai között létezett egyfajta szolidaritás, tehát ha ez egyik tagot sérelem érte, akkor minden különösebb gond nélkül az egész brigád tovább állt egy új munkahelyre.

A munkásszállási, brigád és gyári életvitelen túl azonban a közösségi élet egy fontos és a téma szempontjából elhanyagolhatatlan fórumáról nem esett még szó. Az otthoni közegeből kiszakítva, a családtól távol a munkásszállások szigorú szabályaiból adódóan (korlátozott látogatási idők, nincs magánszféra stb.) a hagyományos közösségi életet az utazások alkalmával tudták csak pótolni, lévén a városi környezetbe ezek nehezen voltak beilleszthetőek és ez által annak feladására kényszerültek. Tehát a közös zenéléseknek, szerencsejátéknak, közös élmények megbeszélésének, otthoni problémák megvitatásának a vonat illetve a busz adott teret. Ez erősítette az önbizalmat és csökkentette a magány érzetét, azonban az otthontól való távolságot, kiszakítotttságot nem mérsékelte.⁵² Sőt, ennek nyomán csak inkább nőtt a feszültség az otthoni környezet és az egyén között. Hiába növelte az egyén presztízsét otthonában az állandó munka és a vele járó jövedelem, azonban a meglazult kapcsolatok legalább akkora presztízsvesztést eredményeztek. Mindezek ellenére úgy gondolom, hogy a fent említett szokások továbbélése egy fontos eleme annak, hogy a vándorló életmód tovább létezhetett, habár egy egészen más formában.

Nem nehéz belátni, hogy ennek milyen hosszú távú következményei voltak. Egyrészt a ritka hazalátogatásoknak köszönhetően a cigány családoknál – ez a nem cigány családokra is ugyanúgy jellemző volt – jellemzővé vált az apátlan családok újbóli megjelenése, mely a két világháború közötti időszakra volt jellemző.⁵³ Ezen túl a cigányok helyzetét tovább súlyosbította, hogy a

⁵⁰ BÁRSONY 1981. 66–67.

⁵¹ Az előítéletekről lásd: *Budapest Főváros VB. Munkaügyi Főosztály felmérése a fővárosban dolgozó cigányok helyzetéről*. 1974. Id: BÁRSONY 1981. 36–37.

⁵² BÁRSONY 1981. 76.

⁵³ HAVAS GÁBOR 1982. 196.

nem cigány lakossággal szemben otthonukban az átlagosnál sokkal rosszabb egészségügyi körülmények között éltek, ami önmagában is korai halandóságot eredményezett a cigány lakosság körében. Azonban ezt még tetézte az a tény is, hogy gyakran a maszekolásokat is erejükön túl vállalták el az amúgy is megterhelő fizikai munka mellett, ami szintén rontotta annak az esélyét, hogy magasabb kort is megéljenek. Emiatt végül a család igen korán családfő nélkül maradt.

Már említettem, hogy a nyolcvanas évek második felétől a kezdődő recesszió miatt egyre több cigány munkás veszítette el a munkahelyét. Nem elég, hogy a cigányok – itt elsősorban a férfiakra gondolok – a munkásszálláson újból szegregálódtak, de a kötelekek fellazulásával saját környezetükön belül is szegregálódtak. Talán az összes következmény közül ez az, ami a legsúlyosabb problémát jelentette, egyik peremhelyzetből a másikba csöppentek, ráadásul a saját otthonukban, ami az egyetlen menedéket jelenthette volna ebben a kiszolgáltatott helyzetben. Így az utolsó esély is megszűnt számukra a kitörésre hátrányos helyzetükből, aminek következtében végérvényesen a társadalom peremére kerültek.

Ingázás mint a vándorló életmód folytatása

Ahogy azt a bevezetőben is említettem azért választottam dolgozatom központi témájául a vándorcigányok helyzetét az államszocializmusban, mert úgy éreztem, hogy ennek a problémának a teljes feltárása még várta magára.

Kétségtelen, hogy voltak sikerei a rendszerváltás előtti kisebbségpolitikának. Többek közt javult a cigányok lakáshelyzete, az iskoláztatás terén is előrelépés volt tapasztalható. Azonban a legnagyobb baj ezzel a kisebbségpolitikával az volt, hogy – mint annyi minden más esetben – számokban és tervekben gondolkoztak. Ez pedig csak tüneti kezelést eredményezett, valójában a meglévő társadalmi feszültségeket nem oldotta fel, sőt tovább mélyítette azt.

Hasonlóképpen a vándorcigányok vagy „kóbor elemek” problémájának megoldása is csak esetleges volt. A munkakerülés, vándorló életmód a történelem során szinte végig deviáns magatartásnak számított. A szocializmusban a közveszélyes munkakerülésért akár szabadságvesztés is járhatott. Csakhogy a vándorcigányok helyzete ennél sokkal differenciáltabb volt.

Láthattuk hogyan, milyen eszközökkel próbálták felszámolni a cigányságnak ezt a számottevő rétegét az államszocializmus alatt kezdve a fekete igazolványtól az internálásig. Azonban hamar felismerték, hogy ez a módszer nem megoldás a problémára. De mint utaltam rá a későbbi tervszerű programok, melyek leginkább a statisztikák tényszerű közlésében kimerülő jelentéseken alapultak, ugyanúgy az akkori kisebbségpolitika helyben toporgását eredményezte, amelyet az egymást követő jelentések szövegei is jól tükröznek.

Ugyanígy a vándorcigányok helyzetét is csak rövidtávon sikerült megoldani. Teljes körűen nem sikerült röghöz kötni őket, hiszen a kulturális különbségeknek köszönhetően így is maradtak olyanok, akik időszaki munkából éltek, melynek következtében gyakran kényszerültek lakóhelyet változtatni. Azonban az ingáztatással, amellyel végül sikerült a magyarországi cigányok foglalkoztatásán javítani, a cigányságon belül kitermelődött egy a nem cigány lakossághoz hasonló ingázó munkásréteg.

Azonban ezzel az ingázó életmód újból felélesztette azokat a szokásokat és életvitelt, mely a korábbi korszakok vándorcigányaira volt jellemző. Azonban ezúttal ez a vándorlási folyamat a családi kötelekekből kiszakítva zajlott le, távol az otthonától, amely újabb gátját vetette a sikeres társadalmi integrációnak, hiszen az egyén ez által saját környezetéből is kitaszítottá vált, ahogy

erre korábban utaltam Bársony tanulmánya kapcsán. Mégis miért gondolom úgy, hogy az ingázás a vándorló életmód folytatásának vagy új alakulatának tekinthető?

Ellenérv lehet, hogy nem csak a cigányok ingáztak a lakóhelyük és munkahelyük között, nem csak ők éltek rossz körülmények között, rendkívül alacsony komfortfokozatú munkásszállásokon. Vagy például a cigány munkavállalók és kubikosok helyzete és életvitele között alig fedezhető fel különbség.

Pont ellenkezőleg. Számos különbség fedezhető fel a nem cigány és cigány ingázást folytató férfiak között. Bársony már idézett tanulmányában, amikor a az ingázások során kialakult társasági életről ír, tulajdonképpen megválaszolja a kérdést.

Formoso egy 1986-os tanulmányában tesz egy, a téma szempontjából nagyon fontos dologra mutat rá. Arra, ahogyan a cigány társadalom elkülöníti, és ez által meghatározza önmagát a nem cigány társadalommal szemben, mi a különbség cigány és „gádzsó” közt. Formoso a következőképpen mutatja be, hogy végülis, ha nem is tudatosan, de valahol vándorként definálják magukat a cigányok. Formos szerint a cigányok számára „egy gádzsó egyszerre jelenti az idegent, a parasztot és a letelepültet.”⁵⁴ Az idegenség itt a cigány és „gádzsó” kultúrák közötti idegenséget jelenti. Ha pedig a gádzsó paraszt, akkor a cigány nemcsak, hogy nem-paraszt, de nem is letelepített ember. Felmerül a kérdés, hogy akkor minden cigányt – tartozzon bármelyik csoporthoz is – egységesen vándorlónak („vojázsör”) kell tekinteni és ők minden vándorlót cigánynak tekintenek?

Fomoro szerint lényegében arról van tehát szó, hogy a letelepedést követően a cigányok továbbra is elődeik vándorló életmódjára való hivatkozással különböztetik meg saját magukat a többségi társadalomtól, ami azt feltételezi, hogy ennek a vándorló életmódnak egyes „jellegzetes cselekvési és gondolkodási sémái” továbbra is fennmaradtak.

Véleményem szerint a dolgozatomban bemutatott források, esettanulmányok erről a jelenségről tesznek tanúbizonyságot. Akár a Havas által bemutatott foglalkozási stratégiákra, akár Bársony esettanulmányában leírt szabadidőtöltésre, akár az ingázás során folytatott társasági életre gondolunk, pontosan ezeknek a korábbi életmódban gyökerező kulturális mintáknak a továbbélését bizonyítják, melyek alapján az ingázás a vándorló életmód egy egészen sajátos formájának tekinthető. Hiszen pont ezeknek a kulturális sémáknak köszönhetően tesznek, ha szándékolatlanul is, az ingázók cigányok maguk és az ingázó nem cigányok között.

Ahhoz, hogy az ingázás a vándorló életmód folytatásává váljon nem feltétlenül van szükség a család közelségére, hiszen ahogy Montailou Emmanuel Le Roy Ladurie által bemutatott „transzhumáló” nomád férfitársadalmának tagjai⁵⁵, még a szoros családi kötelékekből kiszakítva továbbra is az otthonról hozott, örökölt minták alapján cselekszenek, alakítják társas kapcsolataikat.

Ugyanakkor nem szabad megfeledkeznünk ennek az életformának a negatív hatásairól sem. Itt azonban nem csak egyéni életutakról van szó. Ezek a társadalmi folyamatok alapjaiban az egész cigányságot érintették. Nem csak az egyén esetében okoztak olyan tudati állapotot, ami alapjaiban ellehetetleníti a felemelkedést és a teljes kilátástalanság érzését eredményezi, de ugyanakkor szétzilálta a cigány közösségeket is és az asszimilálódás helyett sokkal inkább marginalizálódtak. Ennek hatását nem csak közvetlenül a rendszerváltás után, hanem még napjainkban is érzékelhetjük. Ezeknek a hatásoknak a feltárása további kutatások tárgya lehetne. *

⁵⁴ FORMOSO, BERNARD 2000. 32.

⁵⁵ LE ROY LADURIE, EMMANUEL 1997.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BÁRÁNY ZOLTÁN 2003: *A kelet-európai cigányok. Rendszerváltás, marginalizálódás és nemzetiségi politika.* Budapest, Athenaeum 2000 Kiadó.
- BÁRSONY JÁNOS 1981: *Fővárosi cigány dolgozók az építőiparban.* Budapest, Népművelési Intézet.
- CSALOG ZSOLT 1993: A cigányság a magyar munkaerőpiacon. *Szociológiai Szemle* 1993. 1. sz. 29–35.
- CSALOG ZSOLT 1973: Etnikum? Faj? Réteg? Adalékok a cigányság fogalmához. *Világosság* 1973. 1. sz. 38–44.
- DEMSZKY GÁBOR 1980: „Cs” *Kritika* 1980. 10. sz. 18–21.
- DUPCSIK CSABA 2009: *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében. 1890–2008.* Budapest, Osiris Kiadó.
- FORMOSO, BERNARD 2000: Cigányok és letelepültek In: Prónai Csaba (szerk.): *Cigányok Európában I. Nyugat-Európa.* Budapest, Új Mandátum. 29–169.
- FRASER, ANGUS 1996: *A cigányok.* Budapest, Osiris Kiadó.
- GAÁL GYÖRGY 2007: A dános rablőgyilkosság – és ami mögötte van. *Médiakutató* 2007. ősz.
- HAVAS GÁBOR 1982: Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben In: Andor Mihály (szerk.) *Cigányvizsgálatok.* Budapest, Művelődéskutató Intézet.
- HOÓZ ISTVÁN 1987: A cigány népesség számának alakulása. *Statistikai Szemle* 1987. 2-3. sz. 220–233.
- KARSAI LÁSZLÓ 1992: *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz.* Budapest, Cserépfalvi Könyvkiadó.
- KÁLMÁN ANDRÁS 1946: A magyar cigányok problémája. *Társadalmi Szemle* 1946. 8–9. sz.
- KEMÉNY ISTVÁN 2000: *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság.* Budapest, Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely.
- KERTESI GÁBOR – KÉZDI GÁBOR 1998: *A cigány népesség Magyarországon. Dokumentáció és Adattár.* Budapest, Socio-typo.
- LE ROY LADURIE, EMMANUEL 1997: *Montaillou. Egy okszitán falu életrajza.* Budapest, Osiris Kiadó.
- MEZEY BARNA (szerk.) 1986: *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban. 1422–1985.* Budapest, 1986, Kossuth Könyvkiadó.
- NAGY PÁL 2004: *A magyarországi cigányok korai története (14–17. század.)* Pécs. http://www.tte.hu/_public/ttorszkonf/korai.rtf Hozzáférés: 2012. április 15.
- NAGY PÁL (szerk.) 2011: *Források a magyarországi cigányság történetéből. (1758–1999).* Gödöllő, Szent István.
- OKELY, JUDITH 1983: *The Traveller-Gypsies.* Cambridge, Cambridge University Press.
- PRÓNAI CSABA (szerk.) 2000: *Cigányok Európában I. Nyugat-Európa.* Budapest, Új Mandátum.
- PURCSI BARNA GYULA 2001: Fekete személyi igazolvány és munkatábor. Kísérlet a cigánykérdés „megoldására” az ötvenes évek Magyarországon. *Beszélő* 2001. 6. sz. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/fekete-szemelyi-igazolvany-es-munkatabor> Hozzáférés: 2012. április 18.
- ROSTÁS-FARKAS GYÖRGY – KARSAI ERVIN 1992: *A cigányok története. Le romengi historija.* Budapest, Művelődési és Közoktatási Minisztérium – Cigány Tudományos és Művészeti Társaság.
- TURNER, ROYCE 2000: *Gypsies and Politics in Britain.* The Political Quarterly vol. 71. 2000. no. 1.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

- A cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról. MSZMP KB PB, 1961. június 20.
- A cigánylakosság helyzetének javításával kapcsolatos egyes feladatok végrehajtásának tapasztalatairól. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása. 1968. június
- A Magyarországi cigánylakosság helyzetéről. Az MSZMP KB Politikai Bizottság Határozata. 1979. április 18.
- A Magyarországon élő cigánylakosság helyzetéről. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása 1974. június 11.
- A Városi Tanács VB. Titkárságának beszámolója a városi cigányságnak helyzetéről. 1977. november 25. Szentes
- A Győr-Moson-Sopron Megyei Tanács VB. Munkaügyi Osztály feljegyzése a cigányok munkaügyi helyzetéről 1960. mjus 6., Győr.
- Szatmár-Bereg vármegye cigánykérdésről tartott ülésének jegyzőkönyve 1948. június 23. Mátészalka.
- Szatmár-Bereg vármegye törvényhatósági bizottsági ülésének jkv.-i kivonata 1948. október 27. Mátészalka.
- VENDÉGH ENDRE: *A magyarországi cigánylakosság között végzendő munka időszerű feladatai.* Előadás. 1959. november 13., Budapest.

FEKETE MARIANN – SARLÓS GÁBOR
fekete.mariannka@gmail.com gabor.sarlos@pepperpr.hu

Identitás és elutasítás – előítéletesség az európai országokban

Identity and refusal — presence of prejudice in European countries

Abstract

Our research focuses on establishing the historical and developmental reasons in differences of level of social prejudice in Europe. As to our hypothesis the historical differences of development as described by Jenő Szücs and the typology of Benedict Anderson of state nations (or political nations) and culture nations define still today the level of prejudice in the European countries.

The research based on the GFE 2008 data base compares 4 attitude types: feelings towards immigrants, sexism, homophobe and anti-semitism. The study compares the relevant attitude levels of the countries of political nation and of culture nation origins and furthermore measures the individual performance of each country.

The research proves that countries do not reflect patterns of their original nation formations. In all dimensions Hungary and Poland show highest levels, while Germany and Italy, also part of the group of culture nations, are among the lowest levels of prejudice. Therefore we offer further possible frameworks of interpretations, including the centre-periphery relation, the possible interconnectivity between material wealth and level of prejudice as well as the possible effect European Union membership may have on influencing levels of attitudes.

Bevezető

Az európai országok között számos szempontból, így az előítéletesség tekintetében is jelentős különbségek állnak fent. A megmutatkozó eltérések fejlődésbeli különbségeikre vezethetők vissza. A fejlődési típusok kialakulását a nemzetek létrejöttéhez kapcsolódó történelmi folyamatokkal magyarázzuk. Hipotézisünk szerint a nemzetfejlődés módja a mai napig érvényesen meghatározza, vagy szignifikánsan befolyásolja a többség felfogásától eltérő létmódok és életformák megítélését, általánosságban pedig a másság iránti nyitottságot.

Az előítéletesség okait számos kutatás vizsgálja. Jelen kutatásunk arra törekszik, hogy az előítéletességbeli különbségek társadalmi-történelmi okait feltárja, illetve megállapítsa, hogy fennállnak-e még azok az eredeti különbségek, amelyek miatt az eltérések máig hatóan élnek.

Elméleti áttekintés

Az európai országok fejlődését három típusba lehet sorolni (SZÜCS JENŐ 1981, 1983). Európa nyugati felének történelmét és fejlődésének menetét jelentős részben az a szerves egymásra hatás, majd ebből építkező fejlődés határozta meg, amelyet egyrészt a későantik-keresztény ha-

gyományok, másrészt a barbár törzsek, a germán elemek behatása képviselt. Az Elba-Saale alsó folyásától délre, valamint a Lajtától és Pannónia nyugati határaitól nyugatabbra elhelyezkedő régió, az „Occidens” a gótika, a reneszánsz, a reformáció fejlődésével jellemezhető és ebben a régióban jött létre az autonóm városok hálózata, majd az egyéni és közösségi jogok szabadságon és kötelezettségeken alapuló rendszere. Szintén ebben a régióban valósult meg a társadalomnak, mint egyének szuverén közösségének a rendszere, ahol az állam befolyása és a hatalom lehetőségei nem korlát nélküliek, és amely tág teret ad az egyéni létformák kialakításának.

Ezzel szemben Európa keleti felének eltérő fejlődéséhez az első lökést a kelet-római császárság és a bizánci birodalom létrejötte adta, majd egyre jobban felerősödve kirajzolódott egy, az előzővel nagyjából párhuzamos fejlődési határvonal amely az Al-Dunát a Kárpátokon át összekötve haladva Északra jut el a Baltikumig. Az ettől keletre eső részt időben egyre távolodó lemaradással, a nagybirtokosi földrendszer létrejöttével és megkövesedésével, a városiasodás elkésett, majd lassú kibontakozásával, a hatalmi viszonyok és társadalmi struktúrák megcsontosodásával jellemezhető. Ebben a régióban ez egyéni létformák lehetőségeit alapvetően a születési viszonyok határozzák meg, a jogok pedig nem kivívott vívmányként, hanem az uralkodó vagy annak képviselője által gyakorolható adományként jelentkeztek.

A két régió között alakult ki az a Magyarországot is magában foglaló sáv, amely egy néhány száz kilométeres sáv szélességében kötötte össze a Földközi-tenger és az Adriai-tenger vidékét a Balti-tenger régiójával, és amely számos tekintetben a két jellemző fejlődési régió közötti átmenet jellemzőit hordozta magában. Területenként, országonként, illetve időben változó módon és mértékben követte a fejlődés hol a nyugati, hol pedig a keleti fejlődési mintát.

Tekintettel arra, hogy a későbbiekben bemutatandó kutatás nem terjed ki a Szűcs Jenő által definiált módon keleti régió országaira, így jelen kutatásunk szempontjából a nyugati régió, illetve az ún. átmeneti régió sajátosságait érdemes majd szem előtt tartani.

Érdemes megvizsgálni az európai államok létrejöttét, illetve azt, hogy ennek tipológiája mintát ad-e a kutatásunk tárgyát képező előítéletesség vizsgálat okainak feltárására. Anderson (Anderson 2006) az európai államok létrejöttének vizsgálatakor megkülönbözteti a politikai nemzet, vagy más szóval az államnemzet, illetve a kultúrnemzet fogalmát. Állítása szerint az országokat annak megfelelően lehet csoportba sorolni, hogy a nemzetek létrejöttékor a politikai keretek kijelölése és érvényesítése, vagy a közös gyökerek, a kulturális azonosság elsődlegessége számított. Az államnemzet létrejötte és az államnemzeti fejlődés Nyugat-Európára, ezen belül elsősorban az angol, francia, holland fejlődésre jellemző. Esetükre az vonatkoztatható, hogy az adott állam határainak és ezzel politikai kereteinek meghatározása teremtette meg a nemzet létrejöttének feltételeit. Az itt uralkodó ideológia értelmében mindenki a nemzet részese, aki az állam keretei, határai között él. Az itt élők helyzetét, az egyén helyét a társadalomban az egyéni, majd polgári jogok és köteleységek rendszere határozta meg. A politikai keretrendszer elfogadásának kötelezettségén túl a rendszer egyre nagyobb fokú szabadságot biztosított az adott országban élőknek. Gondolati rendszere filozófiai alapvetésként épít a befogadás és elfogadás gondolatára.

A kelet-közép-európai országok esetében a nemzet kialakulásában az elsődleges szempontot a közös örökség, valamint a kulturális gyökerek megléte és elfogadása jelentette. A kultúrnemzeti államok létrejöttének alapját az jelentette, hogy ezeknél az országoknál a közös kulturális gyö-

kerekkel rendelkezők alkotják a nemzetet. A tudati közösség léte jelentős fokú kötelezettséget ró az ott élőkre, a nemzethez tartozásuk minőségét a tudati azonosulás módja és mértéke határozza meg. Gondolati rendszerükben egyszerre van jelen a kulturális közösség tagjaihoz fűződő erős kötelék és a más kulturális rendszerekkel szemben kifejtett erős elkülönülés.

Az előítéletesség okait civilizációs gyökereknél is tudjuk keresni. A más emberekhez való viszonyt jelentős részben azok a feszültségek és szenvedélyek határozzák meg, amelyeket korábban a többiekkel vívott harc formájában fejeztek ki (ELIAS 1987). Az előítéletesség korábbi, más civilizációval járó konfliktusokra vezethető vissza. Az erőszak gyakorlása a monopolszervezetek privilégiumává válik, így az egyén esetében az erőszak helyét a „szenvedélymentes önuralom” vette át. A társadalom által gyakorolt ellenőrző és felügyelő rendszerek, illetve az egyén lelki háztartásában létrejövő ellenőrző rendszer egyensúlya befolyásolja az előítéletesség érvényesülését is. A civilizáció és kultúra egyénenként és nemzetenként érvényesülő egymásra hatása révén nemzeti és egyéni előítéletesség minták jöhetnek létre. Annak függvényében, hogy az adott ország esetében a civilizáció vagy a kultúra hatása érvényesül jobban, eltérő lehet az egyén és a közösség egymáshoz, a környezethez és önmagához való viszonya. A civilizációs modell esetében hangsúlyos a személyes felelősség szerepe, a jelen és a jövő szempontjai, a haladás és a terjeszkedés érvei. A kultúra dominanciája esetében lényeges a közös sorosnak való alávetettség, felértékelődik a közös múlt és a magmaradás szerepe, továbbá az elérő sorsúaktól való elhatárolódás is fontos szerepet játszik. Mindez lényegesen befolyásolja a saját gondolati és kulturális mintától eltérő egyénekhez és azok csoportjaihoz fűződő viszonyt és így az előítéletesség mértékét.

Módszertani bemutatás

2002-ben indult egy empirikus szociológiai kutatás a bielefeldi egyetemen működő *Institute for Interdisciplinary Research on Conflict and Violence* kutatóműhely irányításával (G. MÁRKUS 2012). A vizsgálat célja az előítéletes gondolkodásmód szociológiai és társadalomlélektani hátterének bemutatása és az összefüggések vizsgálata. A kutatás a csoportokra irányuló elutasítás szindrómájára (*group focused enmity syndrome, GFE*) fókuszál, az egyes csoportokkal szembeni előítéletes és rasszista megnyilvánulásokat vizsgálják, ide értve az etnikai kisebbségek, a bevándorlók, a vallási és szociális kisebbségek (munkanélküliek, szegények, hajléktalanok, stb.), továbbá a szexuális kisebbségek elleni előítéleteket. Az elmélet szerint a többségi társadalom képtelen integrálni a többségtől eltérő társadalmi csoportokat, személyeket, tehát az előítéletes és rasszista gondolkodás egy összetett társadalmi probléma tünetei.

A minta

A kérdezés 2008-ban zajlott telefonos interjúk segítségével, és minden országban 1000 fős felnőtt minták reprezentálták a népességet. Az interjúk középpontjában a válaszadóknak a különféle célcsoportokkal szembeni hozzáállásának vizsgálata állt, kiegészítve általános értékérdeklődéssel, a bevándorlókkal szembeni attitűdjeivel, a hátrányos megkülönböztetésre vonatkozó véleményeivel és a mássággal szembeni személyes érzelmekkel. Ezen túlmenően a válaszadók jelenlegi gazdasági és szociális helyzete és ennek jövőben várható változásai, illetve demográfiai adatok kerültek rögzítésre.

Elemzési kérdések

Az elemzést az előítéletesség kutatás legutóbbi adatbázisát felhasználva végeztük el (GFE 2008). A vizsgálatba bevont nyolc országot két csoportba kódoltuk. Anderson korábbiakban leírt szempontrendszerének csoportosítását követve az „Államnemzeti” (továbbiakban: ÁN) csoportba került Nagy-Britannia, Hollandia, Portugália és Franciaország, a „Kultúrnemzeti” (továbbiakban: KN) csoportba pedig Németország, Magyarország, Olaszország és Lengyelország.

A különböző csoportokra irányuló elutasítás szindróma (GFE szindróma) elemeit bemutató elméleti modell (Zick et al, 2008) alapján négy attitűdtípust választottunk ki, mely jelenségek véleményünk szerint valamennyi, a vizsgálatban résztvevő társadalom számára súlyos feszültségek és különbözőségek forrása. Az egyes csoportokkal szembeni elutasítás mértékét a négy attitűdtípus segítségével vizsgáljuk. Minden esetben a GFE 2008 kérdőív két kérdése szolgált az adott index létrehozására.

Az egyes nézettípushoz tartozó kérdések az alábbiak voltak.

Az idegenellenesség esetében:

– *Az itt élő bevándorlók veszélyeztetik az anyagi jólétemet.*

– *Fontos, hogy a bevándorlók feladják saját kultúrájukat, hogy átvehessék a befogadó ország kultúráját.*

A szexizmus esetében:

– *A nőknek komolyabban kellene venniük hitvesi és anyai szerepüket.*

– *Ha kevés a munkahely, a férfiaknak előnyt kellene élvezniük az álláskeresésnél a nőkkel szemben.*

A homofóbia esetében:

– *Engedélyezni kellene a két férfi vagy két nő közötti házasságkötést.*

– *Nincs semmi erkölcstelen a homoszexualitásban.*

Az antiszemitizmus esetében:

– *A zsidóknak túl nagy a befolyásuk az országban.*

– *A zsidók manapság előnyt próbálnak kovácsolni abból, hogy egykor a nácizmus áldozatai voltak.*

Az eredeti négyfokú Likert-skálából egyszerű aggregációval hoztuk létre a nyolcfokú indexet, ahol a két állítással való egyetértés illetve egyet nem értés foka alapján helyezkednek el a két vizsgált csoport tagjai.

Xenofóbia

„*Az itt élő bevándorlók veszélyeztetik az anyagi jólétemet.*”

Egyetértők – ÁN: 14%

Egyetértők – KN: 16%

A bevándorlókkal szembeni attitűd esetében jelentős különbség nem tapasztalható a két vizsgált csoport között, az átlagok magasak (6,31 és 6,23 pont), az előítéletektől mentesek aránya több mint húsz százalék mindkét esetben, a válaszadók több mint hetven százaléka az index felső harmadába tartozik (1. táblázat).

BEVÁNDORLÓ-ELLENESSÉGI INDEX		
	ÁN (átlag: 6,31)	KN (átlag: 6,23)
2 (erősen előítéletes)	1%	3%
3	2%	3%
4	5%	6%
5	15%	16%
6	29%	24%
7	27%	24%
8 (előítéletektől mentes)	21%	24%

1. táblázat ❖ Bevándorló-ellenességi index

Az egyes országok lélekszamarányosan súlyozott átlagai azt mutatják (2. táblázat), hogy a jóléti sovinizmus Magyarországon (2,75) és Portugáliában (2,94) a legerősebb, pontosan azokban az országokban, ahol – Lengyelország mellett – számarányában a legkevesebb bevándorló él.¹ A nemzetközi kutatás zárójelentése hangsúlyozza, hogy a megkérdezett európaiak fele gondolja azt, hogy országában túl sok idegen él (G. MÁRKUS 2012). Ugyanekkor Németországban, Nagy-Britanniában és Franciaországban, ahol mind létszámát, mind a népességen belüli arányát tekintve a legtöbb bevándorló

él, a válaszadók magas átlagokkal jelzik, hogy gazdasági helyzetük stabilitását nem érzik veszélyeztetve a külföldről érkező munkavállalók részéről.

Az itt élő bevándorlók veszélyeztetik az anyagi jólétemet.			
Államnemzeti	Átlag	Kultúrnemzeti	Átlag
Nagy-Britannia	3,11	Németország	3,23
Hollandia	3,47	Magyarország	2,75
Portugália	2,94	Olaszország	3,45
Franciaország	3,42	Lengyelország	3,29

2. táblázat ❖ Az egyes országok átlagai – xenofóbia

Fontos, hogy a bevándorlók feladják saját kultúrájukat, hogy átvehessék a befogadó ország kultúráját.			
Államnemzeti	Átlag	Kultúrnemzeti	Átlag
Nagy-Britannia	2,91	Németország	2,84
Hollandia	2,81	Magyarország	3,03
Portugália	2,91	Olaszország	3,20
Franciaország	3,06	Lengyelország	3,15

3. táblázat ❖ Az egyes országok átlagai – xenofóbia

kultúra. Az egyén elsősorban az akkulturáció során tesz szert arra a társadalmi-kulturális tudásra, mely lehetővé teszi számára, hogy a befogadó ország viszonyai között eligazodjon,

„Fontos, hogy a bevándorlók feladják saját kultúrájukat, hogy átvehessék a befogadó ország kultúráját.”

Egyetértők – ÁN: 23%

Egyetértők – KN: 27% (3. táblázat)

A kultúrnemzeti fejlődés az anyanyelvre és az általa létrehozott kultúrára helyezi a hangsúlyt és felértékeli a közösségi kötelékek szerepét. Hipotézisünkkel ellentétben a saját kultúra feladásához és a befogadó ország kultúrájának átvételéhez való ragaszkodás nem jelentkezik erőteljes attitűdként a kultúrnemzeti fejlődésű országok válaszadóinál.

Az akkulturáció (BINDORFFER 2001) során kerülnek átvételre a befogadó társadalom normái, értékei, attitűdjei, kulturális viselkedésmintái, nyelve és a tárgyi

1 Eurostat 2010

tudjon a többséggel kommunikálni, elsajátíthassa a mindennapi életvitelhez szükséges alapvető ismereteket.

Szexista attitűd a vizsgált csoportokban

Ha az attitűdök és a sztereotípiák alkotják a társadalmi valóság kulturális mintáit, a kulturális rendszer építőelemeit, akkor a nemi sztereotípiák gyűjtik össze az adott csoport tagjaira jellemzőnek tartott személyiségvonásokat, kognitív jellemzőket, továbbá a szerepeikre és a szexuális viselkedésükre vonatkozó társadalmi elvárásokat.

„A nőknek komolyabban kellene venniük hitvesi és anyai szerepüket.”

Egyetértők – ÁN: 65%

Egyetértők – KN: 54%

A történelem során jellemzően a férfiak töltötték be a magasabb státuszú társadalmi szerepeket, aminek következtében a férfi szerep a magasabb státusszal kapcsolódott össze. A társadalmiszerep-elmélet a társadalmi munkamegosztást tartja a legfontosabb meghatározó tényezőnek a nemi sztereotípiák kialakulásában és fennmaradásában (KOVÁCS 2007).

Ha kevés a munkahely, a férfiaknak előnyt kellene élvezniük az álláskeresőknél a nőkkel szemben.

Egyetértők – ÁN: 20%

Egyetértők – KN: 15%

A nők társadalmi megítélésében többségi vélekedés tapasztalható a hagyományos (anya, feleség) szerepekkel kapcsolatosan, gazdasági leikicsinylésük azonban nem tekinthető általánosnak. A két állításra adott válaszok alapján létrehozott index nem mutat jelentős különbséget a két vizsgált csoport között. A kultúrnemzeti fejlődésű országba tartozó válaszadók között alacsonyabb a teljes mértékben előítéletesek aránya (5%), valamint több mint ötödük mentes minden sztereotípiától a nőkkel szemben (22%) (4. táblázat).

SZEXISTA INDEX		
	ÁN (átlag: 5,42)	KN (átlag: 5,88)
2 (erősen előítéletes)	8%	5%
3	6%	4%
4	14%	10%
5	25%	21%
6	20%	21%
7	11%	17%
8 (előítéletektől mentes)	16%	22%

3. táblázat ❖ Szexista index

a megállapításra jutottak, hogy a modernebb, urbanizáltabb, posztmaterialisabb értékorientációjú, kevésbé vallásos országokban toleránsabbak a homoszexuálisokkal szemben, mint máshol (TAKÁCS 2011).

A homoszexualitást Magyarországon a 19. század végéig természetellenes fajtalanságként

Az egyes országok átlagait tekintve (5. táblázat) megállapítható, hogy a nőkkel szembeni elutasítás mértéke Magyarországon a legmaradékosabb (1,48 pont). Mind a hitvesi szerepre, mind pedig a munkavállalási esélyekre vonatkozó kérdés esetében a magyar, majd azt követően a lengyel és a portugál válaszadók átlagai a legalacsonyabbak, azaz ezekben az országokban a legjellemzőbb a női szerepek és képességek leértékelése, a nők hátrányos megkülönböztetése a munkaerőpiacon (6. táblázat).

Homofóbia vizsgálata

A meleg férfiak és leszbikus nők társadalmi elfogadottságát számos nemzetközi szakirodalom vizsgálja. Európai összehasonlításban arra

A nőknek komolyabban kellene venni hitvesi és anyai szerepüket.

Államnemzeti	Átlag	Kultúrnemzeti	Átlag
Nagy-Britannia	2,55	Németország	2,47
Hollandia	2,89	Magyarország	1,48
Portugália	2,23	Olaszország	2,27
Franciaország	2,33	Lengyelország	1,60

4. táblázat ❖ Az egyes országok átlaga – a női szerepek megítélése

Ha kevés a munkahely, a férfiaknak előnyt kellene élvezniük az álláskeresésnél a nőkkel szemben.

Államnemzeti	Átlag	Kultúrnemzeti	Átlag
Nagy-Britannia	3,44	Németország	3,39
Hollandia	3,42	Magyarország	2,82
Portugália	2,93	Olaszország	3,31
Franciaország	3,46	Lengyelország	2,92

5. táblázat ❖ Az egyes országok átlaga – a nők gazdasági szerepének megítélése

HOMOFÓBIA INDEX

	ÁN (átlag: 4,78)	KN (átlag: 5,42)
2 (erősen előítéletes)	21%	14%
3	10%	8%
4	17%	11%
5	16%	12%
6	13%	21%
7	6%	10%
8 (előítéletektől mentes)	17%	24%

6. táblázat ❖ Homofóbia index

ítélik meg (9. táblázat). Megítélésünk szerint ebben fontos szerepe van a vallásosságnak.³ Mindkét kérdésben a hollandok a leginkább nyitottak és elfogadók.

vagy szodómiaként értelmezték, majd a 20. század elejétől be-
tegségként való felfogása terjedt el (Takács 2011). 1961 és 2002 között a társadalomra bizonyos mértékig veszélyes normasértés-ként jelent meg. 2007-ben született meg a bejegyzett élettársi kapcsolat jogintézménye, amelyet csak azonos nemű élettársak vehetnek igénybe.

„Engedélyezni kellene a két férfi vagy két nő közötti házasságkötést.”

Egyetértők – ÁN: 47%

Egyetértők – KN: 42%

„Nincs semmi erkölcsstelen a homoszexualitásban.”

Egyetértők – ÁN: 51%

Egyetértők – KN: 65%

Az elemzésbe bevont négy kérdés közül itt tapasztalható leginkább a megosztottság. Ennél a kérdésnél a legmagasabb a teljes mértékben előítéletesek aránya, és itt a legalacsonyabbak az átlagok (7. táblázat).

Az egyes országok lélekszámarányosan súlyozott átlaga² alapján megállapítható, hogy a homofóbia megnyilvánulása Lengyelországban a legmagasabb (3,48), Magyarország kissé lemaradva követi (3,11). Az azonos neműek házasságkötését leginkább elfogadó ország Hollandia (1,75) (8. táblázat).

A lengyel és a magyar válaszadók nem csupán az egyneműek házasságát nem támogatják, de magát a homoszexualitást is erkölcsstelennek

² Az adható értékelések: 1. Teljesen egyetért 2: Inkább egyet ért 3: Inkább nem ért egyet 4: Egyáltalán nem ért egyet. Tehát a magas átlagok jelentik az előítéleteséget, az alacsony pontok az elfogadást.

³ Az European Social Survey 2008-as vizsgálatának eredményei azt mutatják, hogy minél gyakrabban vesz részt valaki egyházi szertartáson, annál elutasítóbb (Takács, 2011).

Engedélyezni kellene a két férfi vagy két nő közötti házasságkötést.			
Államnemzeti	Átlag	Kultúrnemzeti	Átlag
Nagy-Britannia	2,43	Németország	2,26
Hollandia	1,75	Magyarország	3,11
Portugália	2,83	Olaszország	2,97
Franciaország	3,89	Lengyelország	3,48

7. táblázat ❖ Az egyes országok átlaga - az azonos neműek házasságának megítélése

8. táblázat ❖ Az egyes országok átlaga - a homoszexualitás morális megítélése

Nincs semmi erkölcstelen a homoszexualitásban.			
Államnemzeti	Átlag	Kultúrnemzeti	Átlag
Nagy-Britannia	2,21	Németország	2,14
Hollandia	1,70	Magyarország	3,00
Portugália	2,47	Olaszország	2,37
Franciaország	2,13	Lengyelország	3,14

Az antiszemitizmus vizsgálata

Az antiszemitizmus nem pusztán egy a sok lehetséges előítélet közül, hanem egy sajátos világszemlélet és egy sajátos kulturális kódrendszer, amely a csoportközi interakcióktól is független bizonyos mértékig (FÁBIÁN 1999). Az etnocentrikus antiszemitizmust – amely a zsidók idegenszerűségéből, másságából fakad – erőteljesen megkérdőjelezte a magyarországi zsidóság huszadik századi asszimilációja. A vallási antiszemitizmus gyökerei (Jézus keresztre feszítéséért a zsidók a felelősek) továbbélnek a szekularizálódott modern társadalmakban is.

A politikai antiszemitizmus a zsidóság felelősségét hangsúlyozza a kedvezőtlen gazdasági folyamatok okán, a zsidóság nemzetközi méretű konspirációjára és túlzott gazdasági és politikai befolyására koncentrál. Az antiszemitizmus e tipikusan modernkori formájának kialakulása mögött a társadalmi modernizáció és a polgárosodás zavarai állnak (FÁBIÁN, 1999).

„A zsidóknak túl nagy a befolyásuk az országban.”

Egyetértők – ÁN: 29%

Egyetértők – KN: 19%

„A zsidók manapság előnyt próbálnak kovácsolni abból, hogy egykor a nácizmus áldozatai voltak.”

Egyetértők – ÁN: 52%

Egyetértők – KN: 28%

Bergman szerint az adott társadalomban jelen lévő zsidók arányától függetlenül a társadalmi emlékezet határozza meg az attitűdöt. Ezzel magyarázható többek között a Kelet-Európában megmutatkozó nagymértékű antiszemitizmus (BERGMANN 2008). Jelen kutatásunk alapján Hollandiában tapasztalható a legkisebb mértékű zsidóellenesség. A két vizsgált csoport átlagai azt mutatják, hogy a kultúrnemzetek csoportjába tartozó válaszadók kevésbé elutasítók a zsidókkal

ANTISZEMITA INDEX		
	ÁN (átlag: 5,33)	KN (átlag: 6,02)
2 (erősen előítéletes)	9%	4%
3	7%	3%
4	14%	8%
5	21%	14%
6	26%	25%
7	9%	14%
8 (előítéletektől mentes)	14%	22%

9. táblázat ❖ Antiszemita index

szemben (10. táblázat). Alacsonyabb közöttük az erősen előítéletesek, és magasabb az előítéletektől mentesek aránya, mint az államnemzeti fejlődésű országba tartozó megkérdezettek esetében. Bergman állítása és jelen kutatás eredménye közötti ellentmondást az magyarázza, hogy miközben a kultúrnemzeti csoportba tartozó Lengyelország és Magyarország esetében nagyfokú a zsidók elutasítotttsága, addig a szintén ebbe a csoportba tartozó Németország és Olaszország adatai nem térnek el lényegesen az államnemzeti válaszadók csoportjától (11. és 12. táblázat).

Az egyes országok átlagait⁴ tekintve megállapítottuk, hogy Magyarország és Lengyelország szignifikánsan a legalacsonyabb értéket, tehát az állításokkal való egyetértést és jelentős mértékű antiszemitizmust mutat. A legkisebb mértékű zsidóellenességet Hollandia esetében tapasztalhatjuk.

A zsidóknak túl nagy a befolyásuk az országban.			
Államnemzeti	Átlag	Kultúrnemzeti	Átlag
Nagy-Britannia	3,15	Németország	2,94
Hollandia	3,31	Magyarország	2,00
Portugália	2,84	Olaszország	2,12
Franciaország	2,90	Lengyelország	2,42

10. táblázat ❖ Az egyes országok átlaga – antiszemitizmus

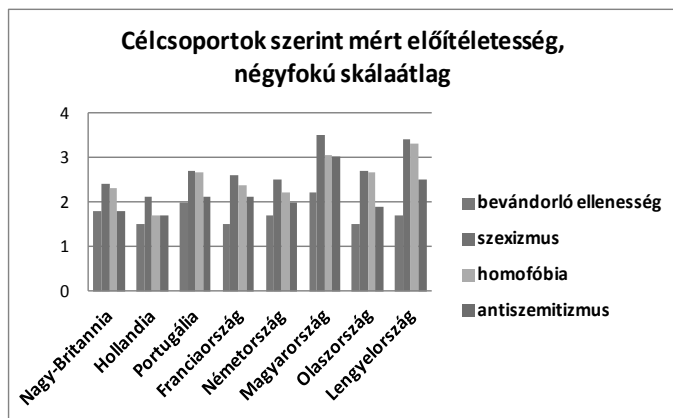
11. táblázat ❖ Az egyes országok átlaga – antiszemitizmus

A zsidók manapság előnyt próbálnak kovácsolni abból, hogy egykor a nácizmus áldozatai voltak.			
Államnemzeti	Átlag	Kultúrnemzeti	Átlag
Nagy-Britannia	3,12	Németország	2,47
Hollandia	3,20	Magyarország	2,08
Portugália	2,47	Olaszország	2,86
Franciaország	2,83	Lengyelország	2,03

⁴ Az adható értékelések: 1. Teljesen egyetért 2: Inkább egyet ért 3: Inkább nem ért egyet 4: Egyáltalán nem ért egyet. Tehát az alacsony átlagpontok jelentik az előítéletességet.

Az adatelemzés következtetései

Az elemzések elvégzése nem támasztotta alá hipotézisünket, a nemzetfejlődés azonos módja nem indukál azonos vagy hasonló attitűdöket a többségitől eltérő életformák, létmódok iránt.

1. diagram ❖ Célcsoportok szerint mért előítéletesség

nyuló elutasítás mértéke. Magyarország és Lengyelország valamennyi vizsgált dimenzióban a legelőítéletesebb társadalomnak mutatkozik. Az adatok azt mutatják, hogy a válaszadók döntő többsége előítéletes sémákban gondolkodik a különböző kisebbségekről, a másásgról. Magyarország és Lengyelország szinte azonos profilt mutat. A vizsgált másság típusok mindegyikét elutasítják és leértékelik, ennek az attitűdnek pedig ideológiai és kulturális háttere van.

A kérdésekre adott válaszok alapján Franciaország, Németország és Olaszország, valamint a legtöbb válasz alapján Portugália egy csoportot alkot. A négy ország között a bevándorló-ellenesség esetében van jelentősebb különbség. Arányait tekintve Portugáliában él a legkevesebb bevándorló négy ország közül (az itt élők kevesebb mint 6%-a született külföldön, míg a másik három ország esetében tíz százalékot meghaladó az arányuk), ennek ellenére a portugál válaszadók a leginkább elutasítók az idegenekkel szemben. Érdeemes továbbá megemlíteni, hogy a portugál válaszadók magyar és lengyel társaikkal egyetértőleg gondolják úgy, hogy álláskeresőknél a férfiaknak előnyt kell élvezniük a nőkkel szemben. A mintázatban önálló elemként értékelhető Nagy-Britannia, amely a válaszokat tekintve a fent említett négyes csoport és Hollandia között helyezkedik el, alacsony zsidó- és idegenellenesség jellemzi, és átlagos mértékű szexizmus és homofóbia.

Mindez azt is megerősíti, hogy bár a Szűcs Jenő és Benedict Anderson korábbiakban leírt gondolatmenetét követve Németország, Olaszország, Lengyelország és Magyarország együtt alkotja a kultúrnemzeti koncepció alapuló államok csoportját, előítéletesség mintájuk mégis gyökeresen eltér. Míg az első két ország az államnemzeti országok jellemzőivel mutat hasonlóságot, addig Lengyelország és Magyarország önálló „alcsoporthoz” tartozva mutat szignifikáns előítéletességet a vizsgált kérdésekben.

Véleményünk szerint az országok eltérő történeti, politikai, gazdasági és kulturális beágyazottsága, a demokratikus hagyományok szerepe, a toleráns viselkedési kultúra, a kulturális pluralizmus elfogadottsága együttesen alakítja a feltárt mintázatot.

Az elemzésbe bevont kérdésekre adott válaszokat összesítő ábrán (1. diagram) látható, hogy az egyes országok nem mutatnak hasonló mintázatot a nemzetfejlődés alapján. A kirajzolódó mintázat a következő: az egyik végponton található Hollandia, az az ország, amelyre viszonylag legkevesebb hatnak át az előítéletes nézetek. A skála másik végén helyezkedik el Magyarország és Lengyelország, ahol a legmagasabb a különböző csoportokra irányuló elutasítás mértéke.

Előítéletes mintázatok a közgondolkodásban

Klaszteranalízis segítségével megvizsgáltuk, hogy az egyes nemzetfejlődési kategóriákon belül milyen és mekkora csoportok különülnek el a különböző előítéletes gondolkodástípusok szerint. Az államnemzeti fejlődésű országokban a megkérdezettek harmadát (29%) jellemzi erős

	Előítéletes gondolkodástípusok – ÁN			
	1	2	3	4
antiszemitizmus	-,99729	-,68818	,72760	-,29146
homofóbia	-,70927	-,62140	-,62674	,99450
szexizmus	-,107490	,28891	,74479	-,56039
idegenellenesség	-,134804	-,37698	,55798	,40833
elemszám (%)	19%	18%	29%	34%

12. táblázat ❖ Előítéletes gondolkodástípusok szerint képzett csoportok – államnemzet

attitűd, csaknem harmaduk (29%) elutasító a bevándorlókkal és a saját nemükhöz vonzódókkal

	Előítéletes gondolkodástípusok - KN			
	1	2	3	4
antiszemitizmus	,77045	-,12206	-,24073	-,09298
homofóbia	-,89836	-,61601	1,05742	,31642
szexizmus	,91384	,26522	-,82552	-,28652
idegenellenesség	,69448	-1,10879	-1,33951	,53877
elemszám (%)	40%	19%	12%	29%

13. táblázat ❖ Előítéletes gondolkodástípusok szerint képzett csoportok – kultúrnemzet

További lehetséges értelmezési keretek

Tekintettel arra, hogy az államnemzet, illetve kultúrnemzet alapján történő tipológia önmagában nem bizonyult érvényesnek, érdemes további lehetséges értelmezési kereteket megvizsgálni. A kutatás alapján létrejött országcsoportosítás hasonlóságot mutat a centrum–periféria viszonyrendszer mintáira. Számos kutató (BEREND–RÁNKI 1979, 1982; WALLERSTEIN 1983) elemezte azt az ellentétpárt, amely egy, az irányítást kifejtő, illetve az irányítást elfogadó országcsoportok között fennáll, és amely a centrum – periféria viszonyaként írható le. A kapcsolatrendszer nem pusztán gazdasági viszonyként írható le, hanem kiterjeszthető politikai, kulturális, sőt társadalmi (BOURDIEU 1978) értelmezésben is.

antiszemitizmus, szexizmus és idegenellenesség. Több mint harmaduk (34%) homofób és átlagos mértékben elutasító a bevándorlókkal szemben. Csaknem ötödük (19%) a homoszexuálisokkal szemben mutat erős előítéletességet és 18%-ot jellemző egy átlagos szexista attitűd.

A kultúrnemzeti fejlődésű országok válaszadóinak 40%-át jellemzi egy erős antiszemita, szexista és homofób attitűd, csaknem harmaduk (29%) elutasító a bevándorlókkal és a saját nemükhöz vonzódókkal szemben. A megkérdezettek ötödét jellemzi egy gyenge szexista attitűd és alig több mint tizedük mutat erős homofób habitust.

A kutatás által felállított országcsoportok meglehetősen pontossággal leképezik az európai centrum-periféria viszonyrendszert. Hollandiát szorosan követi Nagy-Britannia, majd Németország, Franciaország és Olaszország alkotja egységesen a leginkább elfogadó közösséget és képezi egyben a centrum országait. Az öt országtól elmaradva, de relatív hozzájuk közel következnek Portugália, végül a legtávolabbi mezőt Magyarország és Lengyelország foglalja el, ami egyben jelzi a két országnak a centrumtól való távolságát is.

Evvel összefüggésben érdemes megnézni az egyes országok anyagi fejlettségének szintjét. Egy lehetséges hipotézis szerint ugyanis az anyagi fejlettség és az elutasítás szintje között szoros összefüggés, sőt akár kauzális reláció is létezhet. A Nemzetközi Valutalap adatai alapján⁵ az egy főre nemzeti jövedelem (GDP) alapján a vizsgált országok négy csoportba sorolhatók. Egy főre eső 46 989, 40 809, illetve 40 198 dolláros nemzeti jövedelemmel Hollandia, Franciaország és Németország alkotja a leggazdagabb országok csoportját, őket Nagy-Britannia és Olaszország követi 36 371, illetve 34 154 dollárral, tőlük elmarad Portugália 21 626 dolláros egy főre eső jövedelme, végül a sort Magyarország és Lengyelország zárja 12845, illetve 12286 dollárral. A jóléti lista szinte teljesen megegyezik az előítéletességi listával, vagyis a magas jólét alacsony előítéletességgel, míg az alacsony jólét magasfokú előítéletességgel párosul.

Az érdekesség kedvéért érdemes még távolabbi lehetséges magyarázatokat is keresni és megnézni, hogy az előítéletesség mértéke milyen összefüggést mutat azzal, hogy az egyes országok mikor csatlakoztak az Európai Unióhoz. A csatlakozás dátumának két szempontból lehet jelentősége. Egyrészt ez összefüggést mutat az ország gazdasági fejlettségével, hiszen az országok felvételének egyik feltétele a megfelelő gazdasági fejlettségi szint megléte, és viszont, a tagsági lét többnyire hozzá is járul a gazdaság fejlődéséhez. Másrészt, az uniós tagság a közös európai értékek hangsúlyozásával és érvényre juttatásával hozzá is járulhat az előítéletek lebontásához. A csatlakozási dátumokat illetően Hollandia, Franciaország, Olaszország és Németország az EU 1957-es alapító tagjai közé tartoznak, hozzájuk Nagy-Britannia 1973-ban csatlakozott. Portugália 1986-ban, Magyarország és Lengyelország pedig 2004-ben lett az Európai Unió tagja. A csatlakozási dátumok listája szinte teljes egyezést mutat az előítéletességi listával, mindössze Nagy-Britannia későbbi csatlakozása jelent ez alól kivételt. Az Unió régebbi tagjai esetében tehát alacsonyabb az előítéletesség foka, az újabb tagok körében pedig magasabb a többségtől eltérő létformák elutasítása.

Összességében az elemzés alapján azt lehet megállapítani, hogy kiinduló hipotézisünket, miszerint a nemzetfejlődés eredeti módja máig hatóan meghatározná az előítéletesség mértékét, nem tudjuk igazolni. Egyes nemzetek kialakulásának azonos módja nem indukál azonos vagy hasonló attitűdöket a többségtől eltérő életformák és létmódok iránt. Ugyanakkor a további lehetséges bizonyítási keretrendszerek sejtetni engedik, hogy a nemzetfejlődés eredeti módja, továbbá az azóta leírt fejlődés, az anyagi jólét szintje, a társadalmi-politikai keretrendszer és stabilitás együttesen már lényegesen meghatározzák az adott országban élőknek a többségtől különbözőktől vallott nézeteit.

*

⁵ IMF 2010–2012.

FELHASZNÁLT IRODALOM

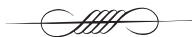
- ANDERSON, BENEDICT 2006: *Elképzelt közösségek*. Budapest, L'Harmattan-Atelier.
- BEREND T. IVÁN – RÁNKI GYÖRGY 1979: *Gazdasági elmaradottság*. Kiutak és kudarcok a XIX. Századi Európában. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- BEREND T. IVÁN – RÁNKI GYÖRGY 1982: *The European periphery and industrialization: 1790–1914*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BERGMANN, W. 2008: Anti-Semitic Attitudes in Europe: A Comparative Perspective. *Journal of Social Issues*, 2008. no. 2. 343–362.
- BINDORFFER GYÖRGYI 2002: Asszimiláció vagy túlélés. Az etnikai identitás kérdése egy homogenizálódó világban. *Kultúra és közösség* 2000–2001. 4–1. sz. 37–43.
- BOURDIEU, PIERRE 1978: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelése*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- ELIAS, NORBERT 1937–1939: *A civilizáció folyamata*. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások. Fordította: Berényi Gábor. Budapest, 1987, Gondolat Kiadó.
- FÁBIÁN ZOLTÁN 1999: *Tekintélyelvűség és előítéletek*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- G. MÁRKUS GYÖRGY 2012: Előítéletesség Európában, intolerancia Magyarországon. Recenzió és reflexió. Egy nemzetközi kutatás zárójelentése.
http://www.academia.edu/1484152/Eloiteletek_Europaban_intolerancia_Magyarorszagon
- KOVÁCS MÓNKA 2007: Nemi sztereotípiák, nemi ideológiák és karrieraspirációk. *Educatio* 2007. 1. sz. 99–114.
- SZŰCS JENŐ 1981, 1983: Vázlat Európa három történeti régiójáról (*Történelmi Szemle* 1981. 3. sz.; önálló kötetben: Budapest, 1983.; *Les trois Europes*. Fernand Braudel előszavával. Paris, 1985, L'Harmattan. Domaines danubiens.; II. kiadás, Virág Ibolya, Párizs, 2002);
- TAKÁCS JUDIT 2011: *Homofóbia Magyarországon*. Budapest, L'Harmattan.
- WALLERSTEIN, IMMANUEL 1983: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- ZICK, A. – WOLF, C. – KÜPPER, B. – DAVIDOV, E. – SCHMIDT, P. – HEITMEYER, W. 2008: The Syndrome of Group-Focused Enmity. The Interrelation of Prejudices Tested with Multiple Cross-Sectional and Panel Data. *Journal of Social Issues* vol. 64. 2008. issue 2. 363–383.

Az antiszemitizmus definiálhatósága körüli kérdések, és a zsidósággal szembeni társadalmi távolságtartás a szegedi társadalomban

— *Questions about Possible Definitions of Anti-Semitism
and Social Ignorance of Jews in Szeged* —

Abstract

Studying the social presence of anti-Semitism and measuring its degree has always been accompanied by intense debates. To find answers to questions of this delicate topic from sociological point of view, we have to face a great number of challenges. The present study tries to put anti-Semitism in a terminological framework by using classical theories of sociology and other social sciences. This approach makes anti-Semitism conceivable and provides us the possibility of determining the attitudes towards Jewishness in a nuanced but practicable way. Thus, we should be able to give exact answers to questions like who can be defined as anti-Semitic and what the proportion of anti-Semitic population is in Szeged. In order to get a factual evaluation of the results, we also have to compare the attitude towards Jews and towards other ethnic or social minorities. The representative research which served as a starting point for this study was carried out in Szeged by the Department of Sociology of the University in 2007.

Bevezetés

A tanulmány eredeti célkitűzése az antiszemitizmus mértékének és magyarázó okainak meghatározása volt a szegedi társadalomban. Ehhez természetesen tiszta fogalmi alapokra volt szükség, amelyek megismerése során olyan „akadályokkal” kellett szembesülni, amely némileg más mederbe terelte a téma megközelítését és feldolgozását. Először is a fogalmak – első sorban az antiszemitizmus – tisztázása olyan érdekes kérdéseket vetetett fel, hogy a tanulmány mintegy harmada ennek a fogalomnak a tisztázásával és történeti alakulásával foglalkozik, hiszen ha bárki is felteszi önmagának a kérdést, hogy „Vajon mi is az antiszemitizmus?”, meglehetősen érdekes problémákkal és dilemmákkal találja magát szembe, amelyeket érdemes tisztába tenni. Ezek után következett a felhasznált kutatás alapján annak meghatározása, hogy ténylegesen milyen a zsidóság megítélése a szegedi társadalomban. Ennek vizsgálata során nem csupán az került a középpontba, hogy a vizsgált sokaság miként viszonyul a zsidósághoz, hanem az is, hogy egy

viszonyrendszerbe helyezve meg tudjuk ítélni, hogy más társadalmi csoportokhoz képest ezt miként értékelhetjük. Mindemellett természetesen folyamatosan ott lebegett az a kérdés, hogy a kapott eredmények mennyire alkalmasak arra, hogy abból az antiszemitizmus pontos mértékét, és annak jelenlétét befolyásoló okokat meg tudjuk határozni.

Az antiszemitizmushoz kapcsolódó dilemmák és az antiszemitizmus történetének áttekintése

Ahhoz, hogy a zsidósággal szembeni attitűdöket, és az azok mögött megbújó társadalmi magyarázó tényezőket fel tudjuk tárni, először is tisztába kell tennünk az antiszemitizmus fogalmát, meg kell határoznunk, hogy mit is értünk/érthetünk ezen a fogalmon, és miként mehet végbe annak szociológiai vizsgálata.

A zsidóságot érinti a legrégebbi, ma is fellelhető csoportgyűlölet. Már a Kr. e. III. században, Egyiptomban, és később a görög és római írók is tanúbizonyságát tették a zsidógyűlöletnek (BAUER 1999). Azonban állíthatjuk-e azt, hogy a zsidósággal kapcsolatos negatív viszonyulás történelmi korokon átívelően változatlan maradt? Vajon ez a viszonyulás egységesnek tekinthető? Továbbá vannak-e olyan jellegzetességei az antiszemitizmusnak, amelyek alapján meg lehet és meg is kell különböztetni a többi népet ért előítéletekkel szemben?

A modern antiszemitizmus alapjai a középkori zsidóellenességben keresendők, amelyek az előítéletek, a megbélyegzés és az erkölcsi leértékelés reflexeit elültették a társadalomban (BIBÓ 1994). Karády Viktor szerint az újkori antiszemitizmus csupán új okokat keresett és talált az antiszemitizmus kiélésére, azonban az antiszemitizmus jellemzői – a negatív sztereotipizálás, és az általa legitimmá tehető erőszak alkalmazása – változatlanok maradtak (KARÁDY 2000). A válaszhoz, hogy az újkori antiszemitizmus valóban változatlan jelenség-e, az antiszemitizmus fogalmának történetén keresztül kerülhetünk közelebb.

A fogalom megjelenésének feltétele természetesen a „szemitizmus” fogalmának kialakulása volt. A fogalom a XVIII. században keletkezett a nyelvtudományban, amikor még csupán olyan törzseket jelöltek, amelyek a szemita nyelv hordozói. Később átkerülve a szellemtudományokba a „szemita” fogalommal írták le az ebbe a csoportba sorolt népek általános szellemiségének, kultúrájának az összességét. Hamarosan azonban a „szemitaság” „az indoeurópai illetve árja népek pozitívan ábrázolt lényegének sötét háttére lett.”¹ Ezzel párhuzamosan a XIX. században a „zsidó” szó is jelenésváltáson esett át, szekularizálódott. Ez lehetővé tette a „zsidóság” fogalmának leválasztását a vallásról, amellyel egy időben indult meg a zsidóság emancipációja. Ebben az emancipációs folyamatban, és az azt kísérő vitákban a zsidó emancipáció hívei a zsidóságot, mint vallási felekezetet, a zsidó emancipáció ellenzői, viszont mint sajátos karakterrel bíró népet határozták meg. A zsidó szó többé már jellemzően nem a vallási hovatartozást jelölte, ezt a kategóriát ezen túl az „izraelita” szó fejezte ki. Ennél is fontosabb fejleménye ennek a kornak, hogy ekkor terjed el az az álláspont, miszerint a zsidóságot terheli a felelősség a kapitalizmus beköszöntéséért, a rendi kertetek, a hagyományos vallásosság felbomlásáért, a hagyományok gyengüléséért, a baloldali- liberális és szocialista ideológiák elterjedéséért, a nemzeti integráció csökkenéséért. Ez az a pont, ami átvezet bennünket a modern „zsidókérdés” problémakörébe. A modernitás hozta el a zsidóság emancipációját, amely a modern társadalomba való belépéssel, és

¹ RÜRUP-NIPPERDEY 1999. Új mandátum. 38.

a tradicionális zsidó hagyományokkal való szakítással is járt. Ez az asszimiláció azonban koránt sem volt teljes, nem is lehetett teljes, hiszen a zsidóság hagyományosan kritikus álláspontot képviselt a többségi tradícióval szemben, ennek megfelelően a zsidóság lényegesen nagyobb arányban részesedett a kapitalizmust hordozó társadalmi rétegekben, a gazdaság világában, a kritikai jellegű újságírásban, baloldali vezető csoportokban. A modern zsidóellenességre a zsidósággal szembeni keresztény előítéletek, és a kisebbségekkel szembeni általános előítéletek mellett nagy hatást gyakorolt a zsidóság és a modernitás azonosítása, azon csoportok ellenszenvé, amelyek vesztesei voltak a felvilágosodás és a kapitalizmus beköszöntének. Az antiszemitizmus tehát a modern liberális társadalommal szembeni ellenérzések kifejezésének fóruma lett. Az antiszemitizmust azonban nem határozta meg kristály tisztán senki. Ereje épp abban rejtett, hogy az zsidósággal szemben ellenséges érzelmeket táplálók igen heterogén csoportját egy zászló alá tudta gyűjteni. Az antiszemitizmus kialakulásának utolsó állomásához a XIX–XX. század fordulóján érkezünk el. Ekkor jelent meg ugyanis a fajelmélet az antiszemitizmusban. „A nép immár nem vallásilag konstituálódott, sajátosságát többé nem a történelem, a nyelv és a kultúra, hanem a faj révén határozták meg: „a nép” megszűnt, mint történelmi fogalom – pusztán természeti létezővé vált. Ezzel viszont bármiféle asszimiláció... lehetetlenné vált...”² (RÜRUP – NIPPERDEY 1999).

Láthatjuk tehát, hogy az antiszemitizmus a középkori zsidóellenességhez képest, jelentősen átalakult. Az igaz, hogy a középkor után a XX. században is megjelent a negatív sztereotipizálás és a legitimmé tett erőszak alkalmazása, viszont az elmúlt századra az antiszemitizmus levált a vallásról, és ami ennél is fontosabb, olyan homogén csoportként kezdte kezelni a zsidóságot, amely okozója a társadalmi feszültségeknek, és természeti adottságainál fogva képtelen az asszimilációra, holott a zsidóság asszimilációja éppen ekkor válhatott volna lehetővé.

Az antiszemitizmus egyedi jellemzője

Az antiszemitizmus, bár egy mindenki által ismert és gyakran hangoztatott fogalom, azonban pontos és érvényes definiálása mégsem könnyű feladat. A két legfontosabb kérdés ezzel kapcsolatban, hogy az előítéletesség mely foka elegendő ahhoz, hogy valakit antiszemitának nevezhessünk, illetve, hogy indokolt-e a zsidókkal szembeni előítéleteket külön fogalomként, és ezáltal külön, társadalmi jelenségként kezelni.

Gavin Langmuir három olyan definíciót alkotott, amelyek a kisebbségekre vonatkozó állítások elkülönített tartalmi jellemzői alapján határozzák meg az előítéletesség fokozatait.

„A külső csoportokra vonatkozó *realisztikus állítások* olyan kijelentések, amelyek felhasználják a külső csoportról rendelkezésre álló információkat, és a csoportok természetét, valamint a csoporttagságnak az egyénre gyakorolt hatását illetően ugyanazokon a feltételezéseken alapszanak, amelyek a saját csoport, a saját referencia csoportok és a saját csoporttagság megítélésére is szolgálnak. Az *idegengyűlölő állítások* olyan kijelentések, amelyek nyelvtani szerkezetük révén társadalmilag fenyegető magatartást tulajdonítanak a külső csoportnak, és minden tagjának, bár empirikusan és történetileg a csoport tagjainak csak egy kisebbsége által mutatott viselkedésen alapul; elhanyagolják a külső csoport egyéb, nem fenyegető tulajdonságait; és nem ismerik el, hogy ugyanúgy nagy különbségek vannak a külső csoportot alkotó egyének, mint a saját csoportot alkotó egyének között. A *kimérikus állítások* olyan kijelentések, amelyek nyelvtani szerkezetük révén teljes bizonyossággal olyan jellemzőket tulajdonítanak a külső csoportnak és

² RÜRUP–NIPPERDEY 1999. 52–53.

tagjainak, melyeket empirikusan soha nem figyeltek meg.³ Tehát a három típusból a kimérikus állítások jellemzője az, hogy nincs kapcsolata a valósággal, nem a külsőcsoport tagjaival kapcsolatos tapasztalatokon alapul, semmi nemű igazságmagjuk sincsen. Ilyen kimérikus állításra példa a zsidók által állítólag elkövetett rituális emberölések, illetve az a vélekedés, hogy a fekete bőrű emberek intelligenciája eredendően alacsonyabb a fehér emberénél. Egyik kijelentést sem lehet alátámasztani semmi nemű bizonyítékkal, azonban a kimérikus állítások elfogadói ezeket még is érvényesnek tartják, mégpedig a külsőcsoport valamennyi tagjára. A kimérikus állítások mögött megbúvó attitűdök arra hivatottak, hogy oldják a saját csoport tagjainak személyiségében támadt válságot. Ezek a válságok olyankor jelentkeznek, amikor a belső értékek, ösztönök konfliktusba kerülnek a társadalmi valósággal, esetleg önmagukkal. A belső feszültséget tehát társadalmi problémaként érzékelik, amelynek okozója a külső csoport. Az ellenük folytatott harc lényege, hogy egyensúlyba hozza a lélek és a társadalom egyensúlyát, „... a társadalomtól és értékeitől való eltávolodás érzése csökken, és az egyén társadalmi elismerést kaphat azért, mert harcol, hogy támogassa ezeket az értékeket a gonosszal szemben.”⁴ Ez persze gátolja a valódi probléma tudatosítását és elősegíti annak háttérbe szorítását is. Fontos követelmény továbbá, hogy azon külső csoport, amely a sajátcsoporttal együtt él, tehát benne kisebbséget alkot, jól elkülöníthetővé váljon a kimérikus állítások hordozói számára, hogy konkrétan lokalizálni tudják a társadalmukat, személyiségüket fenyegető csoport tagjait. Amennyiben a fizikai jellemzők nem jól elkülöníthetőek – mint a zsidók esetében sem – igyekeznek rájuk kényszeríteni olyan külsőségeket, amelyek jól megkülönböztethetővé teszik őket. Ilyen például a sárga csillag, kötelező viselése. Ha azonban ez nem lehetséges, akkor sztereotipizálás segítségével határoznak meg olyan jeleket, amelyek jellemzik az adott csoportot, és elkülönítik a sajátcsoporttól. Erre példa a kampós orr. A fentiek tükrében azt mondja Langmuir, hogy a zsidóságot ért évezredes megkülönböztetés, üldöztetés, a velük szemben táplált előítéletek beilleszthetőek ebbe a hármas fogalmi keretbe. Ha az „antiszemitizmus” fogalmát használjuk, akkor azt sugalljuk, hogy a zsidókkal szembeni előítéletekben van valami egyedi, olyan, ami más csoportokkal szemben nincs meg. A szerző abban látja az antiszemitizmus fogalmának létjogosultságát, hogy nem egyszerűen idegengyűlölő állításokat foglal magában, hanem olyan heves kimérikus állításokat is jelöl, amely más csoporttal szemben nem nyilvánult meg a történelem folyamán. A zsidóságon kívül a boszorkányokat és a feketéket említi még a szerző, mint akik kimérikus állítások célpontjába kerültek (LANGMUIR 1999).

Az antiszemitizmust tehát tekinthetjük önálló entitásnak, hiszen az antiszemitizmus kimérikus állításokban ölt testet, és ezek olyan erős negatív sztereotípiákat és attitűdöket hordanak magukban, amelyek irracionálisak, homogenizálják a zsidóságot, és a történelem során szinte csak a zsidósággal szemben nyilvánultak meg. Ez azonban azt a feltételt támasztja elének, hogy az antiszemitizmus szót csak akkor használjuk, amikor a zsidók elleni megnyilvánulások a kimérikus állítások kategóriájába lépnek. Ha ugyanis egy, a zsidókról tett állítás az idegengyűlölő állítások kategóriájába esik, akkor azt már nem tekinthetjük antiszemitizmusnak. Ebből az következik, hogy a zsidókkal szemben előítélettel viseltetőket nem nevezhetjük egységesen antiszemitának.

³ LANGMUIR 1999. 63–64.

⁴ LANGMUIR 1999. 73.

Az antiszemitizmus és a társadalomtudományi elméletek

Az antiszemitizmus összetevői Bibó Istvánnál a keresztény gyökerek, az egymásról szerzett tapasztalatokon, és a *modern társadalomfejlődés zavarai*. Azon társadalmi folyamatok értendők ez utóbbi alatt, amelyek normális lefolyása nem válik lehetségessé, és átfordul zsidóellenes mozgalmakba, a zsidókérdést állítva minden társadalmi és politikai probléma középpontjába. A társadalomfejlődés zavarai Kelet- és Közép-Európában elsősorban a kapitalizmus megkésetttségének köszönhetőek. Ebben a régióban a kapitalista rendszer nem társadalmi érések eredményeként jön létre, csupán a nyugat hatásainak köszönhető. A demokratikus átalakulás tulajdonképpen csak látszati, és a feudálisztikus viszonyok kapitalisztikus kihasználása a jellemző. A problémát tetézi a térség legtöbb országában a nemzeti lét bizonytalansága is. Ezzel ellentétben a zsidóság egy része olyan törpe kisebbségeket alkotott ezekben a társadalmakban, amelyek képesek voltak egy szűk, ám annál kapitalizálódottabb réteget kialakítani. A fejlődési zavarok, kudarcok, a nemzet lét bizonytalansága, és a zsidóság sikerei iránt érzett irigység az indulatokat a zsidóság ellen fordítja, és ez okozza azt, hogy a társadalmi bajok forrásának a zsidóság lett kikiáltva. (BIBÓ 1994) Az antiszemitizmus Bibói értelmezése is hasonló a langmuiri értelmezéshez. Bibó is lélektani szinten végbemenő folyamatról beszél az antiszemitizmussal kapcsolatban, azonban a történelmi és társadalmi folyamatok a felelősek ennek a jelenségnek a széles társadalmi rétegekben való elterjedésért. Ez nagyon fontos meglátás, hiszen ez hidat ver a történelmi- társadalmi és a lélektani folyamatok közé. Lehetséges, hogy a személyes frusztráltságból nő ki az antiszemitizmus, mint ahogyan azt Langmuir is leszögezi, azonban ezek társadalmi méretet öltése a modern társadalomfejlődés zavarainak, tehát történelmi és társadalmi okoknak tudhatók be. De miért mindig az antiszemitizmus támad fel ilyen válságos szituációkban? Azért, mert „Az antiszemitizmus legelterjedtebb szerepköre mindenestre nem más, mint hogy kulturális kódként szolgál a társadalomban tapasztalható negatív jelenségek megjelölésére.”⁵ Tehát egyrészt reflexként van jelen a zsidók hibáztatása a társadalmi válságokért, másrészt a zsidóság a kapitalizmus kezdete óta sokkal könnyebben adaptálódik a változó gazdasági- társadalmi feltételekhez, mit a többségi társadalom, előnyükre változtatva azokat a folyamatokat, amelyekről mások szenvednek, éez a mozzanat az antiszemitizmusnak, mint társadalmi reflexnek a megőrzésében játszik kiemelkedő szerepet.

Az imént felsorolt elméletek összegzésével tulajdonképpen eljutunk a szociológia anómia elméletéig. Dürkheim is leszögezi *Az öngyilkosság* című munkájában, hogy az öngyilkosság bár az egyén szintjén lezajló folyamat közvetlen eredménye, de a társadalmakban kirajzolódnak öngyilkossági trendek, amelyek egyértelműen arra utalnak, hogy a társadalmi hatások hatnak az öngyilkosságra, ezért csoportszinten az öngyilkosságot társadalmi okokkal kell magyarázni. Dürkheim szerint a társadalom kijelöli a különböző rétegek számára az elérendő célokat, illetve meg is határozza számukra a legitim eszközöket, amelyekkel ezeket elérhetik. Az *anómia* vagy szabályozatlanság állapota akkor áll be, amikor a társadalomban ideiglenesen gyengülnek ezek a funkciók és nem képesek meghatározni a célokat és a hozzájuk rendelt eszközöket. Ez történik a társadalmi rétegek deklasszálódása, vagy a túl gyors és túl sok hatalom vagy gazdasági erőforrás megszerzése esetén. (DÜRKHEIM 2000)

Az antiszemitizmust hordozó rétegeket a fentebb ismertetett elméletek azokban határozták meg, akik nem voltak képesek azonosulni a keletkezett új társadalmi renddel, azok céljaival, illetve képtelenek voltak az új feltételek mellett versenybe szállni a zsidósággal. Tekinthejtjük

⁵ KARÁDY 2000. 344.

tehát az antiszemitizmust ezen rétegek anómikus állapotának, amikor nem képesek a célokhoz és eszközökhöz idomulni, azonban eme csoportok esetén az anómia nem az öngyilkosság, hanem az antiszemitizmus képében jelenik meg.

Az antiszemitizmus munkadefiníciója

A fentiek ismeretében tehát egyértelműen megfogalmazható, hogy mit is ért a tanulmány antiszemitizmus alatt. Antiszemitizmus a langmuiri értelemben vett „kimérikus állítások” mögött megbújó attitűdök összessége, amelyek a zsidóság tagjait homogenizálja, minden zsidót ugyan azokkal a jellemzőkkel ír le, kivételt nem ismer. Ezeknek az attitűdöknek nincs realitás alapjuk, és minden esetben negatívak. Az antiszemitákat erős, érzelmekben is megnyilvánuló ellenszenv jellemzi a zsidósággal szemben, ezért diszkriminációs hajlandóságuk igen magas. Bár az antiszemitizmus kialakulása a konkrét egyéneken lélektani fronton megy végbe, a tömeges elterjedéséhez, Bibó István szavaival élve a „társadalomfejlődés zavarai”, dürkheimi értelemben pedig anómikus állapotok szükségesek.

Felhasznált adatbázis, változók, módszerek, hipotézisek

A szegedi társadalom zsidósággal szembeni attitűdjeinek vizsgálatához felhasznált adatállományt a „*Szeged Studies 2007*” kutatás szolgáltatta. A kutatás reprezentatív a teljes szegedi lakosságra, illetve Szeged város lakóközreire is. A minta elemszáma 2548 fő volt.

Az elemzés alapvetően a következő változóra épül: „*A szülők egy részét kifejezetten zavarja, ha gyermeke az övékétől eltérő társadalmi csoportból választ magának házastársat. Ön hogyan fogadná (örülne-e neki avagy ellenezné), ha gyermeke választottja...*” kezdetű kérdés, amely tizenkét kisebbségre és társadalmi csoportra vonatkoztatva vizsgálta a szegedi lakosok attitűdjeit egy ötfokú skálán. Ez kiváló indikátora annak, hogy ki hogyan viszonyul a különböző társadalmi csoportokhoz, hiszen a családba való befogadás egyet jelent az egyén legbensőbb szférájába való beengedéssel. Ez a változó hivatott a diszkriminancia mérését ellátni, az alapeloszlásokon keresztül megmutatni, hogy a szegedi társadalom – a többi etnikum és más társadalmi csoportokhoz viszonyítottan – hogyan viszonyul a zsidósághoz, illetve különböző statisztikai eljárások segítségével ezen a változón keresztül tudjuk tetten érni a különböző társadalmi jellemzők hatásait.

Magyarázó változóként elsőként a vallásosság változóval kívánom magyarázni a zsidósággal szembeni társadalmi távolságtartást, hiszen az európai történelemben vallási formában jelent meg a zsidóellenesség és az antiszemitizmus. Hipotézisem, hogy a vallásosság mértékével növekszik a zsidókkal szembeni társadalmi távolságtartás mértéke.

Másodikként, olyan társadalmi státuszt meghatározó változót igyekszem megalkotni, amely igyekszik tartalmazni a legfontosabb réteggépző ismérveket. Ez a változó többmás változó adatredukciós eljárások során létrehozott aggregátumaként áll elő. Az antiszemitizmus meghatározáskor ismertett elméleteknek megfelelően a zsidókkal szembeni előítéletek terén azoknak a rétegeknek kell élen járnia, akik a modern kor társadalmi változásaihoz nem, vagy elégtelenül tudtak alkalmazkodni. Ezért következő hipotézisem az, hogy a társadalmi ranglétrán lefelé haladva növekszik a zsidósággal szembeni távolságtartás.

Láthattuk, hogy az igazi antiszemitizmusnak a kialakulásában a személyiség és a külvilág közötti konfliktus kezelése, a bűnbakképzés játszott szerepet az egyén szintjén. Ezért olyan változókat vonunk be a vizsgálatba, amelyek képet adnak a személyiség kiegyensúlyozottságáról, anómikus vonásairól, és ezek tükrében vizsgáljuk a zsidósággal szembeni társadalmi

távolságtartás mértékét. Harmadik hipotézisem az, hogy az anómia mértékének növekedése a zsidósággal szembeni távolságtartás növekedésének irányába hat.

Antiszemitizmust mér-e a változónk?

Jogosan merülhet fel a kérdés, hogy ha az antiszemitizmust langmuiri értelemben vett kimérikus állításokkal azonosíthatók, akkor az elemzés középpontjába állított változó képes-e a szegedi társadalomban az antiszemitizmus jelenlétének mértékét meghatározni, illetve azt egyértelműen magyarázni? A válasz természetesen nem. Nem nevezhetjük egyértelműen antiszemitának azt, aki a negatívan viszonyul gyermekének zsidó választottjához, hiszen az elutasítás mögött nem csak a kimérikus állítások attitűdjei, hanem az idegengyűlölő állítások (sőt, még egyéb más, adott esetben nem is ellenséges viszonyulás)attitűdjei is megbújhatnak, és azokat már nem nevezhetjük antiszemitizmusnak. Egy viszonylag leszűkített halmazt tudunk majd elkülöníteni, amelyben az igazi antiszemitizmust hordozók megbújnak, azonban ennek a halmaznak is csupán részhalmazát alkotják. Ebből kifolyólag a tanulmány nem antiszemitizmusról, hanem zsidókkal szembeni távolságtartásról beszél. Ennek azonban van egy nagy előnye is az antiszemitizmus fogalmával ellentétben, mégpedig az, hogy a társadalmi távolságtartás fogalma összehasonlíthatóvá teszi számunkra a zsidósággal szembeni attitűdöket a társadalom többi csoportjával szemben, és ezáltal a skála „pozitív” vége – a zsidókkal szembeni szimpátia – is nagyobb figyelmet kaphat.

A változók eloszlásai

A komolyabb statisztikai elemzések előtt, természetesen az alapvető leíró statisztikákat kell szemügyre venni. Ezek alapvetően fontos, önmagukban is érdekes információkat szolgáltatnak számunkra. A két vizsgált változó átlaga, módusza és szórása is fontos dolgokra irányítja rá a

1. TÁBLÁZAT Társadalmi távolságtartás változó értékeinek átlaga, módusza és szórása ❖ N = 254

	ÁTLAG	MÓDUSZ	SZÓRÁS
Gyermekénél sokkal iskolázottabb lenne	3,74	Természetesnek venné	0,756
Munkás családból származna	3,73	Természetesnek venné	0,526
Sokkal gazdagabb családból származna	3,72	Természetesnek venné	0,701
Paraszti családból származna	3,61	Természetesnek venné	0,596
Más vallású volna	3,56	Természetesnek venné	0,596
Sokkal szegényebb családból származna	3,46	Természetesnek venné	0,579
Zsidó származású volna	3,45	Természetesnek venné	0,747
Néger volna	2,91	Elfogadná	0,943
Arab volna	2,89	Elfogadná	0,888
Gyermekénél sokkal iskolázatlanabb volna	2,88	Elfogadná	0,746
Kínai volna	2,83	Elfogadná	0,905
Cigány származású volna	2,58	Elfogadná	0,957

figyelmet. „A szülők egy részét kifejezetten zavarja, ha gyermeke az övékétől eltérő társadalmi csoportból választ magának házastársat. Ön hogyan fogadná (örülne-e nekiavagy ellenezné), ha gyermeke választottja...”⁶ megszövegezésű, társadalmi távolságtartást mérő változó a kutatás során tizenkét etnikai és nem etnikai csoporttal szemben mérte a szegediek attitűdjeit, az alábbi skála segítségével:

1. Megakadályozná
2. Lebeszelné
3. Elfogadná
4. Természetesnek venné
5. Kifejezetten örülne neki

A táblázatban az itemek átlag szerint csökkenő sorrendbe vannak állítva. Láthatjuk, hogy a sokkal iskolázottabbak, a munkáscsaládból származók, és a sokkal gazdagabbak kapták a legjobb értékeket. Ezek az itemek csupán egy századpontonnyira követik egymást. A tizenkét itemből a hetedik helyen áll a zsidóság. Ez azt jelenti, hogy ők már az itemsor második felébe szorultak hátra, viszont ha figyelmesen megnézzük, szimpátia szempontjából egyetlen etnikai csoport sem előzte meg őket. Az átlagok értékeiből látszik, hogy a zsidóság közelebb áll az öt megelőzőekhez, sem mint az utána lévőekhez. Feltűnő, hogy a zsidóság, és tőle lefelé található az összes etnikai csoport, és közéjük csupán az iskolázatlanok ékelődtek be. Úgy tűnik, a szegedi társadalom esetében az etnikai és kulturális különbségek sokkal erősebb távolságtartást váltanak ki, mint az egyéb ismérvek alapján létrejövő rétegekülönbségek. A zsidóság és a cigányság esetében Magyarországon szocializálódott, évszázadok óta a magyarság részét képező etnikumokról van szó, akik gyakorlatilag teljes egészében beszélnek a többségi társadalom nyelvét, kultúrájuk szervesen összefonódott a többségi társadalom kultúrájával. Ennek tükrében meglepő, hogy a zsidóság a legpreferáltabb etnikum, amely elfogadása a nem etnikai rétegek értékeit közelíti, ezzel szemben a többségi társadalom a cigányságot utasítja el leginkább az etnikai és nem etnikai csoportok közül egyaránt. A szegedi társadalom még a Magyarországon nem rég óta és viszonylag marginálisan jelenlévő, etnikailag és kulturálisan is markánsan eltérő csoportokkal (néger, arabok, kínaiak) szemben is befogadóbb, mint a cigánysággal. Érdekes továbbá, hogy az etnikai csoportok közé az iskolázatlanok rétege került be. Valószínű, hogy a társadalomban az iskolázottság az egyik legfontosabb érték – hiszen az iskolázottakkal szemben a legnagyobb a szimpátia – és ez a csoport ezért került ennyire hátra. A módusok kapcsán láthatjuk, hogy a zsidósággal bezárólag mindenhol a „természetesnek venné” a leggyakoribb érték, a zsidóság alatt pedig az „elfogadná”. Ebből is az látszik, hogy a zsidóság társadalmi megítélése pozitívabb, mint a többi etnikai csoporté. A szórások értéke alapján pedig az látszódnak, hogy a zsidósággal kapcsolatos attitűdök megoszlása kevésbé hektikus, mint a többi etnikai csoport esetében.

A zsidósággal szembeni előítéletek súlyosságának megítélése a szegedi társadalomban

A kutatók ebben az esetben arra voltak kíváncsiak, hogy az alapvető társadalmi problémák közül a szegedi lakosság melyiket milyen súlyosságúnak érzékeli. A kérdés az adatfelvétel alkalmával a következőképpen hangzott el: „Mennyire tartja hazánkban súlyos problémának az alábbiakat?” majd a felsorolt problémákra egy ötfokú skála alapján kellett válaszolni. Az egyes értékek az „Egyáltalán nem súlyos problémát”, míg az ötös érték a „Nagyon súlyos problémát” jelölte.

⁶ Mivel a változó neve elég hosszú, ezért a tanulmányban úgy fogok rá hivatkozni, hogy „társadalmi távolságot mérő változó”.

	ÁTLAG	MÓDUSZ	SZÓRÁS
A munkanélküliség	4,45	5	0,833
A bűnözés	4,38	5	0,819
A csúszópénzek és erkölcstelen üzletkötések (korrupció)	4,38	5	0,850
A szegénység	4,37	5	0,812
A kábítószer-használat terjedése	4,36	5	0,900
A hajléktalanok helyzete	4,11	5	0,977
A sérült emberek alacsony szintű foglalkoztatása	4,10	4	0,893
A nyugdíjasok nehéz helyzete	4,03	5	0,944
A prostitúció	3,71	5	1,191
A romákkal kapcsolatos előítéletek	3,48	3	1,095
A nők hátrányos megkülönböztetése	3,17	3	1,153
A zsidókkal kapcsolatos előítéletek (antiszemizmus)	2,81	3	1,128

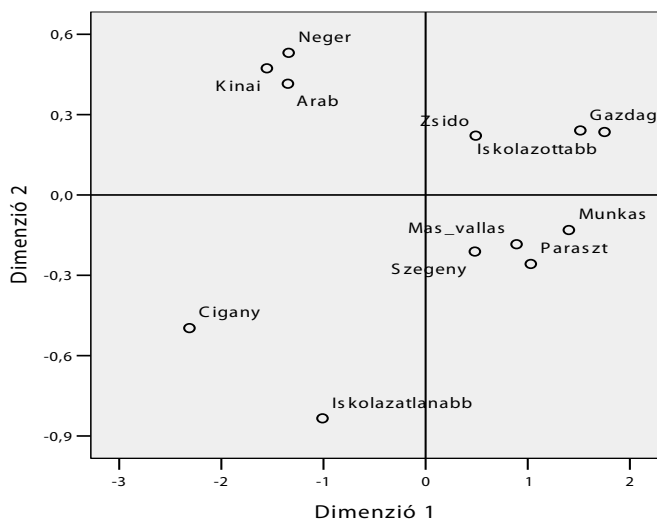
2. TÁBLÁZAT „Mennyire tartja hazánkban súlyos problémának az alábbiakat?” változó értékeinek átlaga, módusza és szórása táblázat ❖ N=2548

Láthatjuk, hogy az itemek között csupán kettő van, amelyek etnikumokra vonatkoznak, és ez a kettő a „A romákkal kapcsolatos előítéletek” és a „A zsidókkal kapcsolatos előítéletek”. A kapott eredmény megdöbbentő, az antiszemizmus lett az a problémakör, amely a szegediek szerint a legkevésbé súlyos probléma a tizenkét felsorolt probléma közül. Ráadásul egyedül ennek az itemnek az átlaga vett fel hármas alatti értéket. Vajon ez jelenthet-e rejtett előítéletességet, vagy szélsőséges esetben antiszemizmust? Ha jobban megnézzük az itemeket, egy valamire figyelme-
sek lehetünk. Még pedig arra, hogy az első öt helyen szereplő itemek, „A munkanélküliség”, „A bűnözés”, „A korrupció”, „A szegénység” és „A kábítószer- használat terjedése” nem csak hogy a médiában is reflektált témák, de csupa olyan problémát jelölnek, amelyek a hétköznapi emberek szintjén is erősen jelen vannak, illetve fenyegetnek. A munkanélküliség fenyegetését, a bűnözést stb. az emberek a saját bőrükön tapasztalják, ettől félnek és ettől féltik a hozzájuk közelállókat. Ez látszik az átlagokon is. A változók közti eltérések nagyon minimálisak, ráadásul a problémák megítélésének szórása kicsi. A rangsorban a hatodiktól a tizenkettedik helyig terjedő itemek már távolabb állnak a nagy tömegek hétköznapi problémáitól. Valószínűleg a médiában elhangzó előítéletes vagy antiszemita megnyilvánulások, valamint az antiszemizmus veszélyére való felhívás sokkal távolabbinak tűnhet egy hétköznapi polgár számára, mint mondjuk a bűnözés, amellyel adott esetben naponta szembesül. A zsidóságról folytatott diskurzusok a hétköznapi ember szintjén ritkán jelenhetnek meg, ezért antiszemita állításokkal is ritkábban találkozunk testközelben. Az antiszemizmussal összehasonlítva a romákkal kapcsolatos előítéletek helyzete is hasonló lehet. Amíg nem roma valaki, és nem a saját bőrén érzi, hogy milyen az előítéletek célpontjában lenni, addig az emberek valószínűleg sokkal kisebb problémaként érzékelik az előítéletes megnyilvánulásokat. Mindemellett azt sem szabad elfelejteni, hogy az antiszemizmust kisebb társadalmi problémának tekintők között olyanok is vannak, akik antiszemiták,

hiszen aki meggyőződésesen úgymond gyűlöli a zsidókat, annak számára az antiszemitizmus nem társadalmi betegség, hanem egy olyan dolog, amely – mint ahogyan a szakirodalmakban is láthatjuk – a társadalmi problémák helyrehozására irányul, ebből kifolyólag nem érzékelheti problémának az antiszemitizmust az, aki antiszemita.

Társadalmi távolságtartás kétdimenziós térben

A többdimenziós skálázás segítségével a társadalmi távolságtartás változó itemei jeleníthetők meg kétdimenziós térben. Ez a statisztikai eljárás rendkívül szemléletesen és jól értelmezhetően rendezi el a társadalmi csoportokat megítélésük szerint.

1. ÁBRA Eltérő társadalmi csoportból származó partner megítélésének kétdimenziós térben ❖ N=2548

Az első dimenzió mentén felvett értékek gyakorlatilag az imént, az átlagok segítségével áttekintett „népszerűségi” sorrendet követik, azonban a második dimenzió új lehetőséget nyit az értelmezés számára. Az eljárás érvényesen megőrizte a tizenkét változó egymáshoz viszonyított távolságát a kétdimenziós térben is!⁷

Ezen az ábrán az első dimenzió mentén pozitív értékeket felvevő változók azon társadalmi csoportokat jelölik, amelyek tagjait az emberek szívesen látnák gyermekük választottjaként, míg a negatív értékek birtokosait kevésbé! Az etnikai/ nemzetiségi csoportok közül egyedül a zsidóság került a pozitív felére az első dimenzió tengelyének, míg a cigányok, az arabok, a kínaiak, és a négerok is egyaránt a negatív oldalra kerültek.

A második dimenzió kiválóan árnyalttá teszi a képet a különböző csoportok megítéléséről. Ebben az esetben nem a második dimenzió szociológiai értelmezése a legérdekesebb feladat, hanem a koordináta- tengelyek által kimetszett negyedeké. A legelső negyedben - amelyet mindkét tengely pozitív szakasza határoz meg - a zsidóságot, a gazdag családból származóakat, és az iskolázottabbakat találjuk. A zsidóság azon csoportok közé került be, amelyekkel a sztereotípiák általában összekapcsolják. Úgy tűnik, erősen élhetnek azok a közhiedelmek, amely szerint a

⁷ S- stress értéke 0,03453, Stress értéke 0,06418, és RSQ értéke 0,98484, tehát ez a kétdimenziós modell érvényesnek tekinthető statisztikai értelemben.

zsidóság képviselőinek szükségszerűen birtokolnia kell vagy magas vagyont vagy iskolai végzettséget, vagy mind a kettőt. Érdekes továbbá, hogy az átlagok nem sejtettek ennyire pozitív megítélést a zsidósággal kapcsolatban, hiszen az csupán a hetedik legnépszerűbb csoportként határozta meg őket, itt viszont a két legnépszerűbb csoporttal került egy negyedbe. A kétdimenziós térnek ebbena szegletében azok a csoportok találhatóak, akik megítélése pozitív, azonban kiemelkednek a társadalom többi rétege közül, előnyösebb pozíciókat foglalnak el a ranglétrán belül, mint a társadalom többsége. Feltehetően erről a csoportról hiszi el a szegedi társadalom nagy része, hogy igazi mobilitási esélyeket jelenthet a gyermeke számára egy ilyen pár választása.

A második negyedet az első dimenzió tengelyének pozitív szakasza és a második dimenzió tengelyének negatív szakasza határozza meg. Ide került a társadalmi munkamegosztás által meghatározott csoportok (tegyük hozzá, hogy ezek a csoportok a társadalmi munkamegosztás előnytelenebb felének képviselői), illetve a szegények és a más vallású emberek. Ezek azok a csoport, amelyek tagjait a szegedi társadalom tagjai elfogadják, és alacsony társadalmi távolságot tartanak velük szemben, azonban e csoportokhoz való tartozás már nem hordoz önmagában olyan előnyöket, és lehetőségeket, mint ami előző három csoportban benne rejtett. Ez a csoport, annak ellenére, hogy tagjai kiváló értékeket értek el az átlag és a módusz tanulsága szerint, még sem olyan vonzó, mint az első csoport. Nagyon érdekes, hogy a munkásság is ide került, hiszen az átlagoknál láthattuk, hogy hajszálnyival maradt csak le az első helyről. A második dimenzió tehát egy preferencia dimenzió, amely a finom árnyalatokat jelzi az attitűdök rendszerében. Megmutatja, hogy ki az igazán, és kik a kevésbé kívánatosak, illetve a nem kívánatosakon belül kik testesítik meg a kisebb és a nagyobb „rosszat”. A harmadik és a negyedik dimenzió is ezt erősíti meg.

A harmadik dimenzió érdekessége, hogy ide került az összes olyan etnikai csoport, akik nem évszázadok óta élnek együtt a magyarsággal, hanem jelenlétük az elmúlt évtizedek eredménye, illetve ők azok, akik fizikai jellegük alapján egyértelműen megkülönböztethetőek a magyarságtól. Ez a dimenzió az első dimenzió negatív szakasza és a második dimenzió pozitív szakasza által meghatározott. Az itt elhelyezkedő három csoport, az arabok, a kínaiak, és a négerek, feltűnően közel vannak egymáshoz. Értékeik egyaránt az első, és a második dimenzió tengelyén is nagyon hasonlóak. Megítélésük a negatív szekcióba esik, azonban nem ők azok, akik a legkevésbé kívánatosak a szegediek számára.

A negyedik csoport, amely mindkét tengely negatív szakaszának ölelésében van, két csoportot tartalmaz. A cigányok, és az iskolázatlanok kerültek ebbe a negyedbe. Ezek a csoportok azok, akik a szegedi társadalom számára leginkább a negatív sztereotípiák áldozatai, akikben a szegedi emberek a legkevésbé látják gyermekeik számára a megfelelő családi háttér megteremtésének lehetőségét, akikkel szemben a legnagyobb társadalmi távolságot igyekeznek tartani. Érdekes, hogy a cigányság az iskolázatlanokkal került egy negyedbe, hiszen ugyan úgy, mint a zsidóságnál, itt is olyan csoporttal kerültek össze, amelyhez az általános sztereotípiák gyakran kapcsolják az említett csoportot.

Láthattuk, hogy a többdimenziós térben a zsidóság kiváló helyet foglal el. Ez alapján ki lehet mondani, hogy a zsidósággal szemben alacsony szintű a társadalmi távolságtartás a szegedi társadalomban, az etnikai/kisebbségi csoportokon belül pedig kifejezetten preferálnak nevezhető a helyzetük, hiszen már-már nem is etnikumhoz, hanem egy magasabb társadalmi réteghez hasonló a társadalom rájuk vonatkozó megítélése.

A vallásosság hatása a társadalmi távolságtartásra

A tanulmány elején láthattuk, hogy a modern antiszemitizmus kialakulásában a keresztény előzmények komoly szerepet játszottak. Ebben a fejezetben arra keressük a választ, hogy a szegedi társadalomban a vallásosság mértéke befolyásolja-e a zsidókkal szembeni társadalmi távolságtartást, hogy a vallásosság tekintetében egymástól különböző emberek szignifikánsan eltérően viszonyulnak-e a zsidósághoz?

Az átláthatóság kedvéért a társadalmi távolságtartást mérő változó öt kategóriája három kategóriába sűrítve szerepel a kereszt táblán. A három kategória a következő: 1. „Negatív viszonyulás” (a „Megakadályozni” és a „Lebeszelné” alternatívák összessége); 2. „Semleges viszonyulás” („Elfogadná” alternatíva); 3. „Pozitív viszonyulás” (a „Természetesnek venné” és a „Kifejezetten örülne neki” alternatívák összessége). A vallásosságot mérő változó változatlanul szerepel a statisztikai tesztben.

3. TÁBLÁZAT A vallásosság és a társadalmi távolságtartás kereszt tábla ❖ N=2458

		ZSIDÓ SZÁRMAZÁSÚ UDVARLÓHOZ VALÓ			ÖSSZESEN	
		NEGATÍV VISZONYULÁS	SEMLEGES VISZONYULÁS	POZITÍV VISZONYULÁS		
A következő kijelentések közül melyikkel tudná magát a leginkább jellemezni:	Vallásos, az egyház vagy egyéb gyülekezet tanítását követi	Megfigyelt gyakoriság	40	122	156	318
		Várt gyakoriság	27,9	115,7	174,4	318,0
		Százalékos eloszlás (sor)	12,6%	38,4%	49,1%	100,0%
		Illesztett reziduális	2,6	0,8	-2,2	
	Vallásos a maga módján, nem kötődik egyházhoz, gyülekezethez	Megfigyelt gyakoriság	108	505	728	1 341
		Várt gyakoriság	117,8	487,7	735,4	1 341,0
		Százalékos eloszlás (sor)	8,1%	37,7%	54,3%	100,0%
		Illesztett reziduális	-1,4	1,5	-0,6	
	Nem igazán tudja megmondani, hogy vallásos-e vagy sem	Megfigyelt gyakoriság	12	36	66	114
		Várt gyakoriság	10,0	41,5	62,5	114,0
		Százalékos eloszlás (sor)	10,5%	31,6%	57,9%	100,0%
		Illesztett reziduális	0,7	-1,1	0,7	
	Nem vallásos	Megfigyelt gyakoriság	47	174	283	504
		Várt gyakoriság	44,3	183,3	276,4	504,0
		Százalékos eloszlás (sor)	9,3%	34,5%	56,2%	100,0%
		Illesztett reziduális	0,5	-1,0	0,7	
Nem vallásos, határozottan más a meggyőződése	Megfigyelt gyakoriság	9	57	115	181	
	Várt gyakoriság	15,9	65,8	99,3	181,0	
	Százalékos eloszlás (sor)	5,0%	31,5%	63,5%	100,0%	
	Illesztett reziduális	-1,9	-1,4	2,4		
ÖSSZESEN	Megfigyelt gyakoriság	216	894	1 348	2 458	
	Várt gyakoriság	216,0	894,0	1 348,0	2 458,0	
	Százalékos eloszlás (sor)	8,8%	36,4%	54,8%	100,0%	

A kereszt táblával együtt lefuttatott Chi- négyzet próba alapján kijelenthetjük, hogy nem illeszkednek az adatok, tehát van szignifikáns különbség abban, ahogyan a különböző mértékben vallásos emberek a zsidósághoz viszonyulnak.⁸ A reziduálisok alapján azt láthatjuk, hogy

⁸ Chi- négyzet próba szignifikancia érték= 0,023

a viszonylag jelentősebbnek mondható eltérések a várt adatoktól az egyházak követői és a nem vallásos, határozottan más meggyőződésűek (az egyszerűség kedvéért a továbbiakban „ateisták”) esetében jelentkeznek. Az egyházak követői a vártnál nagyobb, míg az ateisták a vártnál kisebb távolságot tartanak a zsidósággal szemben, azonban, ha megnézzük a megfigyelt és a várt gyakoriság közötti eltéréseket, láthatjuk, hogy ezek abszolút értékben igen kicsi számok. Lehet, hogy arányaiban az egyházak követői tartják a legnagyobb távolságot a zsidóságtól, de még az ő esetükben is a zsidósághoz semlegesén vagy pozitívan viszonyulók vannak túlnyomó többségben. Továbbá azt is meg kell jegyeznünk, hogy az összes többi kategóriában a vallásosság alapján történő eltérések a zsidókhoz való viszonyulás tekintetében igen minimálisak és esetlegesek. Ez támasztja alá a Cramér-féle mutató is, amely alacsony értéke mutatja, hogy a vallásosság nagyon kis mértékben hat a zsidósággal szembeni távolságtartásra.⁹ Összegezve elmondhatjuk tehát, hogy az intézményesen vallásosak szignifikánsan nagyobb távolságot tartanak a zsidóságtól, az ateisták pedig szignifikánsan kisebbet, azonban mindkét csoportban nagyon magas a zsidósághoz pozitívan vagy semlegesén viszonyulók aránya, illetve a köztes csoportok esetén nem rajzolódnak ki konkrét trendek. A keresztábra oszlopai alján számszerűsítve is láthatjuk, hogy a negatív, semleges és pozitív viszonyulás hogyan oszlik meg a válaszadók között. Ennek tanulsága az, hogy a zsidósághoz negatívan viszonyulók a szegedi társadalmon belül mindössze 8,8%-ot tesznek ki, tehát ez az a maximális arány, amely az antiszemita csoportjának méretét jelöli. Ha a negatív viszonyulás kategóriáját kibontjuk, akkor azt az eredményt kapjuk, hogy a szegedi társadalom mindösszesen 2,8%-a próbálná megakadályozni gyermeke összeházasodását egy zsidó udvarlóval, és 6%-a pedig megpróbálná lebeszélni. Gyanítható, hogy az antiszemita válaszadók túlnyomó többsége az előbbi válaszlehetőséget jelölte meg, ami tovább szűkíti az antiszemita lehetséges halmazát. (Összehasonlítás képen, a cigány udvarló esetében a sokaság 15,9% próbálná megakadályozni a házasságot, míg 27,7% próbálná lebeszélni gyermekét arról.)

A társadalmi státusz és a társadalmi távolságtartás

Első lépésként össze kell szednünk azon változókat, amelyek a mai társadalomban meghatározzák az egyén társadalmi státuszát. Ebben az esetben természetesen először is a vagyoni helyzet, amely hipotetikusán beletartozik ebbe a csoportba. A vagyoni háztartás havi összjövedelmét, és a lakás berendezettségét mérő változó segítségével érhető tetten. Mivel az első változó, a háztartás összjövedelme önbevalláson alapul, és az anyagiakkal kapcsolatos kérdések mindig elég kényesek, így lehet különbség a bevallott és a tényleges értékek között. Ezért vonjuk be kontrolváltozóként a lakás berendezettségét, amelyet a kérdezőbiztosok soroltak be öt kategóriába a kérdőív felvétel során. Következő fontos rétegeképző változónk az iskolázottság lehet. A negyedik bevonandó változónk a munkamegosztásban elfoglalt pozíció. Ez gyakran, ám koránt sem mindig függ össze az iskolázottsággal, ezért fontos, hogy ezt is bevegyük a változóink közé. (Az elemzés során sajnos ki kellett vennem az önállókat, vállalkozókat ebből a változóból, mivel a főkomponens elemzés során az eljárás Pearson-féle lineáris regresszió analízist használ, és nem lehet őket beilleszteni egy hierarchikus sorba, mondjuk a vezetők, és a fizikai munkások közé, pont azért, mert az alkalmazotti hierarchia teljesen más elven szerveződik.) Az ötödik változó pedig az életkor lehet, amely előrehaladta lehetővé teszi az előző négy felhalmozását. Az önbesoroláson alapuló

⁹ Cramér's V mutató értéke= 0,06

társadalmi osztály-hovatartozást firtató változót erősen szubjektív jellege miatt nem vesszük be vizsgálatunkba. A főkomponens eljárás során létrehozott „Társadalmi státusz” változó az életkor kivételével végül is valamennyi változót tartalmazza. A változók összes információtartalmának 52,29%-át foglalja magában, ami a szociológiai kutatások során már kielégítőnek nevezhető.

Vizsgáljuk meg azt, hogy a különböző változók miképpen befolyásolják a főkomponenst.

	KOMPONENS
	1
Mi az Ön legmagasabb befejezett iskolai végzettsége?	,839
Foglalkozási csoport	-,759
Jövedelemkategóriák	,665
Milyen a lakás berendezése?	-,607

4. táblázat Komponens Mátrix – Társadalmi státusz főkomponens $\diamond N=2548$

Ebben a táblázatban szereplő értékek abszolút értékét kell néznünk. Ennek oka abban keresendő, hogy a „Foglalkozási csoport” változó, és a „Milyen a lakás berendezettsége?” változó, ellentétes irányú skálát tartalmaz a másik kettővel szemben. Míg a másik két változó esetében az alacsony értékek jelentik a ténylegesen alacsony jellemzőket (pl. iskolai végzettség esetében az egyes a „Nem járt iskolába” érték, míg a kilences az „Egyetemi diploma” érték), addig az említett két esetben ez megfordul (pl. az egyes érték a foglalkozási csoport esetében felső vezető jelöl). A komponens mátrix abszolút értékei alapján láthatjuk, hogy a legnagyobb hatással az aggregált változókra az iskolai végzettség van, utána a foglalkozási csoport, a jövedelem kategória, és a lakás berendezettsége.

A főkomponens megalkotása után, nézzük meg, hogy a társadalmi státusz változónk szignifikáns hatással van-e a zsidósággal, illetve a cigánysággal szembeni társadalmi távolságtartásra.

A zsidóság esetében a lineáris regresszió analízis szignifikáns, pozitív irányú kapcsolatot a társadalmi státusz növekedése, és a zsidók elfogadásának mértéke alapján.¹⁰ Modellünk magyarázó ereje azonban nem túl magas (mindössze 5,2%-os), tehát kis részben magyarázza a társadalmi státusz a zsidósággal szembeni társadalmi távolságtartást. A statisztika alapján még is elmondhatjuk, hogy bár kicsi magyarázó erővel, de a társadalmi ranglétrán lefelé haladva növekszik a zsidósággal szembeni társadalmi távolságtartás.

A cigányság esetében meglepő eredményre jutunk ezzel a módszerrel. A lineáris regresszió analízis ugyanis kimutatja, hogy semmi köze nincsen a társadalmi státusznak a cigánysággal szembeni társadalmi távolságtartásnak.¹¹ Ez annak a tudatában, hogy a cigányság szerepelt a legrosszabbul a társadalmi távolság mérésére szolgáló változó eloszlásai esetében, arra enged következtetni, hogy a cigánysággal szemben egy olyan mélyen gyökerező ellenszenv uralkodik a magyar társadalomban, ami az egész társadalmat egyaránt jellemzi, és nincs, vagy kevés olyan rétegeképző ismérv létezik, amely módosítaná valamely társadalmi réteg attitűdjeit ezzel a kisebbséggel szemben.

¹⁰ Társadalmi státusz faktor- társadalmi távolságtartás (zsidóság) változó lineáris regresszió: „F” és „t” szignifikancia értéke=0,000; $\beta=0,230$; R négyzet értéke= 0,052

¹¹ Társadalmi státusz faktor- társadalmi távolságtartás (cigányság) változó lineáris regresszió: „F” és „t” szignifikancia értéke= 0,408

Anómia és a zsidósággal szembeni társadalmi távolságtartás

Mint ahogyan arról már szó volt, az antiszemitizmust tekinthetjük a társadalom anómiikus tünetének. Az alábbiakban a szubjektív életminőségen, a szubjektív igazságérzeten és a magyar politikai- társadalmi rendszer működésével való elégedettségen keresztül próbálom megragadni az anómiát.

Subjektív életminőség meghatározása, és hatása a zsidósággal szembeni társadalmi távolságtartásra

Mint láthattuk, az általam elfogadott antiszemitizmus meghatározásban a személyiség és a külvilág közötti konfliktus kezelésére létrejött reakcióként fogható fel az antiszemitizmus. Amennyiben az ember elégedetlen sorsával, kívánalmi és a társadalmi realitások között szakadék tátong, akkor a zsidóságot, mint bűnbakot kezdheti okolni. Most megvizsgáljuk, hogy ez a mechanizmus működik-e a szegedi társadalomban.

A szubjektív életminőséget természetesen nem lehet egy változóval mérni, ezért ebben az esetben is egy főkomponensbe aggregáltam több változót. A kutatás során a „Jómód és szegénység”, a „Megbecsültség”, a „Képesség, tudás”, a „Befolyás, beleszólás”, a „Befolyásos ismerősök”, az „Életcélok elérése” változókat tízfokú skálán mérték, amelyen a válaszadók saját véleményük szerint helyezték el önmagukat. Az egyes érték a legrosszabb, a tízes érték a legjobb helyzetet jelentette az adott jellemzővel kapcsolatban. Mindezen változókhoz tartozott egy változó pár is, amely arra volt kíváncsi, hogy a fenti témák szempontjából elért élethelyzettel a kérdezett mennyire elégedett. Itt egy ötfokú skálán kellett elhelyeznie magát a kérdezettnek. Ez utóbbiakat vontam össze egy főkomponensé, hiszen az igazán fontos a szubjektív életminőség szempontjából, hogy hogyan élnek meg az emberek saját életük adottságait. Ezen túl volt még egy változó, amely arra volt kíváncsi, hogy a kérdezett mennyire elégedett eddigi életével. Ezen is egy ötfokú skálán kellett elhelyeznie magát a kérdezettnek. Ezt a változót is belevettem a főkomponensbe. A változók pontos megnevezései az alábbiak voltak:

1. „A jómóddal való elégedettség”
2. „A megbecsültséggel való elégedettség”
3. „A képességekkel, tudással való elégedettség”
4. „A befolyással, beleszólással való elégedettség”
5. „A befolyásos ismerősök számával való elégedettség”
6. „Az életcélok teljesülésével való elégedettség”
7. „Elégedettség az eddigi életével”

Ezek a változók olyan szempontból mutatják a szubjektív életminőséget, amelyekkel ha nem elégedettek, akkor könnyen a zsidóságot okolhatják depriváltnak érzett helyzetük okán. Amint láttuk, a jómódot, a magas iskolázottságot az emberek hajlamosak összekapcsolni a zsidósággal, a társadalom irányítása és befolyásolása, a zsidó összeesküvés vádjá pedig a „legklasszikusabbnak” tekinthető antiszemita nézetek. Ugyan ilyen a törtétes is.

A főkomponensünk az összes bevont változó szórásának 49,06%-át tudja megmagyarázni. A szabály ugyebár úgy szól, hogy ha a főkomponens az összes változó információtartalmának legalább 50 %-át tartalmazza, akkor még kevés számú aggregált változó esetén is elfogadható. Ezt a határt lefelé akkor léphetjük át, ha minél több változót aggregálunk egy főkomponensbe.

Esetünkben hét darab változót használtunk fel, és csupán egy százalékkal múltuk alul az 50%-os határt, ezért elfogadottnak tekinthetjük a főkomponenst.¹²

Lineáris regresszió analízissel vizsgáljuk, hogy hatással van-e új változónk a társadalmi távolságtartás változókra. Szignifikáns és egyenes irányú kapcsolatot talált az eljárás a változók között.¹³ Mivel a főkomponensünkben és a magyarázni kívánt változónkban is az alacsony értékek jelentik a negatív jellemzőket (rossz szubjektív életminőség, negatív viszonyulás a zsidó udvarlóhoz), ezért a pozitív irányú kapcsolat azt jelenti, hogy minél jobb valaki szubjektív életminőség, annál elfogadóbb a zsidósággal. Azonban azt látnunk kell, hogy modellünk magyarázó értéke igen alacsony, csupán egy százalék körüli, tehát nem állíthatjuk azt, hogy a szubjektív életminőség komoly befolyásoló hatással lenne a zsidósággal szembeni társadalmi távolságtartásra.

Szubjektív igazságérzet főkomponens meghatározása és hatása a zsidósággal szembeni társadalmi távolságtartásra

A szubjektív igazságérzetet az alábbi változók alapján határoztam meg:

1. „Csak elvétve történik velem igazságtalanság.”
2. „Rendszerint azt kapom, amit megérdemlek.”
3. „A rám vonatkozó fontos döntések rendszerint igazságosak.”
4. „Ami az életben történik velem, az általában méltányos.”

Ezek a változók érvényes főkomponenst hoztak létre.¹⁴ A főkomponensnek pozitív irányú szignifikáns hatása van a társadalmi távolságtartás változóra, tehát a szubjektív igazságérzet javulása hat a zsidósággal szembeni pozitívabb fogadtatásra, azonban magyarázó értéke csupán 0,6%, tehát elhanyagolható.¹⁵

A magyar politikai-társadalmi rendszer működésével való elégedettség faktor meghatározása és hatása a zsidósággal szembeni társadalmi távolságtartásra

A magyar politikai rendszer működésével való elégedettséget az alábbi változók alapján határoztam meg:

1. „A magyar politikai rendszer nagyjából megfelelően működik.”
2. „A magyar állam tevékenysége általában jó célokat szolgál.”
3. „Magyarországon általában igazságosan mennek a dolgok.”
4. „Magyarországon mindenkinek van esélye arra, hogy boldoguljon.”
5. „A magyar társadalom állapota évről évre egyre rosszabb.”

Ez a változó struktúra is érvényes főkomponenst hozott létre.¹⁶ Ennek a főkomponensnek

¹² Szubjektív életminőség főkomponens a bevont változók mindegyik elérte a 0,25-ös értéket a kommunalítások tekintetében. A komponens mátrix értékei: „1”: 0,671; „2”: 0,721; „3”: 0,687; „4”: 0,718; „5”: 0,671; „6”: 0,748; „7”: 0,683

¹³ Szubjektív életminőség főkomponens- társadalmi távolságtartás (zsidóság) lineáris regresszió analízis: „F” és „t” szignifikancia értéke=0,000; $\beta=0,099$; R négyzet értéke=0,009

¹⁴ A Szubjektív igazságérzetfőkomponens a bevont változók összes információ tartalmának 57,064%-át magyarázzák, és az összes bevont változó értéke 0,25 fölött volt a kommunalítások tekintetében. Komponens mátrix értékei: „1”: 0,665; „2”: 0,775; „3”: 0,807; „4”: 0,766

¹⁵ Szubjektív igazságérzetfőkomponens – társadalmi távolságtartás (zsidóság) változó lineáris regresszió analízis: R négyzet értéke 0,006, „F” és „t” szignifikancia értéke 0,000; $\beta=0,081$

¹⁶ A magyar politikai- társadalmi rendszer működésével való elégedettség főkomponens a bevont változók in-

is szignifikánsan érvényes a hatása, és itt is pozitív irányú a hatás. Tehát minél elégedettebb valaki a magyar politikai és társadalmi rendszer működésével, annál elfogadóbb a zsidósággal, azonban a modell magyarázó értéke itt is csak 0,6%.¹⁷

Úgy tűnik tehát, hogy a XXI. század első évtizedének szegedi társadalma alapvetően már nem hordozza azt az anómikus reflexet, amely a depriváltság és elégedetlenség érzését a zsidósággal szembeni ellenséges megnyilvánulásokkal kívánna oldani.

Összegzés és záró gondolatok

A tanulmány talán legfontosabb eredménye annak bemutatása, hogy a zsidósággal szembeni társadalmi távolságtartás abszolút és relatív mértékben is igen alacsony a szegedi társadalom tagjai részéről, továbbá a kisebbségi/etnikai csoportokkal összehasonlítva pedig kifejezetten pozitívnak mondható. Mindemellett a hagyományosan az antiszemitizmust befolyásoló háttérváltozók még éreztetik hatásukat, azonban már csak nagyon gyengén, mondhatni jelzésértékűen. Az antiszemitizmus és a zsidóságtól való elzárkózás tehát nagyon marginális jelenséggé vált a szegedi társadalomban, amelynek igazi oka már nem is deríthető fel a nagy magyarázó változók segítségével.

Arra, hogy az antiszemitizmus még manapság is jelen lehet a társadalomban, véleményem szerint a kognitív pszichológia azon elmélete adhat magyarázatot, amely szerint az előítéletek megtanulása a társadalomban egy általánosan lezajló folyamat, amely mindenféle frusztráció, vagy agresszió kiélését mellőzve teszi gondolkodásunk részévé a xenofób vagy antiszemita nézeteket. Ezeket a sztereotípiákat a legtöbb ember nem éli át olyan intenzíven, mint ahogyan azt a legtöbb elmélet magyarázza, hanem pusztán olyan, a szocializáció során megtanult úgymond tudásról van szó, amely nem gátolja meg az egyént abban, hogy saját sztereotíp nézeteinek felülbírlását, megváltoztatását is elsajátítsa (KOVÁCS 1999).

A zsidósággal szembeni távolságtartás és az antiszemitizmus eltűnését feltételezésem szerint a társadalom toleránsabbá válása mellett a zsidóság, mint jól elkülönülő társadalmi csoportnak az eltűnése is eredményezi. A holokauszt előtt lényegesen több zsidó, vagy zsidóként meghatározott ember élt Magyarországon, számuk körülbelül nyolcszázezerre volt tehető, azonban ma, a zsidóként meghatározható emberek száma a legnagyobb becslések szerint is százhuszezer körül mozog. A lélekszám esésén túl az is nehézség ennek a csoportnak az azonosításában, hogy manapság sokkal arculatvesztettebb a magyarországi zsidó társadalom, mint a háború előtt (KOVÁCS 2002). Ez a két változás a zsidóságot megfoghatatlanná tehetné a többségi társadalom számára.

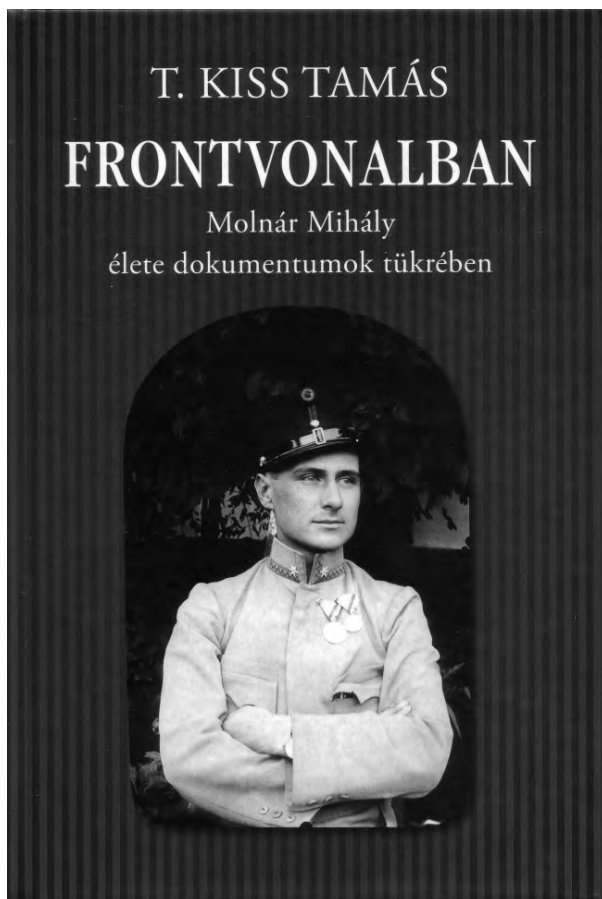
Végül oka lehet a zsidósággal szembeni magas toleranciának a társadalomban általánosan uralkodó anómikus állapotok mértéke, és az anómia feloldásának mindenkori gyakorlata. Nagyon valószínű, hogy az anómia keltette feszültségeket jellemzően nem a zsidóságon vezeti le a szegedi társadalom, illetve az anómia társadalmi jelenléte koránt sem ölt olyan méreteket, mint például a két világháború közötti Magyarországon. *

formáció tartalmának 52,157%-át magyarázzák, minden bevont változó értéke 0,25 fölötti a kommunalítások tekintetében. Komponens mátrix értékei: „1”:0,797; „2”:0,770; „3”:0,757; „4”: 0,641; „5”: -0,631

¹⁷ A magyar politikai-társadalmi rendszer működésével való elégedettség faktor – társadalmi távolságtartás (zsidóság) változó lineáris regresszió analízis értékei: R négyzet=0,006; β =0,109; „F” és „t” szignifikancia értéke=0,000

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BAUER, YEHUDA 1999: Az antiszemitizmus definíciójának nyomában. In Kovács András (szerk.): *A modern antiszemitizmus*. Budapest, Új Mandátum. 80–88.
- BIBÓ ISTVÁN 1994: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. Budapest.
- DÜRKHEIM, ÉMIL 2000: Az öngyilkosság. Budapest, Osiris.
- KARÁDY VIKTOR 2000: *Zsidóság Európában a modern korban*. Budapest, Új Mandátum. 333–373.
- KOVÁCS ANDRÁS 1999: Az antiszemitizmus mint társadalomtudományos probléma. In Kovács András (szerk.): *A modern antiszemitizmus*. Budapest, Új mandátum. 9–34.
- KOVÁCS ANDRÁS (szerk.): *Zsidók a mai Magyarországon*. 2002, Múlt és Jövő Kiadó.
- LANGMUIR, GAVIN L. 1999: Kísérlet az antiszemitizmus definíciójára, In Kovács András (szerk.): *A modern antiszemitizmus*. Budapest, Új mandátum. 62–79.
- RÜRUP, REINHARD – NIPPERDEY, THOMAS 1999: *Antiszemitizmus*. Egy fogalom keletkezése, funkciója és története, In Kovács András (szerk.): *A modern antiszemitizmus*. Budapest, Új mandátum. 37–61.

MEGJELENT!

A KÖTETEK MEGVÁSÁROLHATÓK A KIADÓTÓL!

A közép-kelet-európai radikális jobboldali pártok támogatottsága az etnikai és nemzeti kisebbségek függvényében

– *The Popularity of Radical Right-Wing Parties in East-Central-Europe in
Relation to the Proportion of Ethnic and National Minorities* –

Abstract

Two decades after the political transformations in East-Central Europe, a new type of anti-minority, far-right parties has evolved. While these nationalist formations have gained decisive political power in some places, in others they have stayed on the margin. The difference in their popularity is noticeable not only at international level, but even within the borders of each country, at the administrative level as well.

Our research has been based on the results of parliamentary elections between 2000 and 2012 and it examines the social support of five radical right-wing parties (ATAKA, Jobbik, L'S NS, PRM, SNS) of four post-communist countries in East-Central Europe with significant Romani population (Bulgaria, Hungary, Romania and Slovakia).

According to our initial hypothesis, the proportion of Gypsy population and certain major national minorities, and the area's economic development should determine the success of political parties with discriminatory and anti-minority ideology.

The data have shown that this connection exists only in case of national minorities. On the basis of ethnic minorities' proportion and regional popularity, three types of radical right-wing parties can be differentiated. As the first group, parties with distinctive anti-Roma rhetoric (Jobbik, L'SNS) were promoted by the growing number of Gypsies in the region joint with deterioration of economic situation. In case of the second group (consisting the PRM and SNS) the process proved to happen the opposite way. The third group is formed by the ATAKA alone. It did not clearly fit in either of the previous categories, since in its case, a connection between the party's popularity and the ethnic homogeneity of the region was perceptible.

1. Bevezetés

A rendszerváltásokat követő két évtizedben a közép-kelet-európai posztkommunista országok egy részében új típusú, kisebbségellenes, radikális jobboldali pártok jelentek meg. Ezek a pártok néhány esetben befolyásos politikai erővé tudtak válni, míg máskor marginális pozícióban maradtak a fiatal demokráciákban. Egy részük már közvetlen a kommunista rezsim bukása után emelkedett fel, de sok országban csak az ezredforduló utáni évtized második felében jelentek

meg a politikai életben. Egyesek rövid időn belül elbuktak, míg mások évről évre nagyobb társadalmi támogatottságra tettek szert. A rendkívül változatos utakat befutó közép-kelet-európai, nacionalista jobboldali alakulatokat azonban bizonyos jellemzőik összekapcsolják. Mindannyian hasonló társadalmi-gazdasági és politikai körülmények között jöttek létre és ideológiájuk számos elemét osztják egymással, annak ellenére, hogy sokszor komoly érdekelletét feszül közöttük.

A közép-kelet-európai posztkommunista demokráciák többnyire nem etnikailag homogén területeken születtek meg, így egyes szélsőséges ideológiákat valló csoportok könnyen építhették belső ellenségképüket az államok területén élő, nyelvileg vagy etnikailag elkülöníthető kisebbségekre. A kutatók e tekintetben rendszerint különbséget tesznek a kontinens nyugati és keleti felén létrejött radikális jobboldali pártok között, mivel elsősorban társadalmi-gazdasági téren a meglévő feltételek alapvetően különbözőek. Míg a kontinens nyugati felén a radikális pártok ellenségképe többnyire a más kulturális háttérrel rendelkező bevándorlókra épül, addig keleten az őshonos nemzeti és etnikai kisebbségek, mint a romák kerülnek a célkeresztbe. Az általam elemzett pártokat összeköti a homogén nemzetállamba vetett hitük és kisebbségellenességük, amely ideológiájuk egyik leghangsúlyosabb része is egyben.

Csakúgy, mint a nyugat-európai radikális jobboldali pártok, az új demokráciák hasonló alakulatai is országonként és régióként eltérő társadalmi támogatottságot élveznek. Bizonyos nacionalista erők, különösen nagy népszerűségnek örvendenek Közép-Kelet-Európa egyes területein, míg máshol csúfos választási kudarcok követték megjelenésüket. A kutatás legfőbb célja, hogy megvizsgálja van-e kapcsolat a roma népesség és bizonyos nemzeti kisebbségek területi számaránya és egyes kisebbségellenes retorikával rendelkező radikális jobboldali pártok társadalmi támogatottsága között. A kutatás nem politikai-intézményi szempontból közelíti meg a támogatottság kérdését, hanem társadalmi-gazdasági változók mentén próbál összefüggéseket felfedni. Ahelyett, hogy a közép-kelet-európai országok közötti különbségeket elemezné, az országos szint alatti, alacsonyabb szintű közigazgatási egységek aggregált adatain keresztül von le következtetéseket. Időbeli és területi korlátok miatt, a tanulmány négy olyan posztkommunista, európai uniós országra terjed ki, amelyek társadalmában a roma népesség viszonylag magas arányszámmal van jelen, és ahol relatív erős radikális jobboldali pártok emelkedtek fel az elmúlt két évtizedben. Ezek az alábbi országok: Bulgária, Magyarország, Románia és Szlovákia.

2. Terminológia

A szakirodalomban nincs egyetértés abban a kérdésben, mely elnevezés lenne a legmegfelelőbb azokra a pártokra, amelyek elsősorban társadalmi-ideológiai kérdésekben a jobbközép pártoktól a hagyományos bal-jobb skálán jobbra helyezkednek el. A szélsőjobboldal, radikális jobboldali populizmus, nemzeti populizmus, új jobboldal vagy akár az újfasizmus kifejezések használata a „szavak háborúját” idézte elő (MUDDE 2007). A terminológiai viták következményeképp, mind a mai napig nem született megállapodás a téma szakértői között, melyik is lenne a legmegfelelőbb elnevezés. KNIGGE (1998) vagy LUBBERS, GIJSBERTS és SCHEEPERS (2002) kizárólag a szélsőjobboldal kifejezést használják az általuk vizsgált nyugat-európai pártok csoportjára. KITSCHHELT és MCGANN (1995) leszögezik, hogy a pártcsalád tagjaira a neofasiszta, illetve az újfasiszta jelző nem alkalmazható, ellenben az általuk preferált szélsőjobboldal és a radikális jobboldal kifejezéseket nem választották el, egymás szinonimájaként használták őket. BETZ (1994) tanulmányában radikális jobboldali populist pártokról beszél, amelyeket csak az RRWP (radical right-wing populist) rövidítéssel illet. Norris (2005) művében radikális jobboldalként emlegeti a pártcsaládot, miközben amellett érvel, hogy az új jobboldal elnevezést nem

szerencsés ezekre a pártokra használni. A szerző a tipológiai félreértések elkerülése végett, a demokratikus kereteken belül való politizálás elvetése vagy elfogadása alapján választja szét a szélsőjobboldalt és a radikális jobboldalt.

A norris-i megközelítés értelmében, az általam vizsgált közép-kelet-európai pártok, kivétel nélkül elfogadják a demokratikus keretek közötti politizálást és egyes esetekben határozottan elhatárolják magukat az antidemokratikus eszméktől. Érdeemes azonban megemlíteni, hogy a radikalizmuskutatók egy része, mint KRÉKÓ, JUHÁSZ és MOLNÁR (2011) ezt az elhatárolást vitathatónak tartják, ugyanis egyik fő érvük szerint nem lehet tudni, hogy ezek a pártok önként vagy kényszerből és taktikából fogadják el a demokratikus kereteket. Tény és való, hogy a szavak és tettek között főleg a politika területén jelentős különbség van, de ameddig a vizsgált pártok ha csak látszataból is, de elfogadják a demokratikus kereteket, addig hasonlóan a legújabb tanulmányok szerzőihez, mint LÁNCZI (2011) vagy POLYAKOVA (2011), én is a Norris-féle radikális jobboldal kifejezést használom a tanulmány során.

3. Kutatási módszer

Jelen kutatás aggregált statisztikai adatok alapján keres összefüggéseket. A statisztikai adatok a vizsgált közép-kelet-európai országok nemzeti statisztikai hivatalainak cenzusaiból, felméréseiből és az EUROSTAT és a norvég NSD intézet European Election Database (EED) adatbázisaiból származnak. A négy vizsgált állam fő etnikai és nemzeti kisebbségeinek regionális számaránya, továbbá az ezek segítségével számított etnikai homogenitás azok a független változók, amelynek értékei a legfrissebb nemzeti cenzusok eredményeiből lettek összegyűjtve. Bulgária, Románia és Szlovákia esetében a legújabb népszámlálási adatok a 2011-es évre vonatkoznak, míg Magyarország esetében csak a 2001-es adatok voltak a gyűjtés során elérhetőek. A radikális jobboldali pártok regionális társadalmi támogatottsága a 2000 és 2012 között tartott országgyűlési választások átlagolt területi eredményein keresztül lett mérve, amely adatok az EED adatbázisaiból kerültek ki. A kutatásba nem csak az etnikai-nemzetiségi összetételt reprezentáló változókat vontam be, hanem a másodlagos fontosságú, köztes változóként szolgáló, területi gazdasági fejlettséget jelképező adatokat, mint az egy főre jutó GDP és a munkanélküliségi ráták aránya, amelyek az EUROSTAT és a nemzeti statisztikai hivatalok oldalairól származnak. Ahol nem voltak elérhetőek ezek az adatok, a melléklet táblázatainál külön jelölve lett a forrás. Az adatok kivétel nélkül az Európai Unió statisztikai rendszere által meghatározott NUTS3 szintű közigazgatási egységek társadalmi-gazdasági tulajdonságaira és az ezekkel egybevágó választási eredményire vonatkoznak. Ezek a NUTS 3 szintű egységek Magyarországon és Romániában a megyék, Szlovákiában a krajkok, Bulgáriában pedig az oblasztok. A területi gazdasági és társadalmi jellegű adatok Excel táblázatba lettek rendezve, amely program függvényeinek segítségével születtek meg az eredmények.

Az adatok gyűjtése során, számottevő akadályok jelentkeztek. Minden romákkal kapcsolatos statisztikai kutatás hátulütője, hogy a kutatók nem támaszkodhatnak megfelelő adatokra, hiszen azok bizonyos adatvédelmi rendelkezések következményeképp nem léteznek vagy a valóságtól eltérő képet mutatnak. Mivel a közép-kelet-európai államokban nem létezik etnikai alapú adatgyűjtés, így a roma népességről sokszor nem lehet megbízható adatokhoz hozzájutni. A tanulmányban a közép-kelet-európai cigányság regionális számarányának megállapításához a legutóbbi népszámlálások adatait vettem alapul. Mivel ezekben az országokban a cenzusok során az etnikai hovatartozás saját bevallás kérdése, rendszerint sokkal kevesebb roma vallja romának magát, mint amennyi a valós számuk. A népszámlálásokban azonban nemcsak a roma, hanem

sokszor a nemzeti kisebbségek is alulreprezentáltak. A statisztikai kutatás során nem lehetett bizonyos nemzetközi intézetek becsléseit alapul venni, hiszen az ilyen eltérő módszertannal dolgozó felmérések végső adatai rendkívül széles skálán mozognak. Noha a censzusok adatai jelentősen alábecsülik a roma népességet, mégis abban a tekintetben biztos pontnak számítanak, hogy egyes megyék, krajok és más közigazgatási egységek közötti eltéréseket reprezentálják. A hivatalos munkanélküliségi ráták sem mindig állnak párhuzamban a valósággal, mivel az értékek csak a bejelentett munkanélkülieket veszik számításba, nem pedig a munkanélküliség tényleges arányát.

A romák valós területi számarányára vonatkozó adatok hiánya mellett, a nemzeti statisztikai hivatalok adatbázisai bizonyos hiányosságokat mutattak a regionális-területi adatokat illetően. Jellemző nehézség volt az adatok gyűjtése során, hogy egyes intézetek gazdasági jellegű adatai nem hasonlíthatók össze vagy bizonyos adatok nem léteznek a vizsgálat területi lebontásban. Erre a legjobb példa a bolgár statisztikai intézet adatbázisa, amelyben csak NUTS2-es régiókra vonatkozó gazdasági jellegű adatok találhatóak meg. Egyes esetekben az adatok nem mindig ugyanazokra az időszakokra vonatkoznak. Legjobb példa erre Magyarország, ahol még nem hozták nyilvánosságra a 2011-es népszámlálás nemzetiségi adatait, így a tíz évvel korábbi 2001-es adatokra kellett támaszkodni, annak ellenére, hogy a vizsgált radikális jobboldali párt, a Jobbik csak 2010-ben indult először függetlenül a parlamenti választásokon. A gazdasági adatok hiányossága miatt, elsősorban az egy főre jutó GDP esetében rendszerint nem lehetett a vizsgált időszekekre átlagot számítani, így a 2010-es vagy 2011-es év egy főre jutó GDP értékei lettek kiválasztva a gazdasági fejlettség mérésére.

4. Előzetes várakozások

A kutatás fő hipotézise szerint van kapcsolat a roma és a nemzeti kisebbségek területi számaránya és a kisebbségellenes retorikát folytató radikális jobboldali pártok támogatottsága között. A gondolatmenet értelmében, azokban a NUTS3 szintű közigazgatási egységekben, ahol a többségi társadalomtól etnikailag vagy nyelvileg jól elkülöníthető kisebbségek számaránya relatív magas, de még nincsenek többségben az államalkotó nemzet tagjaihoz képest, akkor a radikális jobboldali pártok kirekesztő ideológiájukkal támogatottságra tudnak szert tenni, amelynek az egyik legjobb fokmérője a választások során elért siker. Bustikova és Kitschelt (2009) elmélete szerint, azokban az országokban ahol bizonyos jól elkülöníthető etnikai kisebbségi csoport vagy csoportok találhatóak, az emberek fogékonyabbak a szélsőjobboldali eszmékre. Ezek az eszmék, különösen gazdasági nehézségek esetén örvendenek nagy népszerűségnek, hiszen a többségi társadalom tagjai hajlamosak bűnbakként tekinteni a kisebbségekre, főleg a marginalizált társadalmi helyzetű csoportokra (bevándorlók, romák). A két szerző gondolatmenetét továbbfejlesztve, azokban a nagyobb közigazgatási egységekben is kelendőbbek lehetnek a radikális jobboldali kirekesztő eszmék, ahol az etnikai és nemzeti kisebbségek jelenléte jól érzékelhető a többségben lévő nemzet tagjai számára. Egyes kutatók, mint SÍROKY (2009), úgy vélik, hogy a radikális jobboldali pártok számára legkedvezőbb adat, ha a jól elkülöníthető kisebbségek számaránya 10% körül mozog az adott területen.

A feltételezés szerint a számarány növekedése egy bizonyos érték után már nem vonja maga után a radikális jobboldali pártok támogatottságának emelkedését, hiszen a szélsőjobboldali csoportok célpontjai feltehetőleg nem szavaznak saját maguk ellen. Az előzetes várakozások során fontos figyelembe venni, hogy a roma kisebbség és a vizsgált, nagy arányszámban jelenlévő nemzeti kisebbségek (magyarok, törökök) választási hajlandósága között jelentős különbségek

mutatkoznak. Egyes tanulmányok amellet érvelnek, hogy a romák hagyományosan távol maradnak a politikától, mivel arra úgy tekintenek mint a gadzsók (nem roma emberek) által létrehozott társadalmi intézményre (BÁRÁNY 2001). Azonban nem csak a kultúra, hanem a roma kisebbség marginalizált társadalmi pozíciója is egyben predestinálja alacsony választási hajlandóságukat, a romák egy jelentős százaléka ráadásul nem is ismeri az érdekeiket képviselő roma vagy nem roma szervezeteket (HAVAS et al. 1995). A cigánysággal ellentétben a szlovákiai, romániai magyarok vagy a bulgáriai törökök érdekeit nemzetiségi alapon szerveződő pártok képviselik, ezen nemzeti kisebbségek esetében a választási hajlandóság az államalkotó nemzet tagjainak hasonló adatához közelít, vagy akár meg is haladja azt. A politikai mobilizálás tehát az öntudatos nemzeti kisebbségek esetében sokkal magasabb szinten áll. A választási hajlandóságban megmutatkozó különbségek következtében, azokon a területeken, ahol a politikailag aktívabb nemzeti kisebbség nagy arányszámban fordul elő, a választások alkalmával a radikális jobboldal pozíciói rosszabbak, mint azokon a területeken, ahol nagy arányszámban élnek a politikailag inaktív romák.

A köztes változó, a gazdasági fejlettség mérésére két mutató szolgál: az egy főre jutó GDP és a munkanélküliségi ráták átlaga. Az egy főre jutó GDP emelkedése az előzetes várakozások szerint csökkenteni fogja a vizsgált pártokra leadott szavazatok számát, a munkanélküliség emelkedése ellenben növelni fogja a radikális jobboldal támogatottságát. Az előzetes várakozások SWANK és BETZ (2003) elméletére épülnek, amely alapján a rossz gazdasági körülmények, az alacsonyabb egy főre jutó bevételek és magasabb munkanélküliségi ráták esetén a radikális jobboldali ideológiák kelendősége emelkedik. A szerzőpáros érvelése alapján a kirekesztő retorika különösen a többségi társadalom szegényebb rétegei (elsősorban az alsó középosztály) körében népszerű, akiket a társadalmi lecsúszás veszélye fenyeget. Ennek az elméletnek azonban számos kihívója akad (KRÉKÓ et al. 2011), akik azt állítják, hogy a radikális pártok támogatói nem a gazdasági válságokat legjobban megsínylődő szegények közül kerülnek ki, hanem a relatív jómódú középosztály tagjai közül.

5. A vizsgált közép-kelet-európai radikális jobboldali pártok

5.1. A pártok kiválasztásának kritériumai

A kutatás során az alábbi közép-kelet-európai radikális nacionalista jobboldali pártokat vizsgálom:

- Szlovákia: SNS (P'SNS-sel együtt), L'S NS;
- Magyarország: Jobbik;
- Románia: PRM;
- Bulgária: Ataka.

Közép-Kelet-Európa általam vizsgált négy országának öt radikális jobboldali pártjára az alábbi, MUDDÉ (2000) által megfogalmazott négy kritérium alapján esett a választás: nacionalizmus, kisebbségellenesség, az erős államba vetett hit (rendpártiság) és jóléti sovinizmus. A kutatás során vizsgált pártcsoport jellemzője a homogén nemzetállamba vetett hit, aminek következtében a csoportba tartozó pártok elsősorban az etnikai kisebbségek rovására fogalmazzák meg politikai programjukat. Identitásuk egyik leghangsúlyosabb eleme a nacionalizmus, amelynek értelmében minden olyan külső vagy belső vélt vagy valós ellenségtől védelmezni kell a nemzetet, akik annak kultúráját, identitását valamilyen módon is sérthetik, támadhatják.

A pártok kisebbségellenessége a nyugat-európai radikális pártokkal ellentétben nem a muszlim bevándorló közösségre, hanem elsősorban az őshonos, régióként eltérő arányszámban jelen lévő cigányságra és bizonyos nemzeti és vallási kisebbségekre koncentrálódik (ROTHSCHILD – WINGFIELD 2000; BUSTIKOVA – KITSCHOLT 2009). A kutatás szempontjából legfontosabb tulajdonsága ezeknek a politikai pártoknak és mozgalmaknak, hogy ellenségképükben a cigányság eltérő mértékben ugyan, de kiemelt szerepet kap. A magyarországi Jobbik és a szlovákiai L'SNS esetében az ellenségkép középpontjában a cigányok állnak, amíg a három másik radikális párt az országuk területén élő nemzeti kisebbségek ellen is hasonlóan kampányol, sőt a Jan Slota-féle SNS esetében a magyarellenesség a legfontosabb identifikációs tényező (LÁNCZI 2011).

A nyugat-európai jobboldalra leginkább jellemző neoliberális gazdaságpolitikai irányvonal a közép-kelet-európai radikális nacionalista pártok számára elfogadhatatlan, ezért a gazdaságpolitika terén egalitárius baloldali eszméket ültettek a programjaikba. A szabad piac mindenek felettsége és a külföldi tőke térhódítása helyett, egy protekcionista, nemzeti gazdaságvédő és szociálisan igazságos, magasan redistributív rendszer létrehozását tartanak szükségesnek. Gyakran szociális demagógiával, populista ígéretekkel igyekeznek maguknak szavazatokat nyerni, de az utóbbi esetében erős versenytársaik akadnak a térségbeli jobboldali és baloldali pártok képében egyaránt. A pártideológiákban jelen lévő szociális védőháló és a bőkezű állami juttatások azonban erősen szelektív jellegűek, hiszen nem terjednének ki az állam összes állampolgárára, csakis arra a bizonyos favorizált etnikai csoportra, amely szerintük az egyetlen alkotója az adott nemzetállamnak (POLYAKOVA 2011). Az Atakától az SNS-ig mindegyik vizsgált párt értékrendje az erős államba vetett hiten alapul. Ez azért szükségszerű, mert az ellenségképben jelenlévő etnikai- és nemzeti kisebbségek a radikálisok szerint potenciális veszélyt jelentenek a nemzetállamra és egyben az államalkotó nemzet tagjaira. Jellemző, hogy a cigányság démonizálásával párhuzamosan ezek a pártok úgy tüntetik fel magukat, mint a „cigánybűnözés” és „cigányterror” ellen egyedül fellépni akaró, erős és hatásos eszközökkel rendelkező alakulatok. A vizsgált közép-kelet-európai pártokban továbbá az is közös, hogy ellenségképükben nem csak az nemzetállam területén belül élő kisebbségek és a politikai elit, hanem külső, a nemzetet kívülről támadó entitások, mint a szupranacionális szervezetek, multinacionális cégek és bizonyos (főleg nyugati) államok is ugyanúgy megtalálhatóak. A Nyugat-ellenesség a pártok euroszkeptizmusában is megnyilvánul, azonban ebben a tekintetben bizonyos különbségek vannak. A vizsgált pártok közül a Jobbik mondja ki nyíltan, hogy az integráció mélyülése esetén kilépne, a többiek nem ilyen radikálisak ebben a tekintetben (LÁNCZI 2011).

5.2. SNS (*Slovenská Národná Strana*)

5.2.1. Az SNS rövid története

Szlovákia nagyobb múltra visszatekintő radikális jobboldali pártja a Slovenská Národná Strana, avagy a Szlovák Nemzeti Párt. Az SNS már a csehszlovák rendszerváltás idején 1989 decemberében megszületett és a kezdetektől fogva a csehszlovák politikai élet egyik konstans tényezője volt. A Vitazoslav Moric elnök a párt megalakulásakor deklarálta a célokat: önálló szlovák államiség és a szlovák nyelv kizárólagossá tétele a szlovák közéletben (DOBOS 2011a). Mivel a rendszerváltás után az SNS állt ki legnyíltabban függetlenség mellett a szlovákiai pártok közül, ezért a függetlenségpárti szavazók nagy részét maguk mellé állítva érték el az eddigi legjobb országgyűlési választási eredményüket: 1990-ben a szavazatok 13,94%-át kapták. Szlovákia 1993-as függetlenedése után a párt a számos vezetőségi és belső konfliktus következményeképp meggyengült és veszített társadalmi támogatottságából. Az 1998-as 9,07%-os választási eredmé-

nye csak átmeneti sikert jelentett. 2002-ben fordult elő először, hogy az országgyűlési választások során nem került be a szlovák parlamentbe, ami nagyban annak tudható be, hogy 2001-ben Ján Slota vezetésével a pártból kiszakadt a Valódi Szlovák Nemzeti Párt (P'SNS). A pártszakadás miatt alulmaradó két alakulat csak 2004-ben indult újra együtt az EP választásokon, majd formálisan újra egyesült 2005-ben. A megújult SNS a 2006-os kampányát már hangsúlyosan cigány- és magyarellenességre építette, többek között ennek köszönhetően a szavazók egy jelentős részét maga mellé tudta állítani, ráadásul részese lehetett a Smer és a HZDS alkotta kormánykoalíciónak. A kormányalakítás során három tárcát is megkaparintó SNS jelentős hatással volt a szlovák közéletre, nagy szerepe volt a rengeteg vitát kiváltó oktatási törvény elfogadásában. A párt hullámzó teljesítményét mi sem mutatja jobban, hogy a következő 2010-es választásokon a koalíciós partnerei meggyengülésével és alacsonyabb szavazati aránnyal (5,08%) megint az ellenzék soraiban találta magát. A 2012-es előrehozott választási eredmények a pártra nézve a tíz évvel korábbi 2002-es kudarchoz hasonlíthatóak, hiszen az összes szavazat csupán 4,55%-át kapta. A relatív alacsony szavazati arány több tényezőnek is betudható. A győztes Smer-SD populista baloldali politikával sok szavazót vonzott magához, mialatt az SNS a belőle kiváló két képviselő (Anna Belousovová és Anna Malíková, akik megalapították a NaS pártját) miatt tovább gyengült. A rossz eredményhez az is hozzájárult, hogy 2010-től egy extrém romaellenes politikát folytató párt, az L'S NS is belépett a szlovákok szavazataiért folyó versenybe (MESEŽNIKOV 2012).

5.2.2. Az SNS és a szlovákiai kisebbségek

Cibulka (1999) szerint a párt identitásának meghatározó elemei a populizmus, korporatizmus, a xenofóbia, a NATO és EU ellenesség. GYARFAŠOVA és KRIVY (2007) meglátása alapján az SNS egyik legjellemzőbb vonása az etnikai kisebbségek iránti intolerancia, amely mellett a tekintélyelvűség és a rendpártiság is fontos ismérve a nacionalista pártnak. Az SNS belső ellenségképének középpontjában a dél-szlovákiai magyar kisebbség és a főleg Kelet-Szlovákiában élő roma népesség áll. A 2011-es népszámlálás adatai alapján mintegy 458 467 fős magyar közösség az SNS politikusainak állandó céltáblája. Ján Slota-ék rendszerint megkérdőjelezi a szlovákiai magyar kisebbség létszámát, sokszor pedig elmagyarosított szlovákoknak titulálják őket. A pártelnök politikai pályafutása alatt olyan elnevezéssel is illette a magyar közösséget, mint „rákos daganat a szlovák nemzetállam testében” (WHITE et al. 2007). Az SNS politikusainak meglátása szerint sok Dél-Szlovákiában élő szlovák az ott élő magyarok miatt hátrányos megkülönböztetésben részesül, ráadásul ezeken a területeken a szlovákok erős asszimilációnak vannak kitéve. (DOBOS 2011a). Az Szlovák Nemzeti Párt rendszerint intéz támadásokat a dél-szlovákiai magyarokat képviselő Magyar Koalíció Pártja (jelenlegi nevén a Magyar Közösség Pártja) ellen.

Az SNS politikusai azonban nemcsak a magyar kisebbség tagjait nem látnák szívesen Szlovákiába, hanem a 2011-es népszámlálás adatai szerint 105 738 fős roma közösséget sem. A cigányok létszáma minden más nem hivatalos adat szerint meghaladja ezt a számot, egyes becslések a számukat 400-500 ezer főre teszik. A radikális jobboldal a szlovákiai cigányokat egy homogén egészként, a társadalombiztosítási rendszeren élőködő és bűnözésből élő csoportként azonosítja. A rendszerváltás utáni két évtizedben az SNS politikusai számos alkalommal intéztek kirohanásokat a cigány közösség tagjai ellen. Az egyik emlékezetes eset, amikor 2000-ben Vitazoslav Moric egy sajtótájékoztatón amerikai típusú rezervátumok létrehozását javasolta a romák számára (JURÁSKOVÁ et al. 2003). A szlovákiai közéletben az SNS viszonyul az egyik legellenségesebben a romákhoz, de az etnikai kisebbséggel szembeni rasszista megnyilvánulások nem kizárólagosan Ján Slota pártjához kötődnek. A jobboldali populistá HZDS politikusai

részéről ugyanúgy elhangzottak már a romákra nézve diszkriminatív kijelentések, mialatt az SNS legújabb vetélytársaként megjelent L'S NS látszólag kezdi kisajátítani magának a cigánytémát. Teheti ezt azért, mert az SNS 2006-os kormánykoalíciós partnerré válása moderáltabb politikára kényszerítette a pártot, amelynek következményeképp az még egy szlovákiai cigány szervezettel is egyezsége jutott, Ján Slota pedig kijelentette, hogy rossz szavakat használt korábbi nyilatkozataiban (MESEŽNIKOV – GYÁRFÁŠOVÁ 2008).

5.3. L'S NS (*Eudová strana - Naše Slovensko*)

5.3.1. Az L'S NS rövid története

Az L'S NS, avagy a Mi Szlovákiánk Néppárt gyökerei a kilencvenes években alakult Szlovák Testvériség elnevezésű szélsőjobboldali mozgalomra vezethetők vissza. A hosszú ideig tartó passzivitás után a Szlovák Testvériség akkor került a médiaérdeklődés középpontjába, amikor annak tagjai különféle történelmi megemlékezéseket kezdtek el rendezni. Ezek a megemlékezések rendszerint a második világháború alatt létrejött klerikális-fasiszta szlovák bábállamhoz és vezetőihez kötődtek, a résztvevők egy része pedig alkalom adtán a fasiszta Hlinka gárda egyenruhájához hasonló öltözetbe bújt. A Szlovák Testvériség első politikai formációját Szlovák Testvériség – Nemzeti Párt (Slovenská pospolitost' – Národná strana) néven 2005 januárjában jegyezték be, azonban 2006 márciusában a szlovák Legfelsőbb Bíróság betiltotta azt. Az indok az volt, hogy a párt alapítáiban deklarálta, hogy Szlovákia kisebbségeit nem illetik meg ugyanazon jogok, mint amelyek az etnikai szlovákoknak járnak (DANILOV – NOCIAR 2012). A bírósági döntés miatt, a Testvériség néhány vezető tagja a 2006-os választások alkalmával egy másik, L'S nevezetű extrémista párt jelöltjeként indult, amely azonban csak 0,16%-os országos eredményt tudott elérni a választásokon. A csalódást keltő eredmények miatt a mozgalom tagjai Marián Kotleba vezetésével új pártot alapítottak, amely a Mi Szlovákiánk Néppárt (L'S NS) elnevezéssel először a 2010-es országgyűlési választásokon méretette meg magát és 1,33%-os szavazati arányt ért el. Az előrehozott 2012-es választásokon összesen 40 460 szavazó adta le az L'S NS-re a voksát, amely az összes érvényes szavazat 1,58%-át jelentette és 6736 vokssal több volt, mint a két évvel korábbi 33 724 szavazat. A párt eddigi legnagyobb médianyilvánosságot kapó akciója, a pártvezér 2012-es krasznahorkai „takarítási” akciója, amelynek keretében sikertelenül próbálta meg lebontani a földbirtokán lévő romatelepet.

5.3.2. Az L'S NS programja és a kisebbségek

A Mi Szlovákiánk Néppárt mindössze egy oldalas „Tíz parancsolat” nevezetű politikai programmal indult neki mind a 2010-es, mind a 2012-es parlamenti választásnak (MESEŽNIKOV 2012). A program olyan populista követeléseket tartalmaz, mint a politikusok és vezető beosztásban lévő állami alkalmazottak béreinek csökkentése, a bölcs gazdasági kormányzás, az általános foglalkoztatás megvalósítása vagy az ország étel- és energiaellátásának függetlenítése. Az SNS-hez képest sokkal radikálisabb álláspont rajzolódik ki a Nyugattal szemben: az L'S NS kitűzött célja, hogy a szlovák érdekeket a brüsszeli érdekek fölé helyezze, az országot pedig kivezesse a NATO-ból. Még a Jobbiktól is radikálisabb nézeteit igazolja, hogy a fegyverhasználati jogot kiterjesztenék és megengednék a szlovákoknak, hogy önkéntes katonai kiképzésen vegyenek rész.

A rövid dokumentum nagy hangsúlyt fektet a roma népesség helyzetének kezelésére. A programba foglaltak alapján a romák nem mások mint a szlovák államon élősködő paraziták és a párt kitűzött célja, hogy a velük szemben tanúsított „kivételező” bánásmódot megváltoztassa. A párt a Jobbikhoz hasonlóan rendszerint szervez a romák által sűrűn lakott területeken

lakossági gyűléseket, amelyek témája jellemzően a „cigánybűnözés” megfékezése. Ilyen kisváros volt Šarišské Michaľany, ahol 2009-ben a Szlovák Testvériség gyűlést rendezett a helyi lakosok számára, hogy megbeszéljék a „roma terror” ellen teendő intézkedéseket. Az L'S NS itt a 2010-es választások idején kiemelkedő, több mint 10%-os eredményt ért el. Nemcsak a romák, hanem a Szlovákiában kis számban jelenlévő bevándorló közösség is a radikális alakulat célpontjába került és a nagyobb bevándorlási hullám elkerülése végett szükségesnek tartják a vízum kiadásának szigorítását. A dél-szlovákiai magyar kisebbséghez fűződő viszonyát a források azonban nem ítélik meg olyan ellenségesen, mint ahogy az az SNS esetében volt tapasztalható. DANILOV és NOCIAR (2012) azon az állásponton vannak, hogy a L'S NS-hez szoros szálakkal fűződő Szlovák Testvériség az egyik olyan szélsőséges csoportosulás, amely a fehérek védelmében hajlandó az együttműködésre a magyarországi szélsőjobboldali csoportosulásokkal. Az említett radikalizmuskutatók szerint, a Szlovák Testvériség és egyben az általa vezérelt L'S NS elhagyta magyarellenés retorikáját annak érdekében, hogy a fehér szélsőségesek erejét egyesítse az általuk legnagyobb veszélyként ítélt roma kisebbség ellen.

5.4. Ataka (Natsionalen Snyuz Ataka)

5.4.1. Az Ataka rövid története

Az Ataka, avagy a Támadás Nemzeti Szövetség 2005-ben robbant be a bolgár politikai életbe. A szövetség több kisebb nacionalista párt és szervezet fúziójaként jött létre, Volen Sziderov vezetésével. Sziderov nem volt ismeretlen a választók számára, hiszen a szintén Atakának nevezett televíziós műsorában gyakran kemény szavakat intézett a bolgár politikai élet bal- és jobboldala ellen (GENOV 2010). A 2005-ös parlamenti választáson óriási meglepetésre a szavazatok 8,14%-át sikerült megszereznie az új formációnak, amelyet hivatalosan, csak ugyanazon év tavaszán jegyezték be. Négy évvel korábban hasonló módon diadalmaskodott az egykori cár mögé felsorakozó II. Szimeon Nemzeti Mozgalma, amely azonban mandátuma során nem tudta teljesíteni választási ígéreteit és rövid idő alatt elvesztette hitelességét (DÚRÓ 2011). A posztkommunista Bulgária lakossága az ország rendkívül rossz gazdasági helyzete, a gyorsan felemelkedő, majd elbukó pártok egymás elleni küzdelme és a politikusok gyakori korrupciós ügyei miatt nagyban kiábrándultak a bolgár közéletből (SMRČKOVÁ 2009). A választópolgárok egy része üdvözölte a xenofób és elitellenes retorikával fellépő Atakát, amely a 2005-és 2009-es választások között növelni tudta a szavazóbázisát. 2009-ben a 2005-ös választásokhoz képest a párt a folyamatosan csökkenő bulgáriai lakosság mellett is majdnem száz ezer szavazattal tudott többet szerezni, ami országos szinten 9,36%-nak felelt meg. A nagy szavazatnyereség ellenére, Sziderovék nem nyertek több parlamenti mandátumot, hiszen a bolgár választási rendszerben időközben a kisebb pártokat kevésbé favorizáló vegyes választási rendszert vezették be. Az Ataka történetének egyik legnagyobb sikerét, mégsem az országgyűlési választások alkalmával, hanem a 2006-os elnökválasztáson aratta, amikor is meggyengült jobboldali pártok jelöltjét megelőzve Volen Sziderov bejutott a második körbe, ahol a szavazatok 24,05%-ával a második helyen végzett.

5.4.2. Az Ataka ideológiája, kisebbségellenessége

Az Ataka a kelet-európai radikális, jobboldali pártok egyik mintapéldánya. A homogén nemzetállam eszméje és a rendpártiság, a szociokulturális konzervativizmus és a kisebbség- és elitellenesség mind megtalálható a párt ideológiájában (SMRČKOVÁ 2009). A gazdaságpolitika tekintetében a nyugat-európai testvérpártjaival ellentétben a neoliberális eszmét elvető, az államnak nagyobb szerepet biztosító baloldali, egalitárius eszmék vezérlik az elképzeléseit. Az

Ataka retorikájából nem hiányzik a szociális demagógia, amelyeken keresztül főleg az idősebb, rossz anyagi körülmények között élő bolgárokat célozza meg. A párt felfogása szerint, az állami prioritások között kell szerepelnie az egészségügynek, a szociális biztonság, az oktatásnak, a bolgár nemzet szellemi és anyagi gyarapodásának (DÚRÓ 2011). A nyugattal szembeni szkepticizmus is megjelenik az ideológiájában, Sziderovék szerint az uniós csatlakozási szerződés egyes pontjait felül kellene vizsgálni, a NATO-ból pedig azonnal ki kellene lépni.

Bulgária nem nevezhető etnikailag homogén országnak a 2011-es népszámlálás adatai alapján 8,8%-os török és 4,9%-os roma kisebbségeivel, amelyek számaránya valószínűleg meghaladja a cenzuson mért értékeket. A 18 éven aluli bulgáriai lakosság körében a bolgár etnikum részaránya alacsonyabb, a török és roma fiatalok azonban magasabb számban vannak jelen. Az Ataka értelmezésében az előbb említett két népcsoport felelős Bulgária rossz gazdasági helyzetéért. A bolgár politikai életben a párt legnagyobb ellensége az etnikai alapon szerveződő török DPSZ (Mozgalom a Jogokért és Szabadságokért), amelyet Sziderovék szüntelenül támadnak. A bolgár alkotmányra hivatkozva a DPSZ létjogosultságát is megkérdőjelezi és a bolgár nemzeti érdekek elárulójaként állítják be az Ahmed Dogan vezette pártot (GENOV 2010). A DPSZ és törökellenes jelszavak mellett, a párt retorikájában a roma kisebbség mint a bolgár nemzet testén élősködő nem kívánatos elem jelenik meg. A magyarországi Jobbikhoz hasonlóan az Ataka is rendszeresen szervez lakossági gyűléseket a „roma terror” ellen, a 2011-es etnikai zavargásokban pedig vezető szerepe volt a romák ellen való uszításban. Az Ataka – csakúgy mint a Jobbik – visszavezetné a halálbüntetést, amely terv nyíltan a romák ellen irányul. Az L'S NS legradikálisabb ötletei is visszaköszönnek Sziderov alakulatánál: a párt támogatja a fegyverviselési jog kiterjesztését az összes bolgár nemzetiségű állampolgárra, ami mellett azt tanácsolja az embereknek, hogy vegyenek részt önkéntes katonai kiképzésben.

5.5 PRM (*Partidul Romania Mare*)

5.5.1. A PRM rövid története

A PRM a szlovákiai SNS-hez hasonlóan már rendkívül korán, a rendszerváltást követően a román politikai színtérré lépett. A pártot Vadim Tudor és Eugen Barbu alapították meg, nevét pedig a Tudor által szerkesztett Romania Mare hetilap után kapta. A PRM az SNS-hez hasonlóan hullámszó választási eredményeket ért el a rendszerváltást követő két évtizedben. 1992-ben a Nagy Románia Párt már képviselői és szenátori mandátumokat szerzett, majd a négy évvel későbbi 1996-os választásokon már több mint fél millió szavazattal tovább tudta növelni támogatottságát. A rendszerváltás után azonban nem egyedüli radikális jobboldali pártként harcolt a szavazatokért, mivel az észak-erdélyi bázisterületű PUNR képében komoly vetélytársa akadt. A PUNR meggyengülésével és soraiból kizárt Gheorge Funar kolozsvári polgármester PRM-hez való csatlakozásával megindult Tudorék diadalmenete. Sikerei csúcspontján az 1990-es évek végére az emelkedő társadalmi támogatottság következtében a közép-kelet- és dél-kelet-európai térség legsikeresebb radikális jobboldali pártjává emelkedett (MUDGE 2005). A legnagyobb érdeklődést és figyelmet bel- és külföldön a 2000. évi elnökválasztás során kapta, hiszen Vadim Tudor a szavazatok több mint 28 százalékaival bejutott az elnökválasztás második fordulójába, ahol a második helyen végzett (DOBOS 2011b). A 2000-es év jelentette egyben a PRM számára a legsikeresebb parlamenti választásokat is, hiszen történelme során soha nem tudott országos szinten 19,48%-ot elérni. POPESCU (2003) szerint a siker nagyban annak volt betudható, hogy a PRM a xenofób jelszavait háttérbe helyezve, a korrupciós ügyektől hangos vezető koalíciót támadta, és a kormánykoalíció ellenes jelszavai számos protesztzavazatot eredményeztek. Az

ezredfordulót követő évtized utolsó két romániai országgyűlési választásán a Nagy Románia Párt eredményei csökkenő tendenciát mutattak. A legutolsó, 2008-as választáson a szavazatok mindössze 3,16%-át szerezte meg. A 2004-es elnöki választások alkalmával Vadim Tudor nem tudta megismételni négy évvel korábbi sikerét és a harmadik helyen végzett, majd 2009-ben még egy helyet rontva a negyedik lett. A 2007-es európai parlamenti választásokon a pártnak nem sikerült mandátumot szerezni az intézménybe. A 2007-es európai uniós és 2008-as parlamenti kudarcok ellenére a 2009. évi európai parlamenti választásokon a szavazatai számát az előző évhez viszonyítva csaknem megduplázta, ezzel 3 mandátumot szerezve az Európai Parlamentbe.

5.5.2. A PRM identitása, kisebbségellenessége

A Vadim Tudor alapította radikális jobboldali párt vezetői már az első kongresszuson deklarálták, majd a párt alaptörvényébe is belefoglalták, hogy a céljuk Nagy-Románia létrehozása Besszarabia és Bukovina Romániához csatolásával. A PRM programja az 1993-as Nemzeti Doktrínában érhető tetten. A Nemzeti Doktrínában megfogalmazott fő cél a román nemzet egyesítése egy független, szuverén, erős és prosperáló államban. A párt programjának középpontjában a nemzeti értékek és tradíciók megőrzése, a nemzeti érdek, a vallás és kultúra védelmezése áll. A román állam feladata állampolgárainak védelmezése, mialatt a román állampolgárok kötelessége, hogy a román nemzeti érdekeket védelmezzék. A PRM a legtöbb kelet-európai radikális jobboldali párttal ellentétben nem viszonyul a kommunista múlthoz ellenségesen. CÎNPOES (2012) szerint, a párt szavazóinak nagy része csalódott az új rendszerben és nosztalgiával tekint a kommunista korszakra. A PRM által magasztalt Ceaușescu-féle rendszer bukása a párt vezetőinek elképzelése szerint az USA, a Szovjetunió és Magyarország konspirációjának eredménye, a Nemzeti Doktrína pedig kimondja, hogy a szociális- és gazdasági katasztrófa előidézőit meg kell büntetni (SMRČKOVÁ 2009). A párt a többi régióbeli alakulathoz hasonlóan ellenségesen viszonyul a kapitalista piacgazdasághoz, gazdaságpolitikája egy szociálisan igazságos, magas újraelosztási rátákkal rendelkező államot favorizál.

A Nagy-Románia Párt belső ellenségképe legnagyobb részét a magyar és roma kisebbségekre épül. Ahogy a bulgáriai Atakának vagy a szlovákiai SNS-nek, úgy a PRM-nek is megvan a saját maga ellensége a román politikában, amely nem más mint a magyarok érdekeit képviselő RMDSZ. Tudor és párttársai az RMDSZ-t többek között a román érdekeket támadó „terrorista szervezetnek” is titulálták már (CÎNPOES 2012). A PRM be kívánja tiltani a magyar népcsoport politikai érdekképviselőit, ami mellett minden kisebbségi törekvést, így a székely autonómia tervét, a nyelvhasználati oktatási és kulturális jogok szélesítését is ellenzi. A radikális jobboldali párt maga is szervezett magyarellenes gyűléseket (DOBOS 2011b). A Vadim Tudor vezette alakulat az egyes becslések szerint már két millió főt is meghaladó roma kisebbséget is rendszerint támadja. A pártvezér népszerűsége csúcspontján, 1998-ban kiadott egy tíz pontos dokumentumot, amely azokat az intézkedéseket fogalmazta meg, amelyeket a párt választási győzelme esetén foganatosítana. Az intézkedések között volt „a roma bűnözők kolóniákba terelése” is, annak érdekében, hogy „Románia ne váljon cigányteleppé” (SMRČKOVÁ 2009).

5.6. Jobbik (Jobbik Magyarországért Mozgalom)

5.6.1. A Jobbik rövid története

Az 1999-ben alakult Jobboldali Ifjúsági Közösség (Jobbik) 2003-ban alakult párttá. A Jobbik előtt egyetlen szélsőséges, nacionalista párt foglalt helyet a magyarországi politikai életben. A Csurka István vezette MIÉP, amely az MDF-ből kilépett képviselők egy csoportjából alakult meg

1993-ban, a kilencvenes évek parlamenti választásain csak 1998-ban tudta átlépni a Parlamenti küszöböt, amikor is 14 mandátumhoz jutott a magyar parlamentben. Az irredentista, antiszemita és amerikaellenes jelszavakkal kampányoló Magyar Igazság és Élet Pártja az ezredforduló környékén jelentősen meggyengült és a kormányzó Fidesz bukását hozó 2002-es parlamenti választások alkalmával, a rá leadott szavazatok száma nem volt elegendő a törvényhozásba jutáshoz. A MIÉP gyengülése tért teremtett egy új, dinamikus, kifejezetten romaellenes radikális jobboldali alakulat felemelkedésének. A Fidesz segédcapatjaként indult egyetemi szervezet nemzeti, keresztény értékeket valló tagjaiban csak a 2002-es jobboldali vereség után fogalmazódott meg a párttá formálódás gondolata (BÍRÓ NAGY – RÓNA 2011). A leendő radikális párt későbbi vezetője, Vona Gábor még nem vehette fel a versenyt az országsszerte ismert, antiszemita nézeteiről híres Csurka Istvánnal, így a fiatal jobboldaliak 2003-ban döntöttek az egyesületük párttá alakítása mellett. Az inkább antiszemita és irredentista retorikával és idős vezetőkkel rendelkező MIÉP ellenében megszületett az aktuálisabb magyarországi problémákra koncentráló, fiatalos Jobbik, amely útja a parlamentbe egy kifejezetten tudatos építkezés eredménye volt (BÍRÓ NAGY – RÓNA 2011). A fiatal alakulat, a politizálást az utcákon kezdte, mivel már a 2002 utáni első baloldali kormányperiódus alatt számos felvonulást és megmozdulást rendeztek, így különféle akcióikkal lépésről lépésre egyre több emberhez jutott el a hírük. Magyarország 2004-es uniós csatlakozása megteremtette a lehetőséget az újonnan bejegyzett szervezetnek az indulásra, a vezetők azonban elvi okokra hivatkozva elutasították a lehetőséget. A Jobbik a 2006-os országgyűlési választások alkalmával sem vállalta az önálló részvételt, és a MIÉP-pel együtt, a Harmadik Út nevű radikális szövetségben érték el csatlakozást, 2,2%-os országos eredményt. A 2009-es EP-választás jelentette az igazi áttörést a fiatal Jobbik számára: országosan 14,77%-os szavazati arányra tettek szert, ezzel három képviselőt delegálhattak az Unió parlamentjébe. A 2010-es parlamenti választások eredményeképp a Jobbik vált a harmadik legerősebb magyarországi párttá. Az egy évvel korábbi választásokon szerzett voksai számát jóval magasabb részvétel mellett is sikerült megdupláznia, ami mellett a párt szervezetileg is meg tudott erősödni.

5.6.2. *Kisebbségellenesség a Jobbik ideológiájában*

A párt ideológiájának egyik meghatározó jellemzője a romaellenesség. Magyarország a három másik posztkommunista országgal ellentétben nem rendelkezik nagyobb számú nemzeti kisebbséggel, így a társadalom peremén tengődő cigányság az a jól elkülöníthető, nagyobb arányszámban jelenlévő csoport, amelyre a párt a belső ellenségképét építette. Bizonyos tanulmányok támasztják alá, hogy a magyar társadalom túlnyomó része előítéletes, és ez az előítéletesség elsősorban az ország roma kisebbségével szemben nyilvánul meg (GIMES et al., 2008). A Magyarországot jellemző cigányellenes attitűdök, tökéletes terepet képeztek a Jobbik vezetői számára, hogy a cigányság egészét bűnözőként kiáltsák ki és Magyarország első számú társadalmi problémájának vélt romakérdést a retorikájuk középpontjába állítsák. Tehették mindezt azért, mert a magyar politika vezető pártjai, a valóban létező problémákat marginálisan kezelték és a cigányság integrációja iránti elkötelezettségük, többnyire csak szavakban nyilvánult meg. A Jobbik azonban a problémát nem csak a rendszeresen szervezett lakossági fórumokon tárgyalta, hanem a párt Bethlen Gábor programjába is belefoglalta azt, majd a Radikális változás című programban a téma már külön fejezetet kapott „Vissza a cigányútról!” címmel. KARÁCSONY és RÓNA (2010) érvelése alapján a cigánytéma kisajátítása kulcsszerepet játszott a Jobbik 2009-es, nagy meglepetést okozó 14,77%-os eredményében. A cigányellenesség gyakran összekapcsolódik a párt anti-szemitizmusával, hiszen a retorikában gyakran cionista összeesküvésnek titulálják a magyarok és romák közötti feszültséget (DANILOV–NOCIAR 2012).

6. Eredmények

A kutatásban vizsgált öt közép-kelet-európai radikális párt választási eredményei csak részben támasztják alá a kutatás fő hipotézisét. A hasonló ideológiával rendelkező közép-kelet-európai, radikális jobboldali pártok között három csoportot lehet megkülönböztetni. Az első csoportba kerültek azok az nacionalista alakulatok, amelyek esetében a fő hipotézis beigazolódni látszik. A második csoport jellemzője, hogy annak pártjai esetében a fő hipotézisben megfogalmazott kapcsolat éppen az ellenkező irányban volt felfedezhető. A harmadik csoportot mindössze egy párt alkotja, amelyet nem lehetett egyértelműen besorolni az első két csoport egyikébe sem. Ebben a csoportosításban is megmutatkozik, hogy a kutatás nem talált egyértelmű kapcsolatot a radikális jobboldali pártok társadalmi támogatottsága és az etnikai és nemzeti kisebbségek területi számaránya között, noha három ország (Bulgária, Románia és Szlovákia) esetében az előzetes várakozásoknak megfelelően, a nemzeti kisebbségek által sűrűn lakott területeken a vizsgált pártok választási eredményessége rendre elmaradt az országos átlagtól. Mint ahogy azt az előzetes várakozások során megemlítettem, most is hangsúlyozni kell, hogy a kutatás eltekintett a roma és a közép-kelet-európai főbb nemzeti kisebbségek választási hajlandóságában megmutatkozó különbségektől.

6.1. Az első csoport

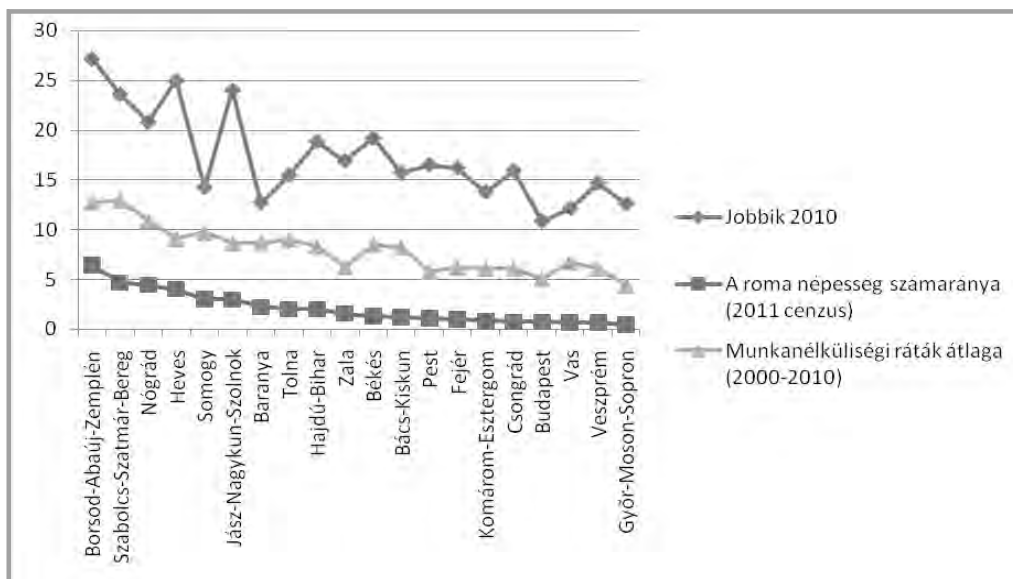
Az első csoportba a magyarországi Jobbik és a szlovákiai L'S NS került. Mindkét radikális jobboldali párt választási eredményei a kutatás etnikai kisebbségekre vonatkozó hipotézisét támasztják alá, amely szerint a romaellenes retorikával rendelkező nacionalista pártok jobb eredményeket érnek el, a romák által magasabb arányszámban lakott területeken. Az előzetes várakozásoknak megfelelően, a rosszabb gazdasági helyzetben lévő megyékben és krajokban a Jobbik és az L'SNS egy-két kivételtől eltekintve saját országos átlagukhoz képest jobban szerepeltek. Más szavakkal, a vizsgált régiókban a munkanélküliségi ráták emelkedésével és az egy főre jutó GDP értékeinek csökkenésével a pártokra leadott szavazatok száma átlagosan emelkedett. A két radikális jobboldali párt relatív későn emelkedett fel a magyar és szlovák politikai életben, a parlamenti választásokon (más pártoktól független) mindkettő 2010-ben mérettette meg magát először. Az országos szinten elért 2010-es eredményeik között méretes különbség van (Jobbik: 16,67%; L'S NS: 1,33%), ami többek között az eltérő politikai viszonyoknak is betudható, hiszen Szlovákiában a két évtizedes múlttal rendelkező SNS számít a domináns radikális jobboldali pártnak. Mindkét párthoz kötődik egy félkatonai jellegű csoportosulás, a különbség viszont az, hogy a Jobbik esetében a párt hívta életre a már betiltott Magyar Gárdát, az L'S NS maga, viszont az extrémista Szlovák Testvériség munkájának eredménye. A két párt közötti legnagyobb hasonlóság, hogy belső ellenségképük nagyrészt a cigány kisebbségre koncentrálódik, retorikájukat jelentős mértékben építik a roma ellenes jelszavakra. Az L'S NS politikai startégiája is kísértetesen hasonlít a Jobbikéhoz, Marián Kotleba pártja cigányellenes akcióin keresztül próbálja bejárni a Jobbik által kitaposott utat.

A Jobbik esetében, az északkelet-magyarországi gazdasági szempontból elmaradott megyék, elsősorban Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Nógrád, Heves jelentik a sikerek helyszínét, de Jász-Nagykun-Szolnok, Békés és Hajdú-Bihar megyékben is az országos átlaga felett teljesített a magyar nemzeti radikális jobb. Ezekben a területeken a romák számaránya általában meghaladja az országos átlagot, vagy a körül van. A Jobbik Borsod-Abaúj-Zemplénben érte el a legkiemelkedőbb eredményét, mind a 2009-es európai parlamenti (22,8%), mind a

2010-es országgyűlési választások (27,2%) alkalmával. Magyarországon az említett megyében a legmagasabb a romák arányszáma (6,46% a 2001-es census szerint), Szabolcs-Szatmár-Bereg megye után a második legmagasabb átlagos munkanélküliségi ráta (2010-ben 17,4%), és 2010-ben a hatodik legalacsonyabb az egy főre jutó GDP értéke (6462 euró/fő). A párt elsősorban a romák által kevésbé sűrűn lakott és gazdaságilag fejlettebb Nyugat-Magyarországon és a foglalkoztatottság és az egy főre jutó GDP területén kiemelkedő fővárosban teljesített az országos átlag alatt. A Jobbik Budapesten érte el a legrosszabb 2010-es választási eredményét (10,84%), amelyet a sorban Vas megye (12,09%) és Győr-Moson-Sopron megye (12,57%) követett. A regionális számadatok összehasonlításakor két délnyugat-magyarországi megye jelentett kivételt: Somogy és Baranya. A 2001-es népszámlálási adatok alapján mindkét megyében relatív magas a roma népesség számaránya (Somogy: 2,99%; Baranya: 2,19%), és a munkanélküliségi ráták átlagai is meghaladják néhány kelet-magyarországi terület hasonló adatát (Somogy: 9,67%; Baranya: 8,69%). Ezek a megyék az egy főre jutó GDP tekintetében is rossz helyen állnak, hiszen a Budapestet is magába foglaló országos listán 2010-ben Somogy 20-ból a 19., Baranya pedig a 13. helyet foglalta el. A Jobbik a számára ideálisnak tűnő feltételek ellenére Somogyban 14,23%-ot, Baranyában 12,68%-ot ért el, amely eredmények valamivel elmaradnak az országos 16,67%-os átlagtól.

A két délnyugat-magyarországi kivétel ellenére, a területi adatsorok alapján végzett számítások, igazolják az előzetes várakozásokat. Azokban a megyékben, ahol a Jobbik a 2010-es országos átlaga (16,67%) felett teljesített, a roma népesség átlagos számaránya 3,42%. Ezzel ellentétben az országos átlagnál kevesebb Jobbik szavazatot gyűjtő megyékben ez az átlagolt számarány majdnem háromszor kevesebb, mindössze 1,19%, amely magába foglalja a két kivétel (Somogy, Baranya) magasabb értékeit is. Nem szabad elfeledni, hogy ezek a számítások a 2001-es népszámlálás etnikai-nemzetiségi adatain alapulnak, amellyel ellentétben a romák számaránya a valóságban sokkal magasabb lehet így az átlagolt számarányok közötti különbség is eltérhet a valóságban. A 2000 és 2010 között átlagolt munkanélküliségi ráták esetén, hasonló különbségek tapasztalhatóak. A Jobbikos megyék munkanélküliségi rátáinak átlaga 9,65%, míg a pártot kevésbé támogató területeken ez az adat 6,84%. A megyék gazdasági teljesítményét reprezentáló egy főre jutó GDP a Jobbik barát megyékben a 2010-es országos átlag 62,1%-a, míg a másik oldalon az országos átlag 92,5%-a. Az, hogy egyik csoport átlaga sem éri el a 100%-ot azért lehetséges, mert a gazdaságilag központosított országban, a fővárosban az egy főre jutó GDP mintegy 130%-kal haladta meg az országos átlagot. Az 1. diagram szemlélteti a Jobbik 2010-es választási eredményei, a munkanélküliségi ráták átlagai és a roma népesség számaránya közötti összefüggéseket. Az egy főre jutó GDP területi értékei nem lettek belefoglalva a diagrabba. Jól látható a két kivétel, Baranya és Somogy megye, amelyek választási eredményei nem illeszkednek a munkanélküliségi rátákkal és a romák számarányával emelkedő jobbikos szavazati arányok sorába.

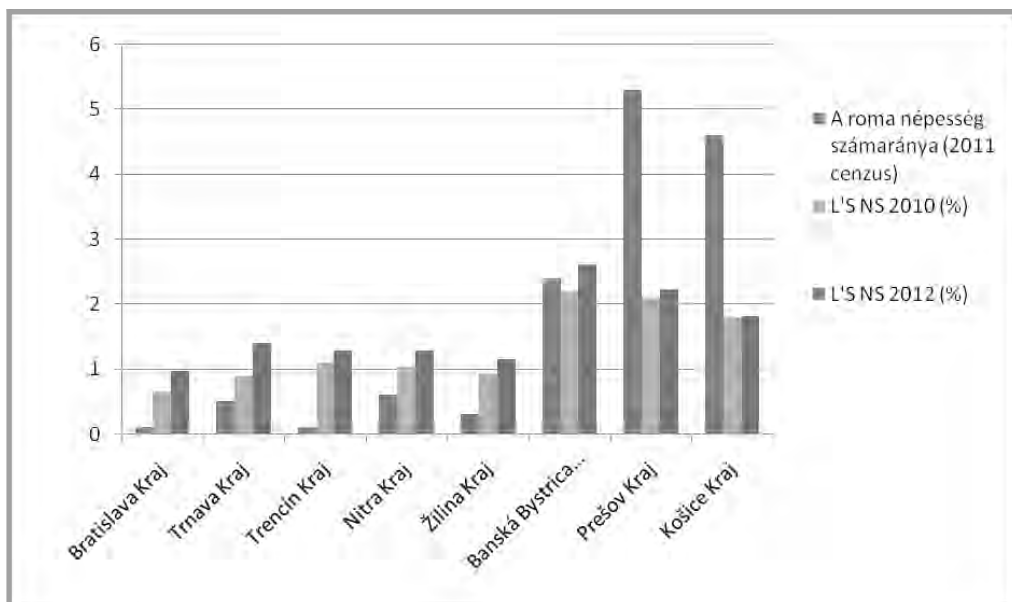
A fiatal L'S NS hasonlóan a Jobbikhoz, elsősorban azokban a nagyobb szlovákiai régiókban tudott magának támogatást szerezni, ahol a romák az országos átlagnál nagyobb számarányban vannak jelen. Ilyen közigazgatási egységek a Szlovákia keleti területein elhelyezkedő Prešov, Košice és Banská Bystrica. Az utolsó két országgyűlési választást számítva az L'S NS átlagos szavazati aránya ezekben a régiókban 2,12%, amely pontosan a duplája a romák által kevésbé lakott krajok 1,06%-os értékének. A három fentebb említett krajban a magyarok eltérő számban vannak jelen. A 2011-es népszámlálási eredmények alapján számarányuk meghaladja az országos átlagot Banská Bystrica (10,2%) és Košice krajban (9,4%), az észak-keleti Prešovban azonban összesen 646 ember vallotta magát magyarnak (a lakosság 0,1%-a). Ezen három régió, a magyarok által sűrűn lakott Nitra és Trnava után az etnikailag kevésbé homogének közé tartozik.

1. DIAGRAM A Jobbik 2010-es választási eredményei, a roma népességszám aránya és a munkanélküliségi ráták átlaga (2000–2010 között) megyénként, százalékban (saját szerkesztés) ❖ www.ksh.hu; http://www.nsd.uib.no/european_election_database/

A magukat szlováknak vallók aránya a következőképp alakult: Banská Bystrica: 76,5%; Košice: 73,3%; Prešov: 82%. A gazdasági fejlettség szempontjából ezek a kelet-szlovákiai közigazgatási egységek, csakúgy mint az északkelet-magyarországi megyék nem érik el az országos átlagot. A 2001 és 2011 között mért átlagos országos munkanélküliség 12,78%-os. Ezt az eredményt az azonos időszakon számolt banská bystricai adat 6,34%-kal, a košicei adat 5,66%-kal, a prešovi adat pedig 4,8%-kal haladja meg. A 2000-től 2009-ig tartó időszak alatt számolt, egy főre jutó GDP országos átlaga 8958 euró. Az országos átlagot jóval meghaladta a főváros, Pozsony eredménye, a maga 20 778 eurójával, Prešovban azonban ez az érték csupán 5235 euró, Banská Bystricában 6972 euró, Košice-ben 7619 volt.

Az L'S NS nem tudott sem a 2010-es, sem a 2012-es országgyűlési választásokon 1,4%-nál magasabb szavazati arányt elérni a romák által kevésbé lakott nyugat-szlovákiai krajokban. Ezek az SNS bázisterületét képző etnikailag leghomogéner északnyugati kerületek, illetve a délnyugat-szlovákiai relatív nagy százalékban magyarok lakta területek, mint Nitra és Trnava. Bratislava régióban a 2010-es választások alkalmával az L'S NS a szavazatok 0,64 százalékát szerezte meg és a két évvel később 2012-ben sem érte el az 1%-os arányt a gazdaságilag fejlett, alacsony átlagos munkanélküliségi rátával (3,8%) rendelkező fővárosban és környékén. Bratislava krajt a 2011-es népszámlálási adatok alapján 90,2%-ban magukat szlováknak vallók lakták, amely adatnál csak kettő magasabb arányszámot lehet találni Szlovákiában: Trencsint (91,8%) és Žilina (93,1%). Ez az utóbbi két terület számít tradicionálisan az erősebb szlovákiai nemzeti radikális párt, az SNS bázisterületének, az L'S NS ellenben Bratislava kraj után ezekben a nagyobb közigazgatási egységekben érte el a legrosszabb eredményeit. Az ezredforduló utáni évtized átlagos munkanélküliségi rátája itt alacsonyabb a 12,78%-os országos átlagnál: Trencsint: 8,41%, Žilina: 10,65%. A 2. diagram szemlélteti a kisebb szlovákiai radikális jobboldali párt parlamenti választásokon elért területi eredményeit és a roma népesség számának változását.

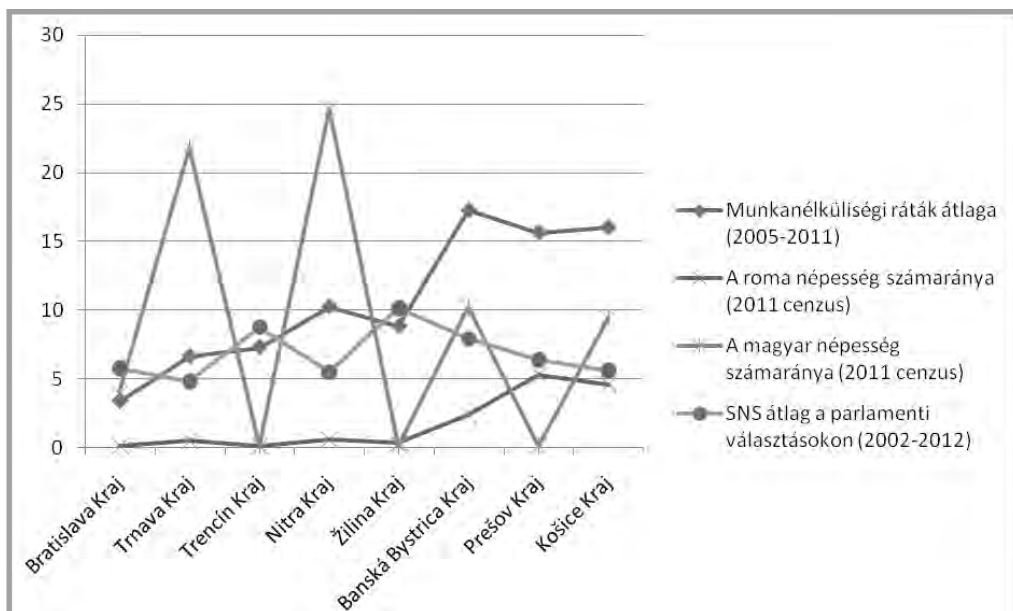

2. DIAGRAM Az L'SNS 2010-es és 2012-es választási eredményei az egyes régiókban és a régióbeli roma népesség számaránya a 2011-es census alapján, százalékban (saját szerkesztés) ❖ Forrás: www.statisticks.sk; http://www.nsd.uib.no/european_election_database/

6.2. A második csoport

A második csoportba a szlovákiai SNS és a romániai PRM került. Amellett, hogy mindkét párt már több mint két évtizede jelen van országuk politikai életében, az is összekapcsolja őket, hogy ideológiájuk meghatározó eleme a magyar- és romaellenesség. Az első csoportba tartozó pártokkal szemben a társadalmi támogatottságuk és az etnikai és nemzeti kisebbségek területi számaránya között felfedezhető kapcsolat negatív irányú. A második csoport radikális pártjai választási sikereiket jellemzően azokban az alacsonyabb szintű közigazgatási egységekben érik el, ahol a lakosság inkább mutat etnikailag homogénebb képet. A gazdasági jellegű változók esetében is fordított kapcsolat fedezhető fel. A PRM és SNS társadalmi támogatottsága, az alacsonyabb munkanélküliségi rátával és nagyobb egy főre jutó GDP-vel rendelkező területeken volt átlagosan magasabb a vizsgált periódus alatt. A két párt néhány megye kivételével nem tudott az országos átlagánál magasabb eredményeket elérni a magyarok által nagy arányszámban lakott területeken.

A szlovákiai SNS két krajban (Žilina és Trenčín) tudott az ezredfordulót követő négy választáson 8% feletti átlagos szavazati arányt elérni. Az 3. diagramon jól látható, hogy Žilina és Trenčín krajokban mind a roma, mind a magyar kisebbség rendkívül alacsony arányszámban van jelen. Ezekben a területeken a magukat szlovák nemzetiségűnek vallók számaránya magasabb volt 90%-nál (Žilina: 93,1%, Trenčín: 91,8%), míg a 2011-es census adatai alapján sem a romák, sem a magyarok aránya nem haladta meg a teljes lakosság 0,5%-át. Az átlagos munkanélküliségi ráták esetében az SNS észak-nyugati bázisterületeihez képest mindössze két nyugat-szlovákiai krajban, Bratislavában és Trnavában voltak alacsonyabb az értékek. Az egy főre jutó GDP értékeinek tekintetében is csak ugyanezek a területek előzték meg a szóban forgó SNS bázisterületeket. A Szlovákiában legnagyobb arányszámban jelenlévő nemzeti kisebbség és az SNS támogatottsá-

3. DIAGRAM Az SNS 2002–2012 között átlagolt választási eredménye, a roma- és magyar népesség számaránya és a munkanélküliségi ráták átlaga, krajonként százalékban. Saját szerkesztés ❖ Forrás: www.statisticks.sk; http://www.nsd.uib.no/european_election_database/

ga közötti kapcsolat tekintetében, azokban a krajkokban, ahol a magyarság a lakosság legalább 20%-át tette ki az SNS rosszabbul szerepelt az országos átlagnál. Az 3. diagram szemlélteti az etnikai kisebbség területi elhelyezkedése és a párt eredményei közötti fordított kapcsolatot is, amely miatt az SNS a második csoportba került: ahogy a romák számaránya emelkedik egyes régiókban az SNS úgy ért el rosszabb eredményeket a parlamenti választásokon. Ez egyértelműen a fő hipotézisben felállított pozitív kapcsolat fordítottja, ráadásul a gazdasági jellegű változók is, mint a munkanélküliség és az ábrán nem szemléltetett egy főre jutó GDP is az előzetes várakozásokhoz képest fordított irányba mozdult el az SNS társadalmi támogatottságának csökkenésével. A magas roma lakossággal rendelkező kelet-szlovákiai krajkokban, mint Prešov és Košice az ezredforduló utáni munkanélküliségi ráták rendszerint meghaladják az országos átlagot, és az egy főre jutó GDP is relatív alacsony szinten áll. Ezeken a régiókban az SNS a 2000. év utáni parlamenti választásokon kivétel nélkül az országos átlageredménye alatt teljesített. Swank és Betz (2003) elmélete nem látszik beigazolódni Ján Slota pártja esetében, mivel a kelet-szlovákiai rossz gazdasági körülmények ellenére a statisztikai adatok szerint a választópolgárok nem fogékonyabbak a baloldali, egalitárius gazdaságpolitikát hirdető radikális párt eszméire.

A statisztikai adatok alapján a PRM az SNS-hez hasonlóan az országos átlagnál jobban szerepelt azokban a megyékben, ahol az egy főre jutó GDP és az etnikai homogenitás magasabb, a munkanélküliségi ráta alacsonyabb értékeket mutatott. Ha nem a romániai magyarságot vesszük számításba, hanem a cigányságot, akkor azt tudjuk megállapítani, hogy a PRM valamivel jobban szerepelt azokban a megyékben ahol a romák számaránya elmaradt az országos átlagtól. A párt az SNS-hez hasonlóan a legalább 20%-ban magyarok lakta megyékben (Hargita, Covasna, Satu Mare, Bihor, Salaj) a vizsgált parlamenti választásokon – a cigányok által is sűrűn lakott Mures

megye kivételével - az országos átlag alatt maradt. A vizsgált időszakban a PRM bázisterületei a következő, főleg ó-romániai megyék voltak: Gorj, Arges, Botosani, Olt, Braila, Constanta, Hunedoara, Tulcea. Ezek közös jellemzője, hogy etnikailag inkább homogének: a román lakosság számaránya a 2011-es adatok szerint majdnem minden esetben eléri a 90%-ot. Kiemelkedik Gorj megye a maga 98%-os román lakosságával és egyben az országban legmagasabb, 2000 és 2008 között mért átlagos 19,34%-os PRM szavazati arányával (az országgyűlési szavazatokat figyelembe véve). A hivatalos népszámlálási adatok szerint a romák számaránya egyik fentebb említett megyében sem haladta meg a 3%-ot, a magyarok részaránya pedig elhanyagolható volt. A gazdasági fejlettség szempontjából viszont elmondható, hogy ezek a megyék elég széles skálán mozogtak. 2011-ben az egy főre jutó átlagos GDP tekintetében az egymást határoló Olt (3460 euró/fő) és Arges (7712 euró/fő) megyék közötti különbség jelentős. A PRM relatív jól szerepelt olyan megyékben is mint a kelet-romániai elmaradott Botosani (2804 euró/fő), illetve a romániai szinten kiemelkedő Constanta (6709 euró/fő). Hasonló különbségek fedezhetők fel az említett megyék között a 2000 és 2010 között mért munkanélküliségi ráták tekintetében is. Hunedoara-ban az átlagos hivatalos munkanélküliségi ráta 10,15%-os volt a vizsgált időszakban, míg Constanta megyében ez az érték 6,29%-ot tett ki. Az egyes PRM fellegrákok között meglévő gazdasági különbségek ellenére mégis az mondható el, hogy a romániai átlagot meghaladó egy főre jutó GDP-vel rendelkező területeken a párt valamivel magasabb átlageredményt tudhat magáénak (12,86%), mint az alacsonyabb GDP/fő értékkel rendelkező megyékben (11,49%). A munkanélküliségi ráták esetén is hasonló, kevésbé markáns különbség van. A vizsgált időszakban az átlagnál nagyobb munkanélküliségi rátával bíró megyék PRM szavazati átlaga 11,75%, míg az alacsonyabb munkanélküliségi rátával rendelkező megyék esetében ez az érték valamivel magasabb, pontosan 12,03%. Vadim Tudor pártja tehát elsősorban nem a területi gazdasági mutatók miatt került az SNS-sel egy csoportba, sokkal inkább azért, mert bázisterületeinek etnikai megoszlása sok hasonlóságot mutat a nagyobbik szlovákiai radikális jobboldali párt fő kerületeivel (az etnikai és nemzeti kisebbségek relatív alacsony arányszáma).

6.3. A harmadik csoport

Az ötödik, kutatásban vizsgált párt az Ataka, amely nem illeszkedik egyértelműen sem a PRM és az SNS, sem a Jobbik és az L'S NS csoportjába. Az Ataka legjobb választási eredményeit a nyugat-bulgáriai Burgas oblasztban érte el (átlagosan 15,33%), ahol a cigány és török népesség számaránya az országos átlag körüli és a lakosok 81%-a vallotta magát bolgár nemzetiségűnek a 2011-es népszámlálás során. Burgas Bulgária gazdaságilag fejlettebb részei közé tartozik, ráadásul 2005 és 2010 között mért munkanélküliségi ráták átlaga az országban az egyik legalacsonyabb: 5,53%. Burgas-szal ellentétben az egyik gazdaságilag kevésbé fejlett, cigányok által legsűrűbben lakott (12,7%) oblasztban, Montanában az Ataka mindössze 7,35 %-os átlagos eredményt tudhatott magáénak. Hasonlóan rossz gazdasági helyzet fedezhető fel Veliko Tarnovo-ban, ahol a 2005-től 2010-ig terjedő időszakban mért munkanélküliségi ráták átlaga 10,02% és az egy főre jutó GDP értéke is elmarad az országos átlagtól. Ebben az észak-bulgáriai oblasztban a 2011-es népszámlálás alatt, a lakosság mindössze 1,7 %-a vallotta magát romának és a törökök számaránya is valamivel az országos átlag alatt maradt (6,7%). A gazdaságilag elmaradott, etnikailag viszont relatív homogén területen az Ataka a 2005-ös és 2009-es parlamenti választások alatt az országos átlaga felett teljesített, átlagos szavazati aránya 11,51 % volt.

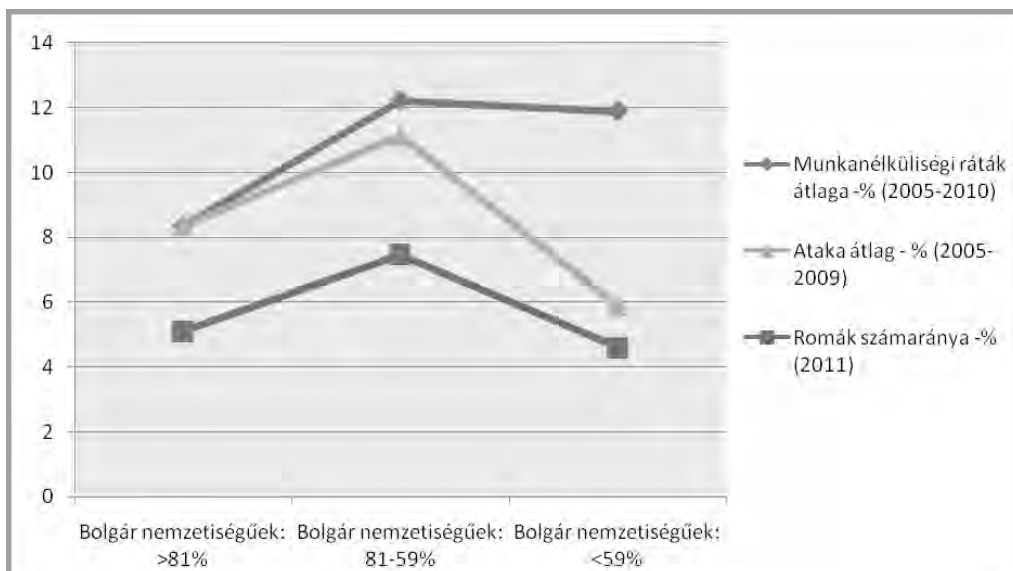
Annak ellenére, hogy az Ataka esetében nem fedezhető fel az első és a második csoportban tapasztalt kapcsolat a társadalmi-gazdasági tényezők és a választási eredmények között, mégis

bizonyos összefüggések látszódnak kirajzoldóni. A párt viszonylag jobb eredményeket ért el a gazdaságilag fejlettebb oblasztokban, avagy ott, ahol az átlagosnál alacsonyabb szintű volt a munkanélküliség, és 2010-ben az egy főre jutó GDP nagyobb volt 4000 eurónál. Noha ez az érték Szlovákiában vagy Magyarországon a legrosszabb gazdasági helyzetű területek hasonló mutatója alatt van, Bulgária huszonegy oblasztjából csak hat éri el ezt a szintet. Az Ataka ebben a hat közigazgatási egységben átlagosan 10,75 %-ot ért el, és ha a számításba nem vonjuk bele a kiugró gazdasági teljesítményű, ám nem Ataka-barát fővárost, akkor ez az érték tovább emelkedik (11,49 %). Ebben a tekintetben az Ataka és a szlovákiai SNS között párhuzam vélhető fel, ám a bolgár esetben nem mondható el, hogy ezek a területek lennének az etnikailag leghomogénebbek. Ha a cigányság területi elhelyezkedésén keresztül közelítjük meg a párt támogatottságát az mondható el, hogy a romák által az átlagnál nagyobb számarányban lakott területeken az Ataka ott szerepelt jobban, ahol a munkanélküliségi ráták átlaga alacsonyabb volt az országosnál. A viszonylag magas cigány arányszámmal rendelkező Yambol, Stara Zagora, Sofia, Haskovo erre a bizonyíték. Ebből a megközelítésből is látszik, hogy az Ataka sem az első, sem a második csoportba nem volt sorolható a társadalmi-gazdasági változók vizsgálatát követően.

A bulgáriai etnikai és nemzeti adatok szemrevételekor az etnikai homogenitás az a változó, amely esetében egy sajátos kapcsolat figyelhető meg az Ataka országgyűlési választási eredményeivel. Volen Sziderov pártja a vizsgált két parlamenti választás során ott szerepelt a legjobban, ahol az etnikai homogenitás relatív alacsony értékeket vesz fel, de még nem lép túl egy bizonyos határt, avagy a bolgár nemzetiségűek még többségben voltak. A statisztikai adatok azt támasztják alá, hogyha az etnikai homogenitás értéke 0,59 és 0,81 között van (avagy a bolgár lakosság részaránya 59% és 81% között van), akkor nagyobb a valószínűsége annak, hogy az adott oblasztban a nemzeti radikálisok több szavazatot gyűjtenek. Az ilyen értékekkel rendelkező területeken az Ataka átlagban 11,14%-os szavazati arányt ért el, ami majdnem kétszer annyi, mint azok a vizsgált NUTS3 szintű egységek hasonló adata (5,89%), amelyek területén jelentős számban élnek kisebbségek (az etnikai homogenitás értéke alacsonyabb mint 0,59). Azokban az oblasztokban, ahol az etnikai homogenitás értéke relatív magas (a bolgár nemzetiségűek részaránya nagyobb mint 81%) az Ataka átlageredménye 8,37 % volt, ami nem sokkal maradt el az országos átlagtól. Az Ataka abból a szempontból nem különbözik a romániai és szlovákiai radikális nacionalista pártoktól, hogy a párt retorikájában támadott nemzeti kisebbség (jelen esetben a törökök) által sűrűbben lakott területeken a társadalmi támogatottsága jóval az országos átlag alatt maradt. Mindössze négy olyan oblasztot találni, ahol olyan alacsony számban élnek bolgárok, hogy számarányuk ne érje el az 59%-os arányszámot. Ezek Silistra (57%), Targovishte (55%), Razgrad (43%) és Kardzhali (30%). Jellemzőjük, hogy a török kisebbség mindegyikben meghaladja a 35%-os arányszámot és Kardzhali kivételével a magukat romának vallók arányszáma is az országos átlagnál magasabb. A negyedik diagram szemlélteti, hogy az etnikailag kevésbé homogén, de még bolgárok által többségben lakott oblasztok nyújtják a legkedvezőbb terepet a bulgáriai radikális párt számára.

Összefoglalás

A kisebbségellenes retorikával rendelkező közép-kelet-európai radikális, jobboldali pártok országonként és régióként eltérő választási eredményeket érnek el. A kutatás fő kérdésére, amely arra keres választ, hogy regionális szinten van-e kapcsolat az etnikai és nemzeti kisebbségek

4. DIAGRAM Az Ataka választási átlageredménye (2005 és 2009), a munkanélküliségi ráták átlaga (2005–2010) és a romák számaránya (2011) a 2011-es etnikai homogenitás szerint csoportosított területeken, százalékban. Saját szerkesztés ❖ Forrás: http://www.nsi.bg/index_en.htm, http://www.nsd.uib.no/european_election_database/

számaránya és a radikális, jobboldali pártok társadalmi támogatottsága között, csak a nemzeti kisebbségek esetében adható egyértelmű válasz a vizsgált országok esetében. Azokban az alacsonyabb (NUTS3-as) szintű közigazgatási egységekben, ahol a kirekesztő módon támogatott nemzeti kisebbség számaránya legalább meghaladja a 20%-ot a radikális jobboldali pártok az esetek túlnyomó többségében nem tudták elérni országos átlagos szavazati arányszámukat. A megállapítás természetesen nem vonatkozik Magyarországra, amely nem rendelkezik több százezres nemzeti kisebbséggel.

Közép-Kelet-Európa legnagyobb etnikai kisebbségi csoportja, a romák esetében nem lehet beszélni ilyen szabályról, bár nem szabad elfelejteni, hogy a romák számaránya a hivatalos adatok szerint egyetlen ilyen közigazgatási egységben sem haladta meg az említett 20%-ot. Vannak olyan radikális pártok, amelyek kifejezetten jobban teljesítenek a romák által sűrűbben lakott régiókban (Jobbik, L'S NS), de vannak olyanok is amelyek számára nem jelentett egyértelmű előnyt, ha az adott területen relatív magas a magukat cigánynak vallók számaránya (Ataka). Két nagyobb múlttal rendelkező párt – az SNS és a PRM – esetében pedig, pont az előzetes várakozásokba foglaltak ellentétje igazolódott be, nevezetesen az, hogy jobb választási eredményeiket az etnikailag homogénebb, cigányok által kevésbé lakott területeken érték el. A gazdasági jellegű változókkal kapcsolatban megfogalmazott előzetes várakozások sem igazolódtak be minden esetben. A rosszabb gazdasági helyzet (ami az egy főre jutó GDP-n és a munkanélküliségi rátákon keresztül lett mérve) nem feltétlen jelent előnyt az egalitárius, baloldali gazdaságpolitikai eszméket hirdető radikális jobboldali pártok számára. Csakúgy mint a területi etnikai összetétel, úgy a gazdasági helyzet mentén is több csoportra lehetett osztani a közép-kelet-európai nacionalista alakulatokat. Míg egyesek jobban szerepeltek a rosszabb sorsú régiókban, másoknak ilyen körülmények nem feltétlen jelentettek előnyt. Az azonban ebben a tekintetben elmondható,

hogy az országok gazdasági központjainak számító fővárosokban a vizsgált pártok rendre az országos átlaguk alatt teljesítettek.

A kutatás eredményei alapján az a következtetés vonható le, hogy csak azok a radikális pártok képesek a romák által sűrűbben lakott területeken jól szerepelni, amelyek ellenségképe kifejezetten erre a kisebbségre koncentrálnak. A közép-kelet-európai térség négy országán belül a magyarországi Jobbik és a szlovákiai L'S NS hozott létre ilyen ellenségképet, amely segítségével mindkét párt tudta társadalmi támogatottságát növelni. A Szlovákiában és Romániában már régóta jelen lévő, megosztott belső ellenségképpel rendelkező SNS és PRM az elmúlt évtizedben hullámzó választási teljesítményt mutattak és különösen a Ján Slota féle SNS tekintetében jelentkeztek a hanyatlás jelei az utolsó parlamenti választásokon. A viszonylag fiatal Ataka szintén egy megosztott, cigány- és törökellenes ellenségképpel rendelkezik, a bulgáriai párt választási eredményei azonban sajátos kapcsolatban állnak a régiók etnikai homogenitásával.

A kutatás jövőbeli folytatását illetően két alternatíva kínálkozik. Az első alternatíva értelmében célszerű lenne mind időben és térben kiterjeszteni a radikális jobboldali pártok vizsgálatát a régióban. Közép-Kelet-Európában a roma népesség nem csak a kutatásba bevont négy európai uniós posztkommunista országban van jelen, hanem például Csehországban is, ahol azonban a radikális jobboldali pártok támogatottsága relatív alacsony. Szerbia jelentős számú roma kisebbsége mellett meghatározó radikális jobboldali párttal is rendelkezik, azonban a Délszláv háború öröksége a mai napig nagy hatással van a szerb állam politikai viszonyaira. A második alternatíva értelmében a kutatást az első csoportba tartozó pártok részletesebb vizsgálatának irányába lehetne továbbvinni. A roma kisebbség területi elhelyezkedése és a kifejezetten romaellenes ideológiával rendelkező pártok támogatottságának kapcsolatát, számos más társadalmi-gazdasági tényező bevonásával lehetne jobban elemezni, mint az iskolázottság mértéke vagy az egy főre jutó bűncselekmények száma. A NUTS3-as szintű közigazgatási egységek helyett, még részletesebb kép lenne kapható az alacsonyabb szintű választási körzetek azonos társadalmi-gazdasági adatainak összehasonlításával. *

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BARANY, ZOLTAN 2001: Romani Electoral Politics and Behaviour. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*. <http://www.ecmi.de/fileadmin/downloads/publications/JEMIE/2001/Focus11-2001Barany.pdf>, Hozzáférés: 2012.10.14.
- BETZ, HANS-GEORG 1994: *Radical Right-Wing Populism in Western Europe*. New York, St.Martin's.
- BÍRÓ NAGY ANDRÁS – RÓNA DÁNIEL 2011: Tudatos Radikalizmus. A Jobbik útja a parlamentbe (2003–2010). In Láncki András (szerk.): *Nemzet és radikalizmus*. Budapest, Századvég. 242–283.
- BUSTIKOVA, LENKA – HERBERT KITSCHELT 2009: The radical right in post-communist Europe. Comparative perspectives on legacies and party competition. *Communist and Post-Communist Studies* vol. 42. 2009. issue 4. 459–483.
- CIBULKA, FRANK 1999: The Radical right in Slovakia. In Ramet, Sabrina P. (ed.): *The radical right in Central and Eastern Europe since 1989*. Pennsylvania, Pennsylvania State University Press. 109–132.
- CINPOES, RADU 2012: *The Extreme Right in Contemporary Romania*. Friedrich Ebert Stiftung – International Policy Analysis. <http://library.fes.de/pdf-files/id-moe/09408.pdf>. Hozzáférés: 2012.10.14.
- DANILOV, SERGEJ – NOCIAR, TOMÁS 2012: Love and Hated. Commonalities and differences between the Slovak and Hungarian far right. *Bratislava. Institute for Intercultural Dialogue* <http://www.ipmd.sk/wp-content/uploads/2012/06/loved-and-hated1.pdf>. Hozzáférés: 2012.10.14.
- DOBOS BALÁZS 2011a.: Hullámzó Szárnyalás. A Szlovák Nemzeti Párt elmúlt húsz éve. In Láncki András (szerk.): *Nemzet és radikalizmus*. Budapest, Századvég. 284–308

- DOBOS BALÁZS 2011b: A romániai pártrendszer PeReMe: a Nagy-Románia Párt. In Láncki András (szerk.): *Nemzet és radikalizmus*. Budapest, Századvég. 309–330.
- DÚRÓ JÓZSEF 2011: Támadás Jobbról. Az Ataka felemelkedése. In Láncki András (szerk.): *Nemzet és radikalizmus*. Budapest, Századvég. 331–355.
- GIMES GERGELY – JUHÁSZ ATTILA – KISS KÁLMÁN – KREKÓ PÉTER 2009: Látlelet 2009. Tanulmány a szélsőjobboldal megerősödésének okairól. Budapest, Magyar Antirasszista Alapítvány.
- GENOV, NIKOLAI 2010: Radical Nationalism in Contemporary Bulgaria. *Review of European Studies* vol. 2. 2002. 2. 35–53.
- HAVAS, GÁBOR – GÁBOR KERTESI – ISTVÁN, KEMÉNY 1995: The statistics of deprivation. The Roma in Hungary. *The Hungarian Quarterly* vol. 36. 1995. Summer
- JURÁSKOVÁ, MARTINA – VAŠEČKA, MICHAL – NICHOLSON, TOM 2003: *Čačipen pal o Roma*. A Global Report on the Roma in Slovakia. Inštitút pre verejnú otázky (IVO).
- KARÁCSONY GERGELY – RÓNA DÁNIEL 2010: A Jobbik titka. A szélsőjobb megerősödésének lehetséges okairól. *Politikatudományi Szemle* 19. 2010. 1. sz. 31–66.
- KITSCHOLT, HERBERT – MCGANN, ANTHONY J. 1995: *The radical right in Western Europe*. A comparative analysis. Ann Arbor (MI), University of Michigan Press.
- KNIGGE, PIA 1998: The ecological correlates of right-wing extremism in Western Europe.” *European Journal of Political Research* 34 (1): 249–279.
- KREKÓ PÉTER – JUHÁSZ ATTILA – MOLNÁR CSABA 2011: Radikalizmus és szélsőségesesség. A szélsőjobboldal iránti kereslet növekedése Magyarországon. *Politikatudományi Szemle* vol. 20. 2011. 2. sz. 53–82.
- LÁNCKI ANDRÁS (szerk) 2011: *Nemzet és radikalizmus*. Budapest, Századvég Kiadó.
- LUBBERS, MARCEL – MÉROVE, GIJSBERTS – SCHEEPERS, PEER 2002: Extreme right-wing voting in Western Europe. *European Journal of Political Research* vol. 41. 2002. 3. 345–378.
- MUDDE, CAS 2007: *Populist radical right parties in Europe*. New York, Cambridge University Press.
- MUDDE, CAS 2005: Racist Extremism in Central and Eastern Europe. *East European Politics and Societies* vol. 19. 2005. 2. 161–184.
- MUDDE, CAS 2000: *The Ideology of the Extreme Right*. Manchester, Manchester University Press.
- NORRIS, PIPPA 2005: *Radical Right: Voters and Parties in the Electoral Market*. Boston, Harvard University Press.
- MESEZNIKOV, GRIGORIJ 2012: *Slovak Parliamentary Election 2012*. Is radical nationalism rising or on the decline?
<http://deconspirator.com/2012/06/13/slovak-parliamentary-elections-2012-is-radical-nationalism-rising-or-on-the-decline/>. Hozzáférés: 2012.10.14.
- POLYAKOVA, ALINA 2012: *Explaining Support for Radical Right Parties in New Democracies*. The Limits of Structural Determinants and the Potentiality of Civil Society. ISSI Graduate Fellows Working Paper Series 2010–2011. 57.
<http://escholarship.org/uc/item/5vc1s21q>. Hozzáférés: 2012.03.31.
- POPESCU, MARINA 2003: The parliamentary and presidential elections in Romania, November 2000. *Electoral Studies* vol. 22. 2003. 2. 325–335.
- ROTHSCHILD, JOSEPH – NANCY M. WINGFIELD 2000: *Return to Diversity. A political history of East Central Europe since World War II*. New York, Oxford University Press.
- SIROKY, DAVID 2009: *Secession and Survival: Nations, States and Violent Conflict*. Ph.D. Dissertation, Duke University.
- SMRČKOVÁ, MARKÉTA 2009: Comparison of Radical Right-Wing Parties in Bulgaria and Romania. The National Movement of Ataka and the Great Romania Party. *Central European Political Studies Review* 2009.11.01.
<http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=360>. Hozzáférés: 2012.10.14.
- SWANK, DUANS – HANS-GEORG BETZ 2003: Globalization welfare state and right wing populism in Western Europe. *Socio-Economic Review* 2003. no. 1. (2). 215–245.
- WHITE, STEPHEN, – JUDY BATT – PAUL G. LEWIS 2007: *Developments in Central and East European politics* 4. (4 ed.). Duke University Press. 63.

Mellékletek

1. TÁBLÁZAT Bulgária. Saját szerkesztés ❖ Forrás: http://www.nsi.bg/index_en.htm, http://www.nsd.uib.no/european_election_database/http://www.investnet.bg/

BULGÁRIA									
	Teljes népesség (2011)	Munkanélküliségi ráta átlaga (2005-2010)	Az egy főre jutó GDP (2010) euróban	Etnikai homogenitás (2011)	Romák szám-aránya (2011)	Törökök szám-aránya (2011)	Ataka 2005 (%)	Ataka 2009 (%)	Ataka átlag (%)
Bulgária	6 891 177	9,69	4782	0,85	4,9	8,8	8,14	9,36	8,75
Blagoevgrad	301 581	3,18	3325	0,89	3,4	6,0	4,46	6,52	5,49
Burgas	385 224	5,53	4418	0,81	5	13,3	10,9	19,76	15,33
Dobrich	177 216	14,07	2903	0,75	8,8	13,5	7,75	12,82	10,285
Gabrovo	116 406	3,68	4117	0,92	1,1	5,6	9,61	10,67	10,14
Haskovo	230 870	9,12	2939	0,79	7	12,5	7,85	10,78	9,315
Kardzhali	142 534	3,78	2803	0,30	1	66,2	2,36	2,33	2,345
Kyustendil	129 403	9,3	3320	0,93	6,4	0,1	4,69	5,91	5,3
Lovech	132 959	9,35	3615	0,91	4,4	3,3	8,44	10,61	9,525
Montana	139 634	10,3	2792	0,86	12,7	0,1	5,97	8,73	7,35
Pazardzhik	256 938	10,73	3470	0,84	8,3	5,7	7,36	8,48	7,92
Pernik	126 176	7,03	3461	0,96	2,8	0,2	6,43	6,63	6,53
Pleven	253 505	7,7	2974	0,91	4,1	3,6	10,03	13,28	11,655
Plovdiv	638 369	5,65	3709	0,87	4,9	6,5	7,88	8,84	8,36
Razgrad	117 381	19,98	2944	0,43	5	50,0	6,48	6,06	6,27
Ruse	221 721	9,9	3767	0,81	4	13,2	12,28	12,26	12,27
Shumen	168 791	19,57	2967	0,59	8,2	30,3	10,42	8,91	9,665
Silistra	112 168	13,1	2590	0,57	5,1	36,1	5,58	8,49	7,035
Sliven	181 108	15,13	2560	0,77	11,8	9,7	9,43	10,49	9,96
Smolyan	115 030	15,78	3378	0,91	0,5	4,9	4,14	4,16	4,15
Sofia	232 102	6,4	4579	0,91	7,4	0,2	10,46	11,07	10,765
Sofia (főváros)	1 207 983	5,07	10674	0,96	0,66	0,1	9,09	5	7,045
Stara Zagora	311 615	5,1	4480	0,86	7,8	4,9	9,58	11,43	10,505
Targovishte	112 939	10,73	3086	0,55	7,3	35,8	7,8	7,98	7,89
Varna	440 803	6,77	5356	0,87	3,2	7,2	8,2	13,17	10,685
Veliko Tarnovo	244 522	10,02	3162	0,90	1,7	6,7	11,37	11,65	11,51
Vidin	95 587	14,85	2752	0,91	7,7	0,1	4,35	6,33	5,34
Vratsa	175 744	9,93	3856	0,93	6,2	0,3	7,25	9,04	8,145
Yambol	122 868	9,42	2555	0,87	8,5	2,9	7,17	13,17	10,17

2. TÁBLÁZAT Románia. Saját szerkesztés ❖ Forrás: <http://www.insse.ro/cms/rw/pages/index.ro.do>, http://www.nsd.uib.no/european_election_database/ <http://www.scribd.com/doc/79693934/Date-PIB-Recalculat-anuar-fudete-2000-2008-2>

ROMÁNIA							
	Teljes népesség (2011)	Egy főre jutó GDP euróban (2011)	Átlagos mun- kanélküliségi ráta (%) (2000- 2010)	Etnikai homo- genitás (2011)	Roma lakosság százalékaránya (2011)	Magyar lakos- ság százaléka- aránya (2011)	PRM átlag (%) (2000-2008)
ROMÁNIA	19 042 936	5664	7,44	0,89	3,3	6,5	11,85
Alba	327 224	5709	9,45	0,9	4,7	4,8	12,52
Arad	409 072	6119	4,74	0,84	4	9,1	15,09
Arges	591 353	7712	6,46	0,97	2,6	0	15,55
Bacau	583 588	4155	7,25	0,96	2,6	0,7	11,06
Bihor	549 752	5354	3,51	0,67	6,1	25,2	11,03
Bistrita-Nasaud	277 861	4168	6,82	0,9	4,4	5,3	14,64
Botosani	398 938	2804	8,18	0,99	1,1	0	13,03
Braila	304 925	4537	8,3	0,96	2,6	0	13,67
Brasov	505 442	6923	8,56	0,87	3,5	7,8	10,92
Bucuresti	1 677 985	14289	2,81	0,97	1,3	0,2	10,93
Buzau	432 054	3708	8,67	0,95	4,7	0	11,33
Calarasi	285 050	3570	8,45	0,91	8,1	0,1	11,86
Caras-Severin	274 277	4446	8,75	0,89	2,7	1,2	11,25
Cluj	659 370	7625	6,21	0,79	3,4	15,7	12,93
Constanta	630 679	6709	6,29	0,9	1,3	0,1	13,20
Covasna	206 261	4048	8,83	0,22	4	73,6	3,43
Dambovita	501 996	4015	7,53	0,94	5,2	0	11,91
Dolj	618 335	4313	8,33	0,95	4,7	0	12,18
Galati	507 402	3938	9,84	0,96	3,4	0	11,56
Giurgiu	265 494	3032	6,59	0,94	5,6	0,1	12,17
Gorj	334 238	5753	9,35	0,98	2	0	19,34
Harghita	304 969	4308	7,97	0,13	1,8	84,8	2,24
Hunedoara	396 253	5080	10,15	0,93	1,9	4,1	14,63
Ialomita	258 669	3860	10,37	0,94	6	0,1	11,62
Iasi	723 553	4291	7,79	0,98	1,6	0	11,09
Ilfov	364 241	9767	3,48	0,94	4,2	0,1	11,41
Maramures	461 290	3680	5,51	0,82	2,7	7,5	13,38
Mehedinti	254 570	3532	9,76	0,95	4,3	0,1	15,49
Mures	531 380	4135	5,95	0,53	8,8	37,8	13,14
Neamt	452 900	3224	8,25	0,98	1,5	0	12,48
Olt	415 530	3460	7,81	0,98	2,3	0,1	14,64
Prahova	735 903	5850	7,92	0,97	2,4	0,1	11,10
Salaj	217 895	4040	7,35	0,69	6,9	23,2	10,04
Satu Mare	329 079	3940	3,76	0,58	5,3	34,5	6,58
Sibiu	375 992	6412	6,43	0,91	4,8	2,9	10,90
Suceava	614 451	3488	7,35	0,96	1,9	0	10,52
Teleorman	360 178	3484	9,11	0,97	2,9	0	9,95
Timis	649 777	8218	3,62	0,86	2,2	5,4	10,37
Tulcea	201 462	3806	7,31	0,89	1,9	0	17,32
Valcea	355 320	4067	8,15	0,98	1,8	0,1	12,83
Vaslui	375 148	2513	12,26	0,98	1,6	0	11,27
Vrancea	323 080	3242	5,33	0,96	3,7	0	8,43

3. TÁBLÁZAT Magyarország. Saját szerkesztés ❖ Forrás: <http://www.ksh.hu/> http://www.nsd.uib.no/european_election_database/ <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home>

MAGYARORSZÁG					
	Teljes népesség (2001)	Munkanélküli- ségi ráta átlaga (2000-2010,%)	Az egy főre jutó GDP euróban (2010)	Roma népes- ség számaránya (2001)	Jobbik 2010 (%)
MAGYARORSZÁG	10 200 298	7,94	9696	1,9	16,67
Bács-Kiskun	514985	8,26	6558	1,17	15,7
Baranya	391013	8,69	7133	2,19	12,68
Békés	384995	8,46	5688	1,3	19,21
Borsod-Abaúj-Zemplén	704375	12,72	6462	6,46	27,2
Budapest	1 777 921	5,06	21362	0,69	10,84
Csongrád	393349	6,12	7354	0,72	15,93
Fejér	392422	6,2	9392	0,96	16,2
Győr-Moson-Sopron	346286	4,39	11039	0,4	12,57
Hajdú-Bihar	545097	8,3	7019	1,99	18,86
Heves	300634	9,06	7110	4,02	24,97
Jász-Nagykun-Szolnok	395529	8,65	6391	2,95	24,01
Komárom-Esztergom	286850	6,1	10651	0,81	13,76
Nógrád	207939	10,87	4520	4,43	20,82
Pest	1 037 087	5,77	8686	1,08	16,52
Somogy	315342	9,67	6060	2,99	14,23
Szabolcs-Szatmár-Bereg	547051	12,92	5258	4,68	23,64
Tolna	240229	8,98	6874	1,99	15,44
Vas	207849	6,72	9228	0,66	12,09
Veszprém	318326	6,09	7502	0,65	14,66
Zala	264699	6,25	7900	1,53	16,91

4. TÁBLÁZAT Szlovákia. Saját szerkesztés ❖ Forrás: <http://portal.statistics.sk/showdoc.do?docid=4> http://www.nsd.uib.no/european_election_database/ <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home>

SZLOVÁKIA									
	Teljes népesség (2011)	Az egy főre jutó GDP átlaga euró- ban (2005-2009)	Munkanélküli- ségi ráta átlaga (2005-2011) %	Etnikai homogenitás	A roma szám- arány (2011)	A magyar szám- arány (2011)	SNS átlag a parlamenten választásokon (2002-2012, %)	L'S NS 2010 (%)	L'S NS 2012 (%)
SZLOVÁK KÖZTÁRSASÁG	5397036	10946,83	10,84	0,807	2	8,5	6,89	1,33	1,58
Banská Bystrica Kraj	660563	8061,512	17,24	0,765	2,4	10,2	7,92	2,19	2,61
Bratislava Kraj	602436	25991,39	3,36	0,902	0,1	4	5,76	0,64	0,97
Košice Kraj	791723	8979,44	16,01	0,733	4,6	9,4	5,61	1,8	1,81
Nitra Kraj	689876	9362,83	10,25	0,686	0,6	24,6	5,5	1,03	1,28
Prešov Kraj	814527	6229,72	15,62	0,82	5,3	0,1	6,4	2,09	2,23
Trencín Kraj	594328	9921,286	7,29	0,918	0,1	0,1	8,77	1,1	1,28
Trnava Kraj	554741	12624,56	6,63	0,712	0,5	21,8	4,83	0,89	1,4
Žilina Kraj	688851	9237,6	8,82	0,931	0,3	0,1	10,14	0,93	1,15

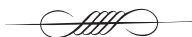
JANCSÁK CSABA – KÁTAI GÁBOR
jancsak@jgypk.u-szeged.hu katai.gabor@katai.eu

Youth Services Participation of Youth – Youth Policy in Hungary (2006–2012)

Abstract

Hungary's youth context changed in 2006, before the world crisis, and recession has spread since then. Youth institutions have gone through constant changes which are difficult to follow, after six years almost none of them are left. Youth resources have decreased both on the local and on the national level, due to mutually reinforcing economic and political effects. During the examined period, the proportion of youth tolerating more violent behaviour has increased, as well as those longing for strong leaders and those disillusioned with capitalism. Nowadays, apart from lobbying, demonstrations, elaborating independent political alternatives, a new, rational behaviour appears among youth, the phenomenon of leaving the country.

Keywords youth policy, recession, political crisis, youth services, youth resources, activity

Introduction

For the first time after the change of regime (1989) the governing parties were reelected in the spring of 2006. After the general elections, in the autumn of the same year, came the local elections. Between these two events a speech of the reelected prime minister, who had been the minister of youth affairs between 2003 and 2005, was revealed. This speech was held in front of his party's MP group in which he emphasized the necessity of reforms, talked about program points left unrealized while lying to the public all the time. The publication of his speech has had long-lasting consequences. The era of Hungarian political cold war began.

Youngsters growingly accepted postconventional patterns of political behavior. On 19 September, after an evening demonstration, a group of a few hundred people wanted to read up a petition in the Hungarian Television (MTV), but it was not possible. After that a spontaneous demonstration broke out followed by arson and vandalism, and the mob, mostly young people and football hooligans, forced the defending police squads to retreat, broke into the building of the television and left. Hungarian media informed the people of Hungary immediately, mediums of the opposition spoke about 'revolution', while government channels about 'hooligans'. Twelve days later the local elections resulted in a huge win of the opposition. On 23 October (the 50th

anniversary of the 1956 Revolution) the peacefully celebrating crowd of the opposition got mixed with the reoccurring groups of hooligans in the city center due to the mistakes of the police. (The hooligans even started a tank previously installed on the square as a part of an open exhibition). Police forces dispersed the crowd by using rubber bullets, tear gas and mounted police attacks. Several hundred people, mainly youngsters, suffered injuries and received medical treatment. The bleeding head of an MP of the opposition was shown as evidence of state brutality and as a sign of oppositional provocation at the same time. Such events had not been recorded and broadcasted to citizens since 1956. The situation made everybody to speak out, it defined public speaking while making the opposite political sides and their intellectual, economic background actors unable to communicate with each other. A sudden, inevitable polarization of Hungarian public life took place.

This polarization meant the followings in the sphere of youth policy:

Public political debates on professional matters ceased to continue from the summer of 2006. According to the opposition the government was not legitimate and went against its own nation, therefore any dispute was meaningless. Different political actors were not willing to discuss youth matters. A nationwide survey carried out among 15-29-year-old youngsters in 2008 showed that 'government vs. opposition' and 'left wing vs. right wing' were seen as 'the most significant conflicts of Hungarian society' among youth (LAKI – SZABÓ 2012).

As a result of the above-mentioned events radical thoughts and behaviors became legitimate ways of political actions especially among youngsters. Radical right started to gain ground. A university student association called Right-Wing Youth Association (Jobbik) evolved into a party and its radicalism contained anti-Semitic, -Roma and -European attitudes. The party's representatives first were elected to the European Parliament in 2009 then they got 17% of the votes during the general elections in 2010 which automatically meant several memberships in the National Parliament.

Young people who kept distance both from the government and the opposition articulated their own left-wing, ecopolitical ideas finally within the sphere of a new party (Lehet Más a Politika – Politics Can Be Different) which got 2,5% of the votes during the 2009 EP elections, then they were elected to the National Parliament in 2010 with 7,5% of all votes.

In the meantime unrealised reforms manifested in lack of economic growth, serious budget problems while still suffering from an outdated state structure. Then came the waves of global economic and social crisis in 2008. Gyurcsány was forced to form a new minority government and to make a deal with IMF to avoid bankruptcy. After his resignation in the spring of 2009 Gordon Bajnai became the new prime minister for a one-year period with a crisis-tackling plan and the ruling socialist party behind his back. They managed to avoid state bankruptcy, but the symptoms of political cold war did not smooth. In 2010 the opposition, the FIDESZ-KDNP alliance, and its leader, Viktor Orbán won the elections and more than two thirds of all the seats at the Parliament which meant constitutional majority. During the autumn elections nearly all important positions were won by the new ruling alliance's members in local governments (KERN–SZABÓ 2011).

Expectations of youth policy (and all other) experts were clear. No prime minister has ever been so powerful as the new one. If he considers something important, it will definitely flourish, mainly those horizontal policies which can not be easily governed due to different inner circle, central and local interests; it is also true in the case of youth policy. The Federation of Young Democrats (FIDESZ) came into being at the end of the 80s as an alternative youth body

against the communist youth alliance and became FIDESZ-Magyar Polgári Párt [Hungarian Civic Party] around the millennium. These elements of the change of regime are still the vivid parts of 35-40-year-old citizens' memories. Youth policy experts also remembered that the Ministry of Youth And Sport was established during the first FIDESZ government in 1999.¹ Here was again an opportunity to close the era of political hesitation between 2006 and 2010 and to surpass the results of the 1999–2002 period. It would have been more comforting if the program of the party had mentioned youth policy, but it did not happen. The program of the new government (The Programme of National Cooperation) contained some youth-policy purposes without really mentioning the means. Actors expected these means and directions to take shape through practice, but all they got was a bitter disappointment. The deconstruction of the sector of youth policy did not stop, moreover, it gained momentum, while, horizontally, we can see an ad hoc sequence of actions. The government does not reveal any means by which one of the most saddening statistical data of the last twenty years could be remedied: half of Hungarian youngsters plan to leave the country for a while to find a job abroad.

Widespread research has shown that active participation in decision making, elections and political organisation has been decreasing for some decades, while the opposite can be detected in case-oriented and civil participation processes (DALTON 2008; HARRIS 2009, INGLEHART 1997; KRIESI 2008; NORRIS 2002; KLINGEMANN–FUCHS 1995; KOVACHEVA 2005, PATTIE et al. 2004). Some researchers have come to the same conclusion regarding Hungary (JANCSÁK 2009; LAKI–SZABÓ 2012; SZABÓ–OROSS 2012).

Our study is about this phenomenon concerning the institutional background, resources and the relationship of youth and democratic values.

Youth Policy 2006—2012

System of Youth Institutions

2006 was the last year when a unified youth institute, Mobilitás, founded in 1999, operated in the sphere under the supervision of the youth division of the ministry. The reelected government contracted most of the institutes and integrated them into the Ministry of Social and Family Affairs. The same happened to background institutes and agencies. Mobilitás, which was responsible for research, participation, service development, informing and resource allocation, was cut into pieces by the beginning of 2007 probably for financial reasons, the institute lost its independence, institutional and human resources were cut while research was moved elsewhere. The organisation was integrated into the Employment and Social Office, workmates became civil servants. After the formation of the crisis-tackling government and the IMF deal, to avoid bankruptcy, the structure remained the same, though financial and human resources started to vanish, not to mention institutional autonomy. A further integration happened in 2010 when the new government formed so-called peak bodies from different ministries. The human sphere now belongs to the Ministry of Human Resources (EMMI), youth and drug affairs are under

¹ The ministry has had several names and has gone through different transmutations: Ministry of Youth and Sport (1999-2002), Ministry of Child, Youth and Sport (2002-2004), Ministry of Youth, Family, Social Affairs and Equal Opportunities (2004-2006), Ministry of Labour and Social Affairs (2006-2010), Ministry of National Resources (2010-2012). Nowadays youth affairs are coordinated by two ministries: the Ministry of National Resources and the Ministry of Public Administration and Justice.

the supervision of the same division. Mobilitás was moved to the National Family and Social Policy Institute (NCSSZI) and it is now one of the seven directorates, its workmates became public servants which status means lower salaries. After twelve years of successful cooperation, in 2010, the information office of Mobilitás and Eurodesk both moved out of the European Youth Centre *Budapest and moved in the* National Family and Social Policy Institute. In 2011 a new actor came into the picture, the Ministry of Public Administration and Justice, while the director general of the deputy prime minister became responsible for the strategic planning of youth policy as a commissioner sharing the responsibilities with the social minister of state. The new youth policy framework programme of the new government was published in 2012 titled *For The Future Of The New Generation* and a new body, the New Generation Centre Ltd. was founded to take the Zánka Children Camp, a former scout camp, then the biggest pioneer camp of the communist regime and a youth centre after 1989, immediately under its control. The realisation of the framework programme is the responsibility of the Ministry of Public Administration and Justice which means that youth policy has been managed by the deputy prime minister from this year as well as the regional services of Mobilitás, while the institutes, namely the Children And Youth Fund and the Youth in Action Programme, created between 1995 and 1999 to enhance dialogue and resource distribution are controlled by the social ministry of state.

Mobilitás, due to constant reorganising and shrinking sphere of autonomy, simply cannot fulfill its mission: to be the Hungarian centre of youth work. It has gradually lost its capability to influence and develop local initiatives and to keep in touch with the actors of the youth sphere. None of the three governments running between 2006 and 2012 has been able to find and stabilize its institutional position and role which may refer to the indefinite position of youth affairs within the whole system.

The Lack of Youth Act

There is no operative youth act in Hungary. The former act was passed in 1971 under the communist regime. Several bills have been presented since the millennium, in 2001, 2006 and 2009, but none of them has ever been passed. The Parliament, almost unanimously, passed a resolution in 2009 about the National Youth Strategy 2009-2024, then the government passed another one about the Strategy's action plan concerning a two-year period in January 2010. After the inauguration of the new government both the Strategy and the action plan lost momentum. The minister of administration and justice appointed a commissioner to manage the formulation of a new strategic document (*For The Future Of The New Generation*) and an action plan in 2011. The content of the new document was discussed as a part of a national road show going on from June 2011 by the representatives of different organisations, then the government resolved the publication of the document as the basis of the new framework programme of youth policy in December 2011. The new programme was proclaimed on 18 January 2012 which can now be considered as the official youth policy of the government both from a legal and a political point of view.

The way this document looks at active participation of youth (ARNSTEIN 1969, HART 1992, SIURALA n.d.) we can say that it considers youth as decoration.

The document has a similar structure as the previous ones, it raises problems and spheres of intervention without setting any deadlines or responsible persons. The four main topics are citizenship, home and family, career and living, leisure, sport, entertainment and consumption of culture. The realization of two programmes is set as a priority, the programmes, 'Ifjusag.hu

– for a successful generation!’ and ’You have someone to turn to!’, are planned to be financed from the structural fund of the EU.

A common feature of the last fifty years of public life of Eastern Europe is that administration and politics only see those policies and objectives which are either identified on the level of law-making or supported by a leader (Byzantine effect). In Hungary it means if there is no law, there is no institutional background. A lot of government papers and background studies have been written about different target groups without any real effect. The institutional system was able to reflect on itself during the first half of the studied period, but since then it only has been able to compensate inadequacies.

Self-Governmental Youth Work

All we can know about the actors of the local level of the youth service system is based on application reports. Data were collected by Mobilitás until 2006, moreover, they edited regional youth status reports, but their practice has gradually lost momentum. Since support and data collection based on central resources have decreased drastically, it is not clear how many youth rapporteurs are employed by self-governments. There were 87 partly state-financed employees in 2006 (somewhere around 160-170 is a more plausible number - source: Nemzeti Ifjúsági Stratégia 2008) on 75 settlements assisting the youth service system consisting of 154 local youth offices and information points. We know little about the current state of the system, e. g. how many offices have survived since then. There have been no available data about the number of active local youth councils since 2007. Towns, mainly county towns and bigger cities, with a higher educational institution have been able to maintain their youth service systems through universities and associations, while youth services have disappeared on smaller settlements. According to Mobilitás nowadays around 350 persons take part in youth work locally as full- or part-time rapporteurs or notaries. The numbers of different periods, however, cannot be compared due to clear methodological differences.

Settlements have been suffering from the problem of wandering for at least ten years now, but this meant only inland moving and was in connection with urbanisation. Municipalities tried to tackle the problem by, for example, giving parcels to residents for free. The response of the government to the problem of migration was the student treaty in which the student accepts the obligation of staying in Hungary for the double of the time spent with studying in tertiary education (3-6 years). After the millennium several outstanding examples have been set within the sphere of youth work both in the capital and the countryside. Central funding of local youth work vanished as a result of the economic crisis. Shrinking resources resulted in the marginal status of youth work and tasks (which are not obligations due to the lack of a youth act) on a municipal level. The second Orbán government keeps municipalities on a short leash (several decisions and scopes of duties have been handed to the regional government offices). These are unable to renew Hungarian youth work in the years of shrinking funds.

Youth Resources 2006—2012

State Resources

Eastern European cultures’ problem solving has always been based on the lack of resources. In Hungary the question was how to organise an operable state in times of war, crisis and necessity. On local and regional levels even a promise of financial support can make a huge difference in

the attitude. In Hungary there is an ongoing economic crisis which strengthens this tendency.

Resources allocated to youth organisations, youth work and policies have traditionally not been handled separately, not even after 1989. Organisations of three different kinds often took part in the same tenders and sometimes even covered similar spheres. Palpable resources appeared in the following order:

Central subsidies from 1989

Children and Youth Programme – separate fund – from 1995

EU resources – from 2004

Companies and private persons as founders – after 2006.

The formation of Regional Youth Services and Youth Councils (RIT) in 1999 was a very progressive step even on a European scale. In 1999 direct subsidies were 1,3 billion HUFs, 2004-ben az EU csatlakozás évében 3,4 billion HUFs in 2004, the year of our EU accession, only 1,2 billion HUFs in 2007 (Böröcz 2008) and a few hundred million HUFs in 2012.

Children and Youth Programme (GYIA) is a key actor of the system, because it has been the only human fund which allocated regional resources to the regional youth service system. 70% of all the resources available between 1999 and 2010 were distributed by Regional Youth Councils (RIT) and the remaining 30% by the central Council (GYIA). In 2011-2012 only the central body invited entries for competitions which put an end to the system of Regional Councils. Regional Youth Offices will also disappear as a result of a new edict and the system of county offices will be reestablished which means a return to the practice exercised before 1999. In the meantime, resources in 2012 only add up to one third of the nominal value of the resources in 2006. The following chart shows the decline of financial resources and tenders in the sector.

	CENTRAL - GYIA (MILLION Ft)	REGIONAL - RIT (MILLION Ft)	TOTAL (MILLION Ft)
2006	138,8	323,9	462
2007	83	195	278
2008	62,7	146,3	209
2009	55,8	132	187,8
2010	36,3	84,7	121
2011	135	0	135
2012	150	0	150

TABLE 1
Youth Resources 2006–2012 ✧
1 Euro = 280 Ft; Source: Mobilitás

A sad consequence of the evaporation of resources is that it has become extremely difficult for youth organisations to get to resources, because they cannot compete for structural fund resources of the EU due to their role and function.

A new resource distributor has appeared in 2012 under the supervision of the Ministry of Public Administration and Justice, the National Cooperation Fund (NEA), whose distributional body runs under the name „Új nemzedék jövőjéért” Kollégium. Federations, associations and foundations were invited in March 2012 to compete for a total sum of 376 671 883 Ft to cover their costs. A new round was invited in June to promote the professional programmes of federations, associations and foundations. The total sum was 190.632.000 Ft. The programmes should be realised between May 2012 and February 2013. A month later both available competition sums were cut by 10%. In August 2012 the supervision of these two competitions was transferred to a body of the Ministry of Human Resources (EMMI), to the *Human Resources* Subsidy Management. Until the closing date of the formulation of this study (15 Oct. 2012) none of the winning competitors have received their money.

Organisations, in this situation, could only abandon their projects or take loans to finish them. As a result of the disappearance of youth resources out-of-organisation youngsters cannot get central support to finance their initiatives, while helpers can reach resources easier if they look at youth in a wider context (education, culture etc.).

EU Structural Resources

The financial influence of our EU accession on the human sector could only be seen after 2007, the starting date of the first full EU budget period, when the European Structural Funds and the Cohesion Fund became available for Hungarian applicants after making the Hungarian National Development Plan. It contained an independent construction to support youth services. That huge amount of resources has not ever been available for such a few actors. Instead of smaller subsidies available to many, only a few actors, with the proper organisational capacity, can now get to the resources.

	Number of submitted competitions	Required sum (Ft)	Number of operative contracts	Total sum of operative contracts (Ft)	Number of payments	Total sum of actual payments (Ft)
TÁMOP-5.2.5/A-10/1	29	1.507.997.584	6	263.768.182	6	87.560.638
TÁMOP-5.2.5/A-10/2	78	3.856.826.047	28	1.254.808.049	28	524.865.763
TÁMOP-5.2.5-08/1	339	6.077.234.817	132	2.351.466.496	129	2.122.552.207

TABLE 2 Utilizing the resources of the youth measure of the Hungarian National Development Plan ❖ Source: www.nfu.hu; 2012.10.10.)

Between 2005 and 2011 out of the 447 applicants 166 could sign a contract. In the case of low-threshold resources more than 4000 applicants could sign a contract in 2006. It is clear that nominally 4 billion HUFs mean a serious amount which makes the stability of certain services possible, but youth organisations cannot reach these resources and service providers with a smaller capacity cannot absorb tens of millions of HUFs at once. Rural youngsters and their organisations have become more vulnerable concerning availability.

The dramatic shrinkage of national resources cannot be compensated by the abundance of EU resources, furthermore large, professional service providers have gained ground at the expense of smaller ones. The financing of youth organisations have become problematic at the same time.

Rural settlements, with less than 5000 residents, have started to build up a newer form of getting to low-threshold resources based on the cooperation of local governments and the civil society. The appearance of integrated community and service spaces (IKSZT) meant a new opportunity to rural communities. Although the resources are rather restricted, it is a new form of subsidy, assisting both human and physical infrastructure, which has not been available to smaller settlements. The objective of these spaces is to rise the living standard of rural settlements through securing the provision of community, cultural, social, health, informations and administrative services.

Methodological development was the aim of a group of experts of community and rural development when they wrote and edited a companion focusing on youth (DITZENDY 2010). This form of subsidy cannot be considered as a directly youth-oriented one, but mainly youngsters are the beneficiaries of these investments.

In conclusion it can be stated that the state withdraws from the financing-cooperating model which characterized the last twenty years until 2010, namely distributing smaller amounts of money based on the principle of subsidiarity, rather it supports services with large sums from EU resources. That is why the sector turns more and more to private enterprises and individuals.

Companies And Individuals As Supporters

The Hungarian firms of international corporations had already built their systems of support by 2006. An important part of the new government's 'unorthodox' economic policy is taxing these actors mainly within the energy, the bank and the retail sector. Although they have significantly reduced their level of support, they still play an important role in financing youth projects.

The donating role of civil society has become more valuable in the years of crisis. The Hungarian taxation system has given the right to every taxpayer to dispose of 1% of their income-tax for the good of an NGO since 1997. This sum was 9,5 billion HUFs in 2008, 10,06 billion HUFs in 2009, 9,8 billion HUFs in 2010 and, 57% of all taxpayers disposed of 1% of their income-tax, 7,23 billion HUFs in 2011. Between 2009 and 2011 there was a 30%-cut in 1% offerings. It is due to the introduction of the flat income-tax system. By 2012 the sector will have lost around 40% of 1% offerings. Exact data are not available in the case of youth projects.

A unique example is the Alliance For Youth Programme which has been realized through the cooperation of three different sectors and it is the only youth project dealing with social responsibility. Északi Támpont Association represents the civil sector, Mobilitás the administration and ALDI Hungary the business sector in this Alliance founded in 2010.

The human resources to reveal resources and develop cooperation is far too insufficient. Hungarian fundraising activities are coordinated by two NGOs. The ABC work team of Nonprofit Information and Training Centre Foundation (NIOK), which recruits its member from the representatives of different organisations, set off in 2011. The Hungarian Fundraising Association (ADOK) was founded at the beginning of 2012, its members are individuals. Youth organisations are not represented as their members yet, while they still do not have any fundraisers working for youth organisations.

Democracy And Youth

Both the European Union and the Council as well as many others stress two main aims of youth policy: to actively involve youth in the constant development of democracy and to reduce social integrational impediments especially in the labour market. It is therefore useful to review how youngsters have related to democracy, participation and freedom throughout these stormy years and what can be felt out of it in the sphere of youth work. For a better understanding, beside our data, we have used the findings of two surveys: Youth 2008 (N=8000) commissioned by the government and Pew Research Center's study titled Two Decades After the Wall's Fall (2009).

In 2008, before the crisis hit the region, 81% of Hungarian youngsters thought that the economy of the country had downgraded between 1998 and 2008 as well as the living standard (77%) and the financial situation of their own families (60%). Only half of them conceived that they and their families have no financial problems — 'we live an easy life' (6%), 'we make ends meet if we care' (44%) —, while the other half thought that they could not make ends meet and their consumer status is restricted. Their future expectations were not any better, about one fourth of them (22–23%) were optimistic about the improvement of the living standard and the

economy, while 26% of them hoped for a better financial situation of their families. László Laki (2011) stressed that these opinions were based on decade-long processes, so they could even be seen as the characteristics of the neocapitalist system built by the regime-changing political forces (Laki 2011: 128). More than one third of youngsters with a labour-market experience (37%) reported about a previous unemployed status. Residents of the capital were not so prone to it (26%) as town and rural ones (40–43%). 66% of them thought that their job opportunities were 'bad' or 'very bad', while only 8% said their opportunities were 'good' or 'very good'. So it is not surprising that their biggest generational problem was thought to be 'unemployment and hard ways to employment' (38%) followed by 'stringency and impoverishment' (22%). That is why such problems appeared as 'uncertainty' (18%), 'lack of perspective' (18%) and pointlessness (11%). Youngsters' attitude to politics and public matters was definitely influenced by the crisis. 69% of them did 'not at all' or did 'not really' trust in the ruling government in 2008, but they almost equally mistrusted (60%) the Parliament (LAKI – SZABÓ 2012). Compared to the data of the 2004 survey we can see a significant democracy deficit. The European Youth Research Institute's (EIKKA) survey, carried out in the autumn of 2009, among 17-18-year-old secondary-school students (N=500) came to the same conclusions. The students were asked how much credit they could give to the opinions of the representatives of 30 different professions. 'Country' and 'local politicians' came last: 60% of them answered they would 'absolutely disregard their opinion'.

The same democracy deficit can be observed in the case of democracy. Half of the interviewees of Youth 2008 (48%) agreed with the statement that 'democracy is the best of all institutions'. 36% of them thought that 'for people like me distinct political systems do not make any difference'. 16% of them concluded that 'dictatorship is better among certain circumstances than democracy' (SZABÓ–KERN 2011. 55–56.).

WHICH STATEMENT IS CLOSEST TO YOUR VIEWS OUT OF THE THREE?	BUDAPEST (%)	CITY (%)	TOWN (%)	VILLAGE (%)	TOTAL (%)
'democracy is the best of all institutions'	52	49	50	43	48
'dictatorship is better among certain circumstances than democracy'	27	18	12	13	16
'for people like me distinct political systems do not make any difference'	21	34	38	44	36
Total	100	100	100	100	100

TABLE 3 *Youngsters' opinion about the relationship of democracy and dictatorship based on the consideration of three statements* ❖ Source: *Ifjúság 2008*

This deficit was confirmed in the Global Attitudes Survey of Pew Research Center in 2009. Hungarian interviewees would rather rely on a „Strong Leader”. Looking into the demographic details, we can see that the 18-29-year-old age group (47%), youngsters with a degree (54%) and city residents (47%) are more committed to the 'Democratic form of government'. In proportion to the same groups of the Czech Republic, Poland and Slovakia Hungary is far behind them. Hungary shows similarities with the data of Lithuania.

Judging democracy, being confident about the future and unemployment have always been strongly related to each other in youth surveys of the previous decades. These data become extremely important during economic depression.

People under the age of 25 suffer the most from the consequences of crisis. 28,4% of youngsters have been jobless in 2012 which is 2% higher than in 2010. Long-term unemployment

	Strong Leader (%)	Democratic Form of Government (%)	Differences on Democratic Form of Government vs Strong Leader (18–29 ages, %)	Some college+ (%)	Urban (%)
Bulgaria	68	26	37	37	29
Lituania	49	42	50	50	45
Hungary	49	42	47	54	47
Poland	35	56	64	70	60
Czech Republic	15	81	86	89	83
Slovakia	12	81	82	92	83

TABLE 4 Should we rely on a democratic form of government or a leader with a strong hand? ❖ Source: www.pewglobal.org

strikes youth really hard. The most concerned group is the 25–29 year-olds. In 2010 42% of the 15–24-year-old unemployed group suffered from long-term unemployment, while this ratio was 52,4% among the 25–29-year-old group. According to the data of the Hungarian Central Statistical Office the higher the age of a group is the higher the percentage is of people stricken by long-term unemployment.

	AGE GROUPS			
	15–19 (%)	20–24 (%)	25–29 (%)	Total (%)
2006	32,2	38,7	45,4	41,1
2007	27,3	41,8	46,8	42,8
2008	20,2	38,2	47,8	41,1
2009	26,8	33,8	43,3	37,6
2010	34,2	43,1	52,4	47,1

TABLE 5 The rate of long-term unemployment* within the total number of unemployed people of a given age group
* Has been unable to find a job for at least 12 months ❖ Source: http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/ijfusag_munkaero_piac.pdf

The government tried to react to the problem: employers partake tax incentives, if they employ entrants below the age of 25 (or 30 if the entrant has a degree), and there is a 3 billion HUF budget to support the expenditure on wages of employers who employ entrants long-time job seekers below the age of 25. We currently have no data about the impacts of these preferences.

The seriousness of this problem can also be underlined by the fact that there are four Hungarian regions within the twenty poorest regions of the EU 20 (Northern Hungary, Northern and Southern Great-Plain, Southern Transdanubia) where more youngsters mean more „vulnerable youth” status (FURLONG – STALDER – AZZOPARDI 2000).

Frustration is accumulating among Hungarian youth as a result of economic recession. Frustration can easily lead to hopelessness, anger and finally to non-conventional patterns of political behaviour, to the acceptance of alternative or radical political actors. However it is quite complicated to measure these radical party or movement preferences. One third of Hungarian youngsters stated in 2011 that they would vote to the far-right Jobbik party, while every tenth youngster would vote to the ecopolitical party, Lehet Más a Politika (www.tarki.hu). The supporters of civil movements of Fourth Republic (4K!) and Milla (One Million People for the Freedom of Press Movement) as the counterparts of power, and of the protagonists of the government, Civic Forum (CÖF), which organised Peace Marches, can only be estimated from the crowd of their street events. During the biggest national holidays (15 March, 23 October) of the previous years at least 100 000 people attended the street events of Milla.

The vast majority of this politically active generation is below the age of 40, or, rather, at

the beginning of their 30s. Their most committed supporters are around the same age, but they can even be ten years younger. Official Hungarian youth researchers shared the view until 2008, that Hungarian youngsters showed a low intensity of political activity, though it was doubted by other experts (including the authors of this study). Jobbik and LMP have become more and more embedded into society since 2010. This new version of attitude towards public matters shows that Hungarian society and youth has reached a turning point of political socialization.

As the writing of this study is coming to an end the students of Hungary are demonstrating. (In Hungary, as in other European countries, students can be easily mobilised as a government-sceptical group. The spark of the 1956 Revolution also came from the universities, not to mention the change of regime.) University students demonstrated in university buildings, blocked bridges in the capital and even occupied some regional government offices as a result of the announcement of the drastic cut (from 40 000 to 10 000 which is 15% of the whole age group trying to get into tertiary education) of state-financed student places and decreasing the subsidy of universities by 25%. Their watchwords are: 'Politics has been wrong for 20 years' and 'We are the university, we are the future'. The nationwide student organisation with 300000 member (HÖÖK) stated that 'the government goes against its own youth'. These drastic steps are due to the Maastricht criteria, that the government wishes to keep the yearly financial deficit under 3%.

Right-wing radical groups (led by the party Jobbik) further strengthen EU-scepticism and democracy deficit while they consider the government as a slave of the EU and international capital. That is why socially committed youngsters consider this government to be insensitive, while pragmatists look at them as insincere improvisers. The now ruling parties won a campaign against the 2008 government based on the refusal of any student fees.

The most rejected measure is 'binding', the student treaty. The government wanted to slow down the process of brain-drain (mostly in the case of young doctors), that is why it was introduced first for medical students and then for everybody. It means that a wholly or partly state-financed student accepts the obligation of staying in Hungary for the double of the time spent with studying in the tertiary education. This move is probably unique in Europe and concerns the right of free movement. The government insists (50% of the students want to leave the country), the students reject it. During the 2010 elections people thought constraints would come to an end by the new Orbán government, but they have become more and more serious. As a result three different groups can be detected: the resigned, the resisters and the escapers. The politics of constraints strengthens the group of escapers, but recent events have shown the growing group of resisters. The claims of student organisations are not only about higher education. They mention politics as the world of adults which fools and exploits youths, and they call for real democracy. The young party of LMP stands close to these thoughts. They also think that important decisions of the last 20 years were made in backrooms not in democratic ways. Most Hungarian youngsters share the view that they cannot shape the future of the country (SÁGVÁRI 2008).

These voices can also be heard outside the Parliament. One of them is 4K! (Fourth Republic) which hints with its name that the previous republics all failed to deliver their aims, so we have to build a new one. 4K! is smart enough to use the media and the method of provocation to address youth with its left-wing messages. Their appearance was a huge surprise, because their political environment does not really understand how they could gain measurable popularity with these tools and methods used outside the current political ruling bodies. Their popularity is probably due to the fact that youngsters suffer the most from the current crisis. In 2008 19%

of youth thought that the biggest problem was uncertainty, while this number grew to 31% by 2012 (SÁGVÁRI 2012.). The fall of the Hungarian left wing gave a good reason to the emerge of a new youth counter-cultural movement which has turned to a party a few weeks before.

Revoltng youth has become more and more rational within the period of 2006-2012. Besides representing interests, demonstrating and working out alternatives a new, more rational attitude has emerged: leaving the country. More and more youngsters tolerate violent acts, long for a strong leader or turn away from capitalism.

The context of Hungarian youth is under constant transformation while rejecting the politics of the last three governments. In 2010 the new government announced the new system of national cooperation with its inevitable gains and losses. Now it cannot be judged, whether youth is on the winning or losing side of the game, since the system goes under so huge reconstruction regarding education, health care, the economy, the labour sphere, social policy, culture, municipalities, administration and the general elctions. We can get a clearer picture by the end of 2014.

Summary

In our study we have surveyed the issues of youth institutions, youth policy and Hungarian youngsters' attitude to democracy between 2006 and 2012. Finally we would like to add some remarks. The youth context of Hungary started to transform before the recurrence of global economic crisis, and it is still an ongoing process framed by the strong rejection of the politics of the last three governments regardless of their ideological background.

Youth of the discussed period has been characterized by revoltng which is more and more rational. Beside lobbying, demonstrating and devising new political alternatives an even more rational behaviour has occured, leaving the country. This period has also been characterized by the growing acceptance of violent behaviour and the idea of a strong leader, while more and more people turn away from capitalism.

From 2006 until now Hungary has seen two left-wing-liberal and a right-wing-conservative government. All of them have made attempts to transcend the idea of youth maintained in the postcommunist era of the nineties: 'Let's use youth for decoration' and 'We select nice and wise opinions fitting to our liking'. Although it sometimes happened that 'adult society asked youth', but decisions and and execution were not transferred to them.

The transformation of the system of youth institutes is extremely difficult to follow, while most of them simply disappeared, the presence of the sector can hardly be felt as well as the effect of horizontal policies on youth due to (or said to be due to) economic crisis.

The drastic reduction of resources, as a result of different effects amplifying each other, appeared both on national and local levels, only service organisations' youth projects colud further rely on stiff subsidies from the EU. Under the given financial circumstances a change is rather unlikely in this process. Taking steps forward is yet to come for the actors of the Hungarian youth scenario considering the involvement of youth in decision-making processes, the realisation of their responsibility, critical sensibility and sensitivity in social and public matters. If it happens, they could become active, innovative and responsible members of society and committed to community values and democratic institutions. It is still unanswered whether the prolongation of the crisis will fuel the transformation of youngsters' set of values and a possible further radical turn in their views. *

BIBLIOGRAPHY

- ARNSTEIN, S. R. 1969: A Ladder of Public Participation. *Journal of the American Institute of Planners*, (4): 216–224.
- BAUER B. – SZABÓ A. (szerk.) 2009: *Ifjúság 2008*. Budapest, SZMI
- BŐRÖCZ, L. 2008: Ifjúsági források. [Youth resources] *Új Ifjúsági Szemle* 2008/2-3 pp. 167-174
- DALTON, R. J. 2008: “Citizenship Norms and the Expansion of Political Participation.” *Political Studies*, 56: 76–98
- FURLONG, A. – STALDER, B. – AZZOPARDI, A. 2000: *Vulnerable youth: perspectives on vulnerability in education, employment and leisure in Europe*. Council of Europe
- HARRIS, A. 2009: Young people, politics and citizenship. in Furlong, A. (ed.) *Handbook of youth and young adulthood: new perspectives and agendas*. New York, Routledge, 301-307
- HART, R. 1992: *Children’s Participation: From Tokenism to Citizenship*. UNICEF
- ICHILOV, O. 1990: *Political Socialisation, Citizenship Education, and Democracy*. New York and London, Teachers College, Columbia University
- INGLEHART, R. 1997: *Modernization and Postmodernization*. Princeton, Princeton University Press.
- JANCSÁK, Cs. 2009: Miért jó a rossz a jóban? [Why is it good to bad to good?] in Biró (ed.): *Csatlakozás az Európai ifjúsági Térséghez 3.0*, [Connect to Europe 3.0] Szeged, EIKKA, 29-64
- KERN, T. – SZABÓ, A. 2011: A politikai közéleti részvétel alakulása Magyarországon. [The political participation in Hungary] in Tardos, R. – Egyedi, Zs. – Szabó, A. (szerk.) *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest, DDMK
- KLINGEMANN, H. – D. and FUCHS, D. 1995: *Citizens and the State*. Oxford, Oxford University Press
- Kovacheva, S. 2005: ‘Will youth rejuvenate the patterns of political participation?’ in J. Forbig (ed.): *Revisiting Youth Political Participation: Challenges for Research and Democratic Practice in Europe*. Strasbourg, Council of Europe.
- KRIESI, H. 2008: Political Mobilization, Political Participation and the Power of the Vote. *West European Politics*, 31 (1), 147–168
- LAKI, L. – SZABÓ, A. 2012: Fiatalok, demokrácia, jelen és múlt. [Youth, democracy, past and present.] *Egyenlítő* 2012/4 <http://egyenlito.eu/laki-laszlo-szabo-andrea-fiatalok-demokracia-jelen-es-mult-1/>
- LAKI, L. 2011: Fiatalok a munkaerőpiacon. [Youth in the labor market] In: Bauer, B. – Szabó, A. [szerk.]: *Arctalan (?) nemzedék*. Budapest, NCSSZI, 115-131
- NORRIS, P. 2002: *Democratic Phoenix. Reinventing Political Activism*. Cambridge, Cambridge University Press
- PATTIE, C. – Seyd, P. – Whiteley, P. 2004: *Citizenship in Britain: values, participation and democracy*, Cambridge, Cambridge University Press
- SÁGVÁRI, B. 2009: Youth 2008. Ministry of Social Affairs and Labour <http://www.szmm.gov.hu/download.php?ctag=download&docID=22045>
- SIURALA, L. (w.y.): *A European framework for youth policy*. Directorate of Youth and Sport, Council of Europe Publishing. http://youth-partnership-eu.coe.int/youth-partnership/documents/EKCYP/Youth_Policy/docs/YP_strategies/Policy/COE_european_framework_4YP_EN.pdf
- SZABÓ, A. – KERN, T. 2012: A magyar fiatalok politikai aktivitása. [The young hungarian political activity] In: Bauer B. – Szabó A. (szerk.): *Arctalan (?) nemzedék*. Budapest: NCSSZI, 37-81
- SZABÓ A. – OROSS D. 2012: A demokratikus részvétel tendenciái a magyar egyetemisták és főiskolások körében. [Active participation among hungarian college and university students] In Szabó A. (szerk.) *Racionálisan lázadó hallgatók*. Szeged, Belvedere Meridionale, 53-89
- The Pulse of Europe 2009. 20 Years After the Fall of the Berlin Wall. End of Communism Cheered but Now with More Reservations.* <http://www.pewglobal.org/2009/11/02/end-of-communism-cheered-but-now-with-more-reservations/>

MARÓDI ÁGNES

A tankönyvi illusztrációk és képek szerepe az oktatásban

— *The Educational Role of Coursebook Illustrations* —

Abstract

Since Comenius, demonstration with illustrations as a didactic principle has had an essential role in editing not only medical-, but other textbooks as well. Illustrations and pictures provide the possibility of presenting certain elements of the world in miniature or in enlarged form. For children, learning with textbooks rich in illustrations and pictures is especially important. The question is in what proportion these pictures occur in textbooks, how efficiently they foster the learning process and to what extent they correspond with the text in the coursebook. We can also find pictures whose only purpose is to increase the number of pages without any educational purpose. The textbook publishers use motivational pictures adequate to the age and psychological capacities of students in order to facilitate the reception, comprehension, interpretation and recollection. Lately it has also become frequent to publish educational material in digital form whose great advantage is that it captivates the students' attention more easily by playing sounds, videos or animations alongside the pictures. Recalling visual impressions is faster, if students see pictures related to text which they are reading. This is the reason why the utilisation of pictures and illustrations in textbook is of primary importance.

„A jó tankönyvi kép autentikus és igaz benyomásokat közvetít”
(Závodszy Géza, 1986)

A mindennapi életünk során fontos szerepet töltenek be a képek, mivel a képek világában élünk. William J. Thomas Mithcell „képi fordulatról” beszél, mivel megnőtt a képek szerepe a kommunikációs folyamatban az új kommunikációs technikáknak köszönhetően (BARÁTHNÉ 2007). A 21. században már elég elterjedtek azok a digitális eszközök (fényképezőgépek, okostelefonok), melyekkel megörökíthetünk egy pillanatot és bármikor vissza is nézhetjük. A képek betekintést nyújtanak más korokba, kultúrákba, vallásokba és segítségükkel „eljuthatunk” más földrajzi helyekre is. Bár a képek nem veszik át a személyes megtapas-

talás szerepét, de a közreműködésükkel megelveníthetünk egy-egy történelmi eseményt, személyt vagy illusztrálhatunk kihalt őslényeket. Ezért kiemelt szerepe jut a képeknek, illusztrációknak a tankönyvekben, illetve az animációknak a digitális tankönyvekben, hogy a tanulók megismerhessék és megérthessék a körülöttük és a tágabb környezetükben lévő világot.

Az illusztráció

A *Magyar Értelmező Kéziszótár* szerint az illusztráció definíciója: **1.** nyomtatott művet díszítő, illetve kiegészítő, szemléltető (szövegszerű) kép, ábra; **2.** szemléltető példa, magyarázat.

Tág értelemben minden szövegen kívüli részt illusztrációnak nevezünk, sokszor viszont csak a művészi értékű képeket nevezünk így.

A tankönyvekben az alábbi illusztráció fajtákkal találkozhatunk:

- Táblázat
- Ábra:
 - szakábra: diagram, grafikon, térkép, szemléltető rajz
 - művészi igényű ábra
- Fotó:
 - tárgyszerű dokumentum fotó
 - művészi fotó
- Műalkotás reprók (SLEZÁK 2008).

V. Molnár László a tankönyvi illusztráció típusait a következőképpen rendszerezte:

- ikonikus (képi) forrás:
- festmény
- metszet
- rézkarc
- litográfia
- grafika
- karikatúra
- plakát
- rekonstrukciós rajz
- dagerrotípa
- fotó
- vonalrajzos ábra
- grafikon
- diagram
- térképvázat (V. MOLNÁR 2001).

Az illusztrációk megjelenése könyvekben

A IV. századig a képek a kéziratokban a szövegtől általában külön maradtak fenn. A Kr. u. 70-ben keletkező és később a mindennapi oktatásban – évszázadokon át – központi helyet betöltő Dioscoridest (orvos) először a IV. században illusztrálták. Ugyanekkor keletkeztek a Pseudo-Apuleius-féle füveskönyv ábrái is. A legkorábbi orvosi illusztrációk között a sematikus ún. Mensa-képek a legdidaktikusabbak, melyek érvágó figurák a kolostori kéziratok leggyakrabban előforduló orvosi ábrái. A XII. századi élővilág képei is elsősorban emblematikusak, csak a korai reneszánszban közelít az

ábra a természethűséghez, mely mind többet akar tudni és közölni a valóságról. A XIII. század folyamán – a görög hagyomány után – ismét törekedni kezdtek a reális ábrázolásra az állattanban. Először 1475-ben jelentek meg a didaktikus célokra készült fametszetek nyomtatott könyvben. A késő antik orvosi munkák számos eleme a középkori kéziratok illusztrációjában él tovább, amint azt Kádár Zoltán a XIV. századból származó, bajor eredetű Debreceni 459 kódex kapcsán kifejti. Az illusztráció azért is különösen fontos, mert a „Lehrbild” (oktató kép) és a „Schmuckbild” (díszítő kép) jól elkülöníthető, és kiemeli, hogy a legkorábbi zoológiai szövegeket kísérő képek kizárólag didaktikus célokat szolgáltak. A botanika-zoológia tantervi beilleszkedésének folyamatát is jól mutatják az illusztrációk. Ezáltal megindult az illusztrált tankönyvek sora. Az az illusztráció, ami akkor oktatási anyag volt, ma tudománytörténeti forrás (SCHULTHEISZ 2006).

Az illusztrált szemléltetés a tankönyvekben

„A szemléletesség didaktikai alapelv, mely az észlelés, megfigyelés, szemlélet felhasználásával a valóság tárgyainak, jelenségeinek vagy azok ábrázolásának, modellezésének konkrét felhasználására épül.” – a Pedagógiai Lexikon szerint. „A szemléltetés a szemléletesség elvének a gyakorlatban történő érvényesítése; az oktatás folyamatában alkalmazott eljárás, amely egyaránt vonatkozik a pedagógus és a tanuló tevékenységére.” – *új Pedagógiai Lexikon*.

A szemléltetést az iskoláztatás elterjedéséhez és a nyomtatott könyvekhez szoktuk kapcsolni, pedig a könyvnyomtatást megelőző évszázadokban vagy évezredekben is volt szemléltetés. Gondoljunk csak a kódexek miniatúráira és egyéb képeire, a katedrálisok üvegablakaira, szobraira, faragott, eseményes szoboregyüttesekre, festményeire. A könyvnyomtatás, a nemzeti nyelvek megerősödése nagy lendületet adott az iskolák alapításának, a tankönyvek írásának. Lassanként bekerült a köztudatba az a gondolat, hogy a gyermek

nem kis felnőtt, egyéniségéhez kell szabni a tananyagot. Comenius 1658-ban először megjelent Orbis pictus című könyve tekinthető az iskolai olvasás első képeskönyvének, melynek megalkotása során a szerző a szemléltetést helyezte a középpontba. A XVIII. század adta az első gyermekkönyvet – John Newbery 1767 - és az első olvasókönyvet – Rochow 1766 –, majd a XVIII. és a XIX. század fordulóján megszülettek a szép, sok képet tartalmazó ábécéskönyvek (ADAMIKNÉ 2006).

A természetre vonatkozó ismeretek a XVIII. század második felében kerültek be az alsó- illetve a közép szintű iskoláknak a tananyagába (növénytan, állattan, ásványtan). A korabeli természetrajzi könyvek közül az 1799-ben megjelent Georg Raff „Természethistória a gyerekeknek” című könyve 14 rézmetszettel illusztrált képet tartalmazott. A tankönyvtörténet az első rendszeres, illusztrációkkal ellátott magyar természetrajzi könyv 1803-ban jelent meg, Szentgyörgyi József – debreceni orvos – munkájaként. A szerző igyekezett rézmetszettel illusztrált szemléltető ábrákkal – összesen 103 képpel - is kiegészíteni a könyvét, mivel tisztában volt ennek jelentőségével az oktatásban. A korszak 1814-ben publikált leg színvonalasabban illusztrált magyar földrajzi tankönyve, a Katona Mihály által készített „A Föld mathematicai leírása a világ alkotmányával együtt” (FEHÉR 2000).

Magyarországon a XIX. század közepéig inkább csak utalásokat találunk a szemléletességre, később egyre több helyen találkozhatunk leírásokat kiegészítő képekkel. A XVIII–XIX. század fordulóján jelent meg a „Természethistóriai Képeskönyv”, mely „az állatok, növények, virágok, gyümölcsök és ásványok képeit, a mesterségek és tudományok sok más oktatásra összeválogatott tárgyaival együtt, igen jó eredeti munkák szerint kimetszve, az ifjúság értékéhez alkalmazott tudományos magyarázattal”. Ebben kifestett képeket találunk bőséges leírással (NÉMETH 2004). A XIX. században történt egy nagy áttörés, a fotográfia

feltalálása, mely elősegítette a képnyomtatást, így a képek tankönyvekben történő megjelenését. A fényképezés segítségével olyan dolgokról is készíthetünk képet, melyet szabad szemmel nem láthatunk (IVINS 2001). A tanulók így megismerhetik a tankönyvekben például a mikro- és makroszkopikus méretű élőlényeket is. XIX. századi „beszélő képek” célja az volt, hogy szép legyen, élethelyzetben ábrázoljon és örömet keltsen a tanulóknak. Ilyen volt például Paszlavszky Józsefnek 1875-ben megjelent „Az állattan kézikönyve”, mely már nem merev statikus képeket tartalmazott, hanem cselekvés közben (például: éppen ugrásra készülő vadállat) és az adott környezetében ábrázolta az állatot, nem pedig kiragadva onnan.

A tankönyvekbe kerülő illusztrációs anyag igen fontos szerepet tölt be az ismeretszerzés során, motivál, szemléletessé teszi az elsajátítandó ismereteket így meggyorsítja a tanulási folyamatot. A tanulási folyamat szerves részét kell képezniük. A hétköznapi megismerésben is általában a látvány elemzésével jutunk közelebb a megéréshez. A kép által hordozott információ közvetlenebbül jut el a befogadóhoz, mint az írás, internacionális és időtlen, persze a megértést befolyásolja a kulturális háttér. Meg kell tanulni, tanítani a vizuális jelek olvasását is. Tankönyvek illusztrációi a bemutatáson kívül fejlesztik a vizuális kultúrát. Érzelminkre is hatnak, izlést formálnak, minőségük fontos (SLEZÁK 2008).

A tankönyv ábrákkal és képekkel segíti az ismeretek megértését és megtanulását:

- A tankönyv kép- és ábraanyaga tartalmi és műfaji szempontból is változatos.
- A tankönyv ábra és képanyaga könnyen érthető és kezelhető a tanulók számára.
- A tankönyv ábra- és képanyaga szorosan kapcsolódik a szövegben leírtakhoz, segítséget ad a szöveges információk megértéséhez.
- A tankönyv ábra- és képanyaga nemcsak illusztrál, hanem hasznos segítséget jelent az információk rendszerezéséhez, a folyamatok, összefüggések, problémák megértéséhez.

A képi elemekhez (térkép, grafikon, diagram, kép, ábra, egyéb vizuális jellegű illusztráció) kérdések és feladatok kapcsolódnak (SZEPESI-TARTSAYNÉ-TÖRÖK 2009).

Az illusztrációk használata a tankönyvekben háromféle szempontból indokolt:

A tanulók különböznek egymástól a tekintetben, hogy milyen módon fogadják be legkönnyebben az információkat. A kutatások alapján a tanulók 40-50%-a művészi alkat, akik az illusztrációkkal történő munkát részesítik előnyben, a tanulók 14-20%-a százaléka tudományos alkat, akiknek könnyebb a szöveges források feldolgozása. A többiekénél egyenlő arányú a kétféle befogadási mód alkalmazása.

A tanulási célok között gyakori a képzetek kialakítása a tanult dolgokról, melynek teljesítését segítik az illusztrációk.

A tanulási tartalmak gyakran elvont ismereteket tartalmaznak. Az illusztrációra segíti a tartalom konkretizálását és a könnyebb alkalmazást, ezáltal elkerülhető, hogy a tanultak csak bemagolt ismeretekké váljanak (KOJANITZ 2003).

A tankönyvek fontos alkotóelemei az illusztrációk. A tankönyvek tanulhatóságában fontos szerepet kap az illusztrációk mennyisége, műfaji és tartalmi változatossága, a szöveges magyarázatokkal való összhangja és pedagógiai funkcionalitása (FISCHERNÉ-KOJANITZ 2007).

Az illusztrációkra vonatkozó szöveges elemzések vizsgálatok általában a következőket vizsgálják:

- Az illusztrációk mennyisége.
- Az illusztrációk pedagógiai funkcionalitása:

az érdeklődés felkeltése, motiváció,
 az előzetes ismeretek aktivizálása,
 rendszerezés,
 összehasonlítás,
 folyamatok és problémák magyarázata,
 az összefüggések bemutatása,
 gondolkodásra készítés,
 az értékekre nevelés támogatása.

- Az ábrák, sémák, térképek összetettsége, bonyolultsága.

- Az illusztrációk vizuális megjelenítése és a tanulhatóság összefüggései (FISCHERNÉ – KOJANITZ 2007).

A jó tankönyvi illusztráció néhány ismérve:

- felkelti az érdeklődést, azaz motivál,
- asszociatív, gondolkodásra ösztönöz,
- könnyen értelmezhető,
- szemléletes,
- hiteles,
- jó minőségű, stílusos, és ha szükséges humoros (SLEZÁK 2008).

A jó illusztrációk hozzájárulnak a gyermekek általános fejlődéshez azért, hogy stimulálják a képzeletüket, fejlesztik a potenciáljukat, felkelti a figyelmüket, valamint segítenek kijavítani a helytelen fogalmakat (SEGUN 1988).

A tankönyvi illusztrációk száma az utóbbi években általában látványosan emelkedett, és minősége is javult. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy a diákok és a tanárok is ezt tekintik az egyik legfontosabb szempontnak, amikor eldöntik, hogy egy tankönyv tetszik nekik vagy sem. Az illusztrációk fontos szerepet játszanak a tanultak megértésében és megjegyzésében. A képekre jobban emlékszünk, mint a szavakra. A kettős kódolás elméletének kidolgozója – A. Pavio – szerint az információk megszerzése sokkal hatékonyabb, ha egyszerre szavakban és képekben is megtörténik a bemutatás (KOJANITZ 2003).

Zádovszky Géza megállapítása alapján a használatban lévő tankönyvek képei között számos olyan illusztráció van, melyek sem önmagukban, sem a tankönyvi szöveggel együtt nem szolgálnak oktatási célokat, csak azért kerültek oda, hogy az adott tankönyvi oldal ne maradjon ábra nélkül. A képi információt hozzá kell kapcsolni a szöveghez, egységessé kell tenni, ha azt szeretnénk, hogy az oktatási értéke érvényre kerüljön (ZÁDOVSZKY 1986). Annak mértékét, hogy a különböző korban lévő tanulónak milyen arányban van szük-

sége a képek illetve a szöveg által közvetített ismeretekre, ma még nem tudjuk a választ (KOVÁCS 2011).

A tankönyvek illusztrációival kapcsolatos kutatások száma csekély hazánkban és külföldön is, különösen igaz ez a természettudományos tankönyvekre. A képre, mint önálló, sajátos tartalom közvetítőjére azonban csupán az elmúlt évtizedben figyelt fel a magyar neveléstörténeti kutatás (GÉCZI 2008). A tankönyvek képeinek ikonográfiai vizsgálatára vonatkozó kutatások többnyire a tanár- és gyermekképre, a nőtörténetre, a taneszköz-történetre, a sajtótörténetre korlátozódnak. Az ikonográfiai vizsgálatok jelentősebb kutatói között szerepel – a teljesség igénye nélkül – Géczy János, Szabolcs Éva, Kéri Katalin, Baska Gabriella, Nagy Mária, Pukánszky Béla, Péter Katalin, Basics Beatrix, Mikonya György. Elsősorban a történelem tankönyvek – női munka – képeinek ikonográfiai vizsgálatára került már sor (MOLNÁR–KOVÁCS 2011), illetve történelem- és földrajz-könyvek Afrika-képét vizsgálták (F. DÁRDAI–MÉSZÁROS-NÉ 2004).

Keveset tudunk arról, hogy a képek milyen szerepet töltenek be a tanulási folyamatban, annak ellenére, hogy közismert, hogy a gyerekek számára az illusztrációk kiemelt fontossággal bírnak. Nem rendelkezünk eleget empirikus vizsgálatokkal, tudományos eredménnyel a képek funkciójáról, helyéről a tankönyvekben.

A tankönyvek illusztrációinak, képeinek a vizsgálati szempontjai Fischerné Dárdai Ágnes és Kojanitz László alapján:

- Az illusztrációk sokfélék-e (képek, ábrák, grafikonok, térképek stb.)?
- Tartalmuk összhangban áll-e a tankönyv magyarázó szövegével?
- Az illusztrációk mérete megfelelő-e (jól láthatók, elemezhetőek)?
- Az illusztrációk száma megfelelő-e?
- Az illusztrációk hatékonyan segítik-e a tanulást (nem pusztán dekoratív szerepük van)? (F. Dárdai 2001).

- Milyen sűrűn jelennek meg illusztrációk a tankönyvekben?
- Műfajuk szerint milyen az illusztrációk összetétele és belső aránya?
- Pedagógiai funkciójukat tekintve mi jellemzi az illusztrációk tankönyvi alkalmazását? (KOJANITZ 2003).

A tankönyvkiadók célja, hogy igazodva a tanulók életkori sajátosságaihoz és pszichológiai érettségéhez olyan motiváló hatású képet helyezzenek el, melyek megkönnyítik a tananyag befogadását, megértését, elsajátítását (DÁRDAI 2008).

A szemléletesség növelése érdekében az illusztrációk illetve képek mellett a digitális tankönyvek lehetőséget adnak a multimédia-jellegű elemek beépítésére is (STOFFA 2008).

Az interaktív tananyagok készítésére számos kiadó vállalkozott, szinte minden tantárgyhoz készülnek tankönyv-, szoftver- és tábla független tematikus gyűjtemények, amelyek a tanítási óra menetébe jól beilleszthetők. A digitális tananyagokat, illusztrációkat a tanárok jelentős része alapvető tanulástámogatási eszköznek tekinti. A kutatások azt mutatják, hogy a tankönyvek másodlagos szerepet játszanak a tananyag érdekesebbé tételében, a tanulási motivációk erősítésében, szemben a digitális taneszközök nyújtotta lehetőségekkel (SZEPES–TARTSAYNÉ–TÖRÖK 2009). Eddigi kutatásom során azt tapasztaltam, hogy a digitális tananyagoknak számos előnye van, de a legnagyobb privilégiumot az jelenti, hogy a szemléltető funkciók sokaságának köszönhetően (például: képek, 3D-s animációk, videók, szimulációk) élvezetes tanórát biztosít és hasznos a megértés szempontjából (MARÓDI 2011).

A képekkel a tankönyvek könnyebbé akarják tenni a tananyag megértését, érdekesebbé az tanórákat, melynek eredményeképpen a tanárok a tanulóktól jobb teljesítményt és nagyobb odafigyelést várnak. A tankönyvkiadók már digitális tankönyveket is kiadnak, melyekben számos grafikus interaktív tartalom van (például: animáció, háromdimenziós modell),

ezáltal segítve a tanulókat a tananyag befogadásában és a tanárokat a tanítási folyamat során. A multimédiás taneszközzel végzett oktatás előnye, hogy többféle megjelenítést, többcsatornás érzékelési lehetőséget tesz lehetővé, interaktív, a különféle tanulói igényeknek megfelelően alakítható és feladatai könnyen módosíthatók (BENEDEK 2006). Egyre terjed az interaktív táblák száma az iskolákban, így egyre több tanár használja őket a tanórán a digitális tananyagok alkalmazásához, mivel a képi élmények felidézése és az ismeretek közlé integrálása biztosabb és gyorsabb a képek segítségével, mint csak szöveggel.

Absztrakt

Comenius óta az illusztrációkon keresztül történő szemléltetésnek, mint didaktikai alapelvnek nélkülözhetetlen szerep jutott – már nem csak az orvosi – tankönyvekben. Az illusztrációk és a képek lehetőséget nyújtanak arra, hogy a világ egyes elemeit meg tudjuk jeleníteni kicsinyített vagy éppen nagyított formában. A tanuló gyerekek számára a tankönyvekben szereplő ábrák és képek kiemelt

fontossággal bírnak a tanulás szempontjából. A kérdés az, hogy ezek a képek milyen arányban fordulnak elő, mennyire segítik hatékonyan a tanulást és milyen szinten vannak összhangban a tankönyvi szöveggel. Találkozhatunk olyan képekkel is a tankönyvekben, melyek csak az oldalszám növelését célozzák és nem oktató jelleggel szerepelnek. A tankönyvkiadók arra törekednek, hogy a tanulók életkorának és pszichológiai adottságainak megfelelően válogassanak motiváló hatású képeket azért, hogy elősegítsék ezeknek a befogadást, megértést, feldolgozást és a felidézést. Legújabbban a tankönyveket már digitális formában is feldolgozzák. A digitális tananyagok előnye, hogy a képek mellett hangokat, videókat és animációkat is meg tudnak jeleníteni a tanulók érdeklődésének felkeltése érdekében. A képi élmények felidézése gyorsabb, ha a tanuló nem csak a szöveget olvassa, hanem a szöveghez tartó képet is látja. Ezért is fontos, hogy a tankönyvekbe olyan illusztrációk és képek kerüljenek, amelyek elősegítik a tanulási folyamat hatékonyságát. *

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 2000: A szemléltetés ábécéskönyveinkben. A szemléltetés ábécéskönyveinkben. In Jáki László (szerk.): *A szemléltetés évszázadai*. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. 5–42.
- BARÁTHNÉ HAJDU ÁGNES 2007: A percepció és megjelenítés jelentősége az információkereső nyelvekben. In *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás* Könyvtár- és információtudományi szakfolyóirat **54**. évf. 2007. 10. sz.
- BÁTHORY ZOLTÁN – FALUS IVÁN 1997: *Pedagógiai Lexikon*. Budapest, Keraban Könyvkiadó.
- BENEDEK ANDRÁS 2006: *Szakképzés-pedagógia*. Budapest, Typotex Kiadó.
- F. DÁRDAI ÁGNES 2001: A tankönyvek megítélésének minőségi paraméterei. In Karlovitz János (szerk.): *Tankönyvelméleti tanácskozás*. Budapest, Tankönyvesek Országos Szövetsége.
- FISCHERNÉ DÁRDAI ÁGNES 2008: Szempontok a tankönyvi képek ikonológiai és ikonográfiai értelmezéséhez. In Bábosik István (szerk.): *Az iskola korszerű funkciói*. Budapest, Okker Kft.
- F. DÁRDAI ÁGNES – MÉSZÁROSNÉ CSÁSZÁR ZSUZSANNA 2004: Afrika-kép a magyar történelem- és földrajz tankönyvekben. *Iskolakultúra* 2004. 11. sz. 69–77.
- FEHÉR KATALIN 2000: Felvilágosodás kori illusztrált tankönyveink. In dr. Jáki László (szerk.): *Orbis Pictus. A szemléltetés évszázadai*. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- FISCHERNÉ DÁRDAI ÁGNES – KOJANITZ LÁSZLÓ 2007: A tankönyvek változásai az 1970-es évektől napjainkig. *Új Pedagógiai Szemle*, **57**. évf. 2007. 1. sz. 56–69.
- GÉCZI JÁNOS 2008: Ikonológia-ikonográfia mint a történeti pedagógia segédtudománya. *Iskolakultúra* 18. évf. 2008. 1-2. sz.
- IVINS, WILLIAM M. Jr 2001: *A nyomtatott kép és a vizuális kommunikáció*. Budapest, Enciklopédia Kiadó.
- KOJANITZ LÁSZLÓ 2003: Szakiskolai tankönyvek össze-

- hasonlító vizsgálata III. Illusztrációk. *Új Pedagógiai Szemle* 53. évf. 2003. 11. sz. 77–84.
- KOVÁCS ILMA 2011: *Az elektronikus tanulásról a 21. század első éveiben*. Lektorálta Dr. Kis-Tóth Lajos. Budapest, Magánkiadás.
- MARÓDI ÁGNES 2011: *Digitális taneszközök alkalmazásának tapasztalatai a természettudományos oktatásban az általános iskola felső tagozatán*. Szakdolgozat. Szeged, SZTE BTK Neveléstudományi Intézet.
- MOLNÁR-KOVÁCS ZSÓFIA 2011: A női munka képi megjelenítése az Apáczai Kiadó 8. osztályos történelemtankönyveiben (1999–2009). In Kéri Katalin (szerk.): *Társadalmi nem és oktatás*. Konferenciakötet. Pécs, PTE.
- NÉMETH NÁNDOR 2004: *Szemléltetés a matematikában*. ELTE, Budapest.
- SCHULTHEISZ EMIL 2006: A historia naturalistól a biológiáig – a természetismeret tantárggyá alakulása. In Schultheisz Emil: *Fejezetek az orvosi művelődés történetéből*. Magyar Tudománytörténeti Intézet, Piliscsaba.
- SEGUN, MABEL 1988: The Importance of Illustrations in Children's Books in Mabel Segun: *Illustrating for Children*. Ibadan, CLAN. 25–27.
- SLEZÁK ILONA 2008: *Tankönyv vizuális felépítése – Könyvészeti és nyomdai alapismeretek – A tipográfia és az illusztráció*. www.tanarakademia.hu/letoltes/080518/Slezak_Ilona.doc Hozzáférés: 2012.12.06.11.14.
- STOFFA VERONIKA 2008: Az animáció szerepe az elektronikus tankönyvekben. In *Információs Társadalom folyóirat* 2008. 3. sz.
- SZEPESI GÁBOR MIKLÓS – TARTSAYNÉ NÉMET NÓRA – TÖRÖK BALÁZS (2009): *A szakiskolai tankönyvhaználólat*. A Szakiskolai fejlesztési programban részt vevő 70 intézmény által a szakmai tantárgyak oktatása során használt tankönyvek, segédletek, digitális tananyagok és segédanyagok elemzése, és javaslatlattétel a projektalapú tanítás-tanulási folyamathoz. A 2009. szeptember-október között végzett kutatás eredményeinek összefoglaló tanulmánya.
- V. MOLNÁR LÁSZLÓ 2001: A tankönyvi illusztráció, mint megismerési bázis. In Szabolcs Ottó (szerk.): *Történelempedagógiai füzetek* 8. Budapest, Tóthfalusi Tannomda.
- ZÁVOVDSZKY GÉZA 1986: Néhány szempont a tankönyvi kép tervezéséhez és kritikájához. In Karlovitz János (szerk.): *Tankönyvelméleti tanulmányok*. Budapest, Tankönyvkiadó.

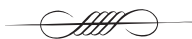
Géza és Adelhaid

— Géza and Adelhaid —

Abstract

In this paper I explore the early medieval marriage custom in the Carpathian basin. There is a 100 hundred-year-old question about the wives of Géza, dux of Hungarians (972–997). As I've gathered information about this theme, I found that polygamy was the current practice about marrying at the neighbours of Hungarians. But Hungarians also practiced this custom, like Ajtony head man of the Tisza–Maros area.

I can't resolve the problem of Géza's wives, but I can say, he had more wives after one by one (at least Sarolt and Adelhaid), but we have to suppose he had more wives simultaneously, as his neighbours have and some of his contemporary rulers. This is the new result of my research.

Jelen tanulmányomban Géza fejedelem (972–997) feleségeivel szeretnék foglalkozni, mert úgy érzem, hogy ebben a rejtélyes témában lehet még újat mondani. Természetesen roppant fontos lenne, hogy I. (Szent) István (997–1038) szülőanyjának kilétét kiderítsük, illetőleg Géza fejedelem korára nézve is új adatokkal bővíthet a történettudomány eme nyomozás következtében. Nem szeretném azonban elkövetni azt a hibát, hogy elméletemnek kizárólagosságot követelek, mint az eddigi vitázó felek közül többen; sokkal fontosabbnak érzem, hogy új gondolatokat vessünk fel ebben a régi polémiában.

A vitás kérdés az, hogy Géza fejedelem feleségének az Anonymusnál szereplő erdélyi Saroltot, vagy pedig az egyes lengyel krónikákban szereplő Adelhaidot tulajdonítsuk? A kérdést tovább bonyolítja, hogy ezek az asszonyok akár mindketten lehettek Géza feleségei, például egyik a másik halála után, azonban melyik volt a második (a magyar történelemre valószínűleg nagyobb hatású) feleség, vagy melyik szülte I. Istvánt? Nem zárható ki az sem, hogy egy időben mind a két asszony feleségi

rangban volt Géza udvarában. Ebben az esetben melyikük volt a fontosabb, az első feleség, illetőleg melyiktől származik mégis István? Ezek a kérdések tulajdonképpen két évszázada foglalkoztatják a magyar történészeket.

Már az elején le szeretném szögezni, hogy nem kívánok teljes áttekintést adni az évszázados vita résztvevőiről, célom nem is lehet ez, csupán a polémia fő vonalának bemutatására vállalkozom. A vitára koncentráció helyett a saját gondolatmenetemet szeretném megosztani az olvasókkal. Magyarországon a XVIII. század végén Pray Györgynél került elő az a vélekedés, miszerint Géza fejedelemnek nem az erdélyi Gyula leánya, Sarolt volt a felesége, hanem Mieszkó (960–992) lengyel fejedelem nővére (nőrokona), Adelhaid.¹ A történelemtudomány történetében száz évet haladva tovább, szemünkbe tűnik Wertner Mór munkássága, aki több művében is Adelhaid mellett kardoskodott, szerinte ő volt Géza fejedelem második felesége, de nem Szent István szülőanyja. Nála Sarolt volt Géza első felesége, aki 968 körül

¹ PRAY 1791. 372–386.

szült fiút a férjének, majd 970 táján halt meg. Halála után Géza, hogy csökkentse a német fenyegetettséget, 973-ban elvette Adelheidot, a lengyel hercegnőt.² Vele Pauler Gyula állt szemben, aki természetesen Saroltot tartotta Géza egyetlen és hiteles feleségének.³ Pár év múlva újból fellángolt a Sarolt–Adelheid vita, mégpedig Karácsonyi János és Nagy Géza között.⁴ Karácsonyi a lengyel forrásokra támaszkodva támadta meg Anonymusnak Sarolttal kapcsolatos kijelentéseit, míg Nagy Géza a Karácsonyi által felhasznált krónikák hitelességét vitatta, és azt, hogy az adott passzusok valóban Géza fejedelemre vonatkoznak-e. Végül nem sikerült egymást meggyőzniük, álláspontjaik változatlanok maradtak. Annyit azért elértek, hogy ettől kezdve a történészek kizárólag egy feleséget tudtak elképzelni Géza oldalán. Bővebben azért nem írok erről a vitáról, mert mindkettejük érveit fel szeretném még én is használni, ezek pedig úgyis elő fognak kerülni munkám során.

Az elkövetkező évek a Sarolt-pártiak győzelmét hozták. 1925-ben Hóman Bálint szintén az Adelheid történet ellenében foglalt állást.⁵ Szent István halálának 900. évfordulójára kiadott emlékkönyvben Döry Ferenc szintén csak egyetlen feleséget engedett meg Géza fejedelem számára, és pedig Saroltot.⁶ 1924-ben kapcsolódott be egy nyelvész, Melich János is a vitába. Az ő Sarolttal kapcsolatos nyelvészeti fejtegetései végképp ellehetetlenítették Adelheidnak mint Géza fejedelem feleségének történelmi létét.⁷ Ezen a ponton nem térek ki

részletesebben Melich gondolataira sem, mert még úgyis érinteni fogjuk az általa vizsgált nyelvészeti problémákat. Nem tudom, hogy a korszak politikájának mekkora beleszólása lehetett a történetírásra, de ha belegondolunk, akkor logikusnak találhatjuk, hogy az éppen kialakuló keresztény-nemzeti ideológiával teljesen szemben állt a honfoglaló magyar nép többnejűségének gondolata. Tehát jó időre a monogámia múltra vetítése győzött. 1967-ben új elemet hozott a vitába a külföldön élő Vajay Szabolcs, aki a szokásos felfogással szembe helyezkedve védte Adelheidot. Sőt, továbbhaladva úgy gondolta, hogy Géza első házassága Sarolttal politikai szándékból köttetett, és ezzel Géza megnyerte magának az erdélyi magyarságot, majd Saroltot eltaszítva Adelheidot vette feleségül, így egy németellenes lengyel-magyar koalíciót hozott létre.⁸ Vajaynál Géza hatalmas formátumú államférfi volt, azonban kérdéses, hogy a sok következtetése helytálló-e? 1974-ben Szegefű László foglalt állást, Sarolt kizárólagossága mellett szépen felsorakoztatva az addigi érveket.⁹ Ezt követően Györffy György is kinyilvánította, hogy Saroltban kell látnunk Géza egyetlen feleségét.¹⁰ 1995-ben végre egy lengyel történésznek is megjelent ebben a témában magyarul egy tanulmánya, azonban ő nem tett mást, mint összefoglalta a lengyel történészek szintén évszázada tartó vitáit, illetve a magyar kollégák alapján kétségbe vonta Adelheid létét.¹¹ 2000-ben Kristó Gyula is egyértelműen kijelentette, hogy a magyar

² WERTNER 1885. 151.; WERTNER 1892. 25–31.; DÖRY 1938. 537.

³ PAULER 1899. 381–382.

⁴ KARÁCSONYI 1904a. 460–462., 523–529.; KARÁCSONYI 1904b. 6–9.; NAGY 1906. 53–65.; KARÁCSONYI 1906. 99–105.; NAGY 1907. 25–31., 127–139., 175–182.; NAGY 1908. 14–24., 110–123., 145–157.; KARÁCSONYI 1909. 1–13.

⁵ HÓMAN 1925. 37., 90–91.

⁶ DÖRY 1938. 556–562.

⁷ MELICH 1924. 110–115.; MELICH 1925. 45–51.; MELICH 1927. 488–496.

⁸ VAJAY 1967. 63–81. Vajay Szabolcs Géza fejedelem gyermekeinek történelmét vizsgálva jelentette ki, hogy Gézának két feleséggel kellett bírnia. Gondolatmenete szerintem eddig a pontig helyes is, utána viszont 'történelemalkotásba' kezdett.

⁹ SZEGFŰ 1974. 240–251.

¹⁰ GYÖRFFY 2000. 60–64. (könyvének első kiadása még 1977-ben jelent meg)

¹¹ GRZESIK 1995. 114–120. A lengyel szakirodalom Adelheidról alkotott felfogásának változását remekül dolgozta fel, így én már nem is kívánok erre a vonalra külön kitérni. Gyakorlatilag 1823-tól kezdve Lengyelországban is vannak Adelheid létét igazolva láto

forrásokra támaszkodva Adelheidot ki kell iktatnunk a magyar történelemből.¹² Végül a legfrissebb idevágó tanulmány Uhrman Iván tollából származik, aki szintén Saroltban látja Géza egyetlen feleségét.¹³ Mellesleg az ő 2003-as írása indított el engem ennek a témának a feltárására. Legújabban pedig Halmágyi Miklós fordított figyelmet Géza feleségeinek Thietmár művéről szóló tanulmányában.¹⁴

Géza fejedelem felesége a forrásokban

Első nekifutásra nézzük meg mit is lehet összegyűjteni Géza feleségéről az írott forrásokban. Idetartoznak a lengyel krónikák, a magyar krónikák, Anonymus gesztája, illetőleg az egykorú német szerzetesek krónikái.

Anonymus: „Tétény nemzette Horkát, Horka nemzette Gyulát és Zo[m]bort. Gyula két leányt nemzett, az egyiket Karoldnak, a másikat Saroltnak nevezték, és Sarolt volt Szent István király anyja.”¹⁵

XIV. századi krónikakompozíció: „Taksony nemzette Gézát és Mihályt, Mihály pedig nemzette Szár Lászlót és Vazult, Géza pedig, miután isteni jövendölés előre megmondta, az Úr testetöltésének 969. évében, miképpen Szent István király legendájában meg van írva, Sarolttól, Gyula leányától Szent István királyt nemzette.”¹⁶

történészek, 1871-től vitatják a hercegnő létezését, és mára a lengyel történészek többsége nem fogadja el Adelheidot történelmi személynek.

¹² KRISTÓ 2000. 1–11.

¹³ UHRMAN 2003. 289–292. A kutató ennél jóval tovább megy később, ld. UHRMAN 2010. (interneten olvasható oldalszám nélkül) Itt már olyan elméletet is összekovácsolt görög-héber és magyar szavak alapján, mely szerint Sarolt eredeti neve talán Mária volt.

¹⁴ HALMÁGYI 2011. 21–36.

¹⁵ ÁKÍF 1999. 359. (ford. Kristó Gyula) Anonymus művét 1210 körül írta, szövegét erős kritikával kell kezelni. A fenti idézetet általában hitelesnek fogadják el történészeink.

¹⁶ ÁKÍF 1999. 368. (ford. Kristó Gyula) Ennek a krónikakompozíciónak a létrejöttét az 1332–33-as évről tehetjük, azonban egyes részei egészen a XI. századig

Ugyanott a Képes Krónikából: „A harmadik kapitány pedig Gyula volt, akitől László fia Gyula származik. Ez a Gyula nagy és hatalmas fejedelem volt. (...) Volt egy Sarolt nevű lánya, akinek szépségéről sokáig beszéltek a különböző tartományok fejedelmei. Ezt Géza fejedelem Kulan földje urának, Beliudnak a tanácsára és közvetítésével törvényesen feleségül vette.”¹⁷

Querfurti Brúnó: „Ezekben a napokban [levelet] küldött a magyarok nagyfejedelméhez, sőt inkább hitveséhez, aki az egész országot egy férfi kezével tartotta hatalmában, és mindazt, ami a férjéé volt, maga irányította. Ennek vezetése alatt kezdődött el a keresztény hit, de pogánysággal vegyült össze a beszennyezett vallás, és rosszabb kezdett lenni a barbárságnál ez a tétlen és bágyadt kereszténység.”¹⁸

Merseburgi Thietmar: „[Géza] Felesége Beleknegini, azaz szlávul mondván szép úraszszony, pedig mértéktelenül ivott, és katona módjára ülte meg a lovat, egy embert hirtelen haragjának túlzott hevesességében megölt. Jobban tenné e beszennyezett kéz, ha orsót forgatna, s őrzöngő lelkét türelemmel megfékezne.”¹⁹

nyúlhatnak vissza, és feltehetőleg egy öszesztából származnak. Hatással volt Anonymus műve is a krónikakompozíció szövegére.

¹⁷ KK 2004. 29. A törvényesen szót azért emeltem ki, mert eszerint lehettek Gézának a kesztényi felfogás alapján törvénytelen feleségei, vagyis egyszerre egy-nél több asszonya.

¹⁸ ÁKÍF 1999. 83. Szent Adalbert életrajza. Rövidebb szerkesztés. (ford. Thoroczkay Gábor) Brúnó 1003-ban jött először Magyarországra térítőérsekként, majd Lengyelországban tartózkodott, és 1005–1008 között újra hazánkban járt. Jól kellett ismernie mind a magyar, mind a lengyel viszonyokat, Géza fejedelem hitvesét mégsem nevezi nevén. Árulkodó lehet viszont, hogy Adalbert a vita szerint Géza feleségéhez címezte sorait, márpedig a cseh-lengyel érsek inkább kora lengyel személyiségeit ismerhette.

¹⁹ ÁKÍF 1999. 113. (ford. Thoroczkay Gábor) Thietmar soha nem járt Magyarországon, azonban Merseburg püspökeként élénken érdeklődött hazánk és Lengyelország politikai viszonyai iránt. Műve elfogulatlan, információit sok esetben a tájékozott udvari tisztviselőktől merítette.

Hildesheimi Évkönyv: „1003. (...) István magyar király sereggel ment anyai nagybátyja, Gyula király ellen; miután őt feleségével és két fiával együtt elfogta, országát erőszakkal keresztény hitre kényszerítette.”²⁰

Annales Kamenenes: „Ennek a Meskónak volt egy nővére, név szerint Atleydes, akit Jesse, Magyarország királya fogadott asszonyává. Aki, mivel keresztény volt, férjét, Jessét odafofodította Krisztus hűségére. Ez később látomást fogadott magába a neki megnyilatkozott boldog István első vértanú által, és Istvánt, Magyarország királyát szülte. Anno 975 István, Magyarország királya, megszületik.”²¹

Ennyit árulnak el a források. Lássuk, milyen kérdéseket vetnek fel a fenti szövegrészletek, és mit lehet ezekhez máshonnan hozzátenni.

A feleségekről

Géza fejedelem, a hagyományos történeti kronológia alapján 940–950 között született (számoljunk 945-tel). Abban az esetben, ha első fia, Vajk 970 táján született, Gézának kb. 25 évesnek kellett lennie. Ha hiszünk Szent István nagyobbik legendájának, akkor 997-ben István még épp csak kilépett a gyer-

mekkorból,²² emiatt többen felvetették, hogy István csak 980 táján szülehetett. Ebben az esetben Géza nagyjából 35 éves kellett volna, hogy legyen, tehát középkori mértékkel mérve kötelezően volt már felesége Sarolt előtt is. Persze ez a 980-as születési dátum már túlzás, de hagyományos forrásaink alapján mindenképpen valószínűsíthető Sarolt előtt egy (vagy több) másik feleség is. Másik oldalról nézve a kérdést, ha Géza csak 950 táján született, és Vajk valóban 969-ben jött a világra, még akkor is lehetett felesége Sarolt előtt, akár már 15 éves korától kezdve. Hogy miért nem szerepel ez a lány a keresztény forrásokban? Nagyon sok minden nem szerepel a pogány magyarság korából ezekben a forrásokban, tulajdonképpen a szerzetesek számára a kereszténységgel kezdődött az élet a Kárpát-medencében. Azért, mert Thietmár, Brúnó, a krónikák csak egy feleségről tudnak (tudósítanak), még lehetett Gézának azt megelőzően felesége (akár több is, sőt pogányként egy időben, egyszerre több is!). Egyszerűen nem tudhatjuk biztosan, emiatt felelőtlennek kijelenteni, hogy Gézának csak 1 felesége lehetett, és ez Sarolt vagy Adelheid volt.

Mit árul el a Beleknegini név Géza feleségéről? Már a kezdetektől felbukkant ez a megnevezés a vitában, és mindkét párt az általa preferált feleségre vonatkoztatja. Azonban gyakorlati jelentősége nincsen a vitában, ugyanis valószínűleg Géza bármelyik feleségéhez hozzá lehetne illeszteni. Melich János elemezte ki részletesen ezt a szláv nevet, és úgy találta, hogy délszláv eredetű a Beleknegini név, és 'fehér úrnő' a jelentése. Ezzel szemben a szláv (szorb) nyelvvél elboldoguló Thietmár világosan a 'szép úrnő' jelentést adta meg. Thietmár ráadásul következetesen minden bel-előtagú szláv szót szépnek és nem fehérnek fordított. Melich azért is erőltette a 'fehér úrnő' megnevezést, mert így remekül hozzá lehetett volna igazítani Sarolthoz e nevet. Mivel Sarolt nevének jelentése 'fehér menyét', ki lehetett volna

²⁰ ÁKÍF 1999. 214. (ford. Thoroczkay Gábor) A hildesheimi évkönyv az egyik legfontosabb forrásunk, 1050-70 táján írták le benne az 1000 körüli magyar eseményeket, az egykorú nagyobb hildesheimi évkönyv alapján.

²¹ UHRMAN 2003. 290. A forráskiadása: GOMBOS 1937. 145. A kamenicki évkönyv 965-től 1165-ig vezeti az eseményeket, feltehetőleg egykorú írás volt, történetírásunk szerint végső formába öntése azonban körülbelül Anonymus gesztájával egy időben történhetett (KARÁCSONYI 1909. 2.). A kamenicki évkönyvhöz hasonlóan ír az Annales Cisterciensium in Heinrichow ab a. 971–1317 (GOMBOS 1937. 117.), az Annales Silesiaci compilati a. 965–1249 (GOMBOS 1937. 201–202.), és a Chronica principium Poloniae (GOMBOS 1937. 475–476.). Ezek ugyanarra a szövegvariánsra épülnek, ugyanazt az információt ismerik, ezért nem tartom szükségesnek lejegyezni ezeket is. A lengyel források egyet értenek még abban is, hogy István az 1025-ben elhalt Nagy (Vitéz) Boleszláv unokatestvére (consobrinus) volt.

²² ÁKÍF 1999. (Szent István nagyobbik legendája) 276.

zárni a másik feleséget a vitából.²³ Ezen nyelvézeti fejtegetésekkel szemben sokkal fontosabb azt látnunk, hogy 1. bármelyik feleségre vonatkozhat a szép úrnő kifejezés, 2. bármelyik feleségre vonatkozhat a férfias, pogány életre történő utalás. Semmi nem indokolja, hogy csakis a keresztény hitre tért, több gyermeket nevelő Saroltban vélhetjük megtalálni a duhaj Belekneginit.

Adelhaiddal kapcsolatban sokkal érdekesebb azonban az az elmélet, ami szerint nem Gézának, hanem a testvérének, Mihálynak a felesége volt a lengyel hercegnő. Nagy Géza 1906-ban mutatott rá arra a tényre, hogy Mihály leszármazási ágán szokatlanul dominánsak az Adelhaid nevek.²⁴ Valóban érdemes belegondolni, hogy Mihály feleségét a latin forrásainkból nem ismerjük, és talán őt kell Adelhaiddal azonosítanunk. Vazul gyermekei is lengyel földre menekültek. I. András (1046–1060) egyik leányát Adelhaidnak hívták, I. Bélának (1060–1063) szintén volt egy Adelhaid nevű leánya. Kálmán király (1095–1116) testvérének, Álmos hercegnek is volt egy Adelhaid nevezetű lánya. Figyelemre méltó Vajay Szabolcs kutatása, melyben továbbgondolva ezt a feltételezést, azt találja, hogy I. András királyunknak két jelzője van a krónikakompozícióban, a katolikus és a fehér. Az utóbbi csakis külső ismertetőjegy lehetett, és bajosan öröklődhetett volna a – feltételezhetően – sötétebb bőrű magyarok között, ha-

csak nem egy északi, kimondottan fehérbőrű anyától származott ez a szín. Ez alapján tehát elvileg nyugodtan kimondhatnánk – pusztán a latin forrásaink alapján –, hogy Mihály felesége Adelhaid volt, vagy legalábbis egy lengyel hercegnő.²⁵

Létezett-e egyáltalán Adelhaid? Egzakt választ erre nem lehet adni akkor, ha valaki semmiképpen nem hajlandó elfogadni a lengyel krónikák kijelentéseit. Amennyiben nyitottabban közelítünk a kérdéshez, láthatjuk, hogy a lengyel források és a magyar adatok egybevégoan, egyértelműen Adelhaid létezése mellett tanúskodnak.

Végezetül vizsgáljuk meg Prokuj esetét. 1018-ban Thietmárnál ő Szent István király anyai nagybátyjaként (avunculus) szerepel.²⁶ Vajon ez a Prokuj azonosítható-e Sarolt Gyula nevű testvérével? A hagyományos felfogás szerint igen.²⁷ Valójában azonban korántsem biztos, hogy Gyulát szláv néven Prokujnak hívták volna. Melich meggyőzően bizonyítja, hogy Prokuj nevének jelentése 'maradék', ez azonban egyáltalán nem feltétlenül bizonyíték arra, hogy a legyőzött, és megmaradt erdélyi Gyulára kellene értenünk.²⁸ Vajon élhetett-e még 1018-ban Sarolt testvére? Nem valószínű. Természetesen azt sem bizonyítja számunkra Prokuj Thietmárnál történő említése, hogy Géza fejedelem felesége lengyel hercegnő lett volna. Lehet, hogy a szlávok Prokuj névben íráshiba lappang, esetleg

²³ MELICH 1924. 110–115. Meggyőzően bizonyítja be Sarolt török eredetű nevének fehér menyét jelentését. MELICH 1927. 488–494. Nyelvézeti érvekkel próbálja megtámadni a kora szláv nyelvet ismerő Thietmárt, véleményem szerint nem is túl eredményesen. KARÁCSONYI 1906. 100–101. Sikerral védelmezi szerzőnket.

²⁴ NAGY 1906. 61–65. Nála vetődik fel az a kérdés, hogy a Vazul-fiak valóban Vazultól származtak-e, és nem-e Szár Lászlótól ahogy a krónikakompozíció és Anonymus tartja, hiszen a fiúk egyetlen fiú leszármazottjukat sem neveztek el Vazulról, ellenben Lászlóból később híres király lett. Szár Lászlónak viszont nem Adelhaid a feltételezett felesége, hanem egy orosz hercegnő.

²⁵ VAJAY 1967. 77–80. Kiemelendő nála I. Béla Adelhaid nevű lányának bemutatása, melyet a szakirodalom nem igazán ismer. Valójában a fehér bőrszín egyáltalán nem perdöntő, és a későbbiekben látni fogjuk, hogy Adelhaid neve miért marad fenn mégis az Árpádok között.

²⁶ ÁKÍF 1999. 112. Karácsonyi biztosnak vette, hogy Prokuj lengyel származású és emiatt Adelhaid testvére. Mivel Thietmárnál a lengyel vonatkozású részeknél szerepel az említése, így az igazsághoz közelebb állhat, mint a Gyulával történő azonosítás.

²⁷ NAGY 1906. 56–58. Késspénznek veszi a Prokuj–Gyula párosítást például a KMTL 1994. 245. Ezt a felfogást osztja ma a magyar történettudomány.

az avunculus jelzőt használta helytelenül Thietmar.

Kérdések

Szokás szerint itt most konklúzióknak és logikusnak tűnő következtetéseknek kellene következniük, de ezúttal nem lehetséges. A latin források tartalmát vizsgálva látható, hogy egy lépéssel sem sikerült közelebb jutni a kitűzött célunkhoz, miszerint rámutatunk Géza fejedelem házassági kapcsolataira. Sőt, a kérdések csak halmozódnak. Ki volt Prokuj? Ki volt Beleknegini?

Nézzük akkor a magyar helyett kicsit a lengyel forrásokat. Miért nem nevezi szentnek Istvánt a kamenicki évkönyv és a feldolgozásai? Feltehetően azért, mert a szerzetesek egykorú forrásból dolgoztak, mikor István még élt, és még igen messze volt szentté avatása. Ráadásul jelen időben írnak Istvánról (nascitur)! István 'unokatestvérének' Vitéz Boleszlávnak 1025-ös haláláról számot ad az évkönyv, azonban Istvánt többször már nem említi, tehát ez alapján 1025 és 1038 közöttinek kell lennie a szövegnek.²⁹ Az tehát nem kérdés, hogy a XII. század végén kompilált kamenicki évkönyv egykorú forrásból (is) dolgozott. Az érdekes az, hogy I. (Szent) László királyunk (1077–95) Lengyelországban született, anyja biztosan lengyel volt, László életében többször járt is Lengyelországban, mégsem említik sehol a lengyel évkönyvek! Látnunk kell, hogy László szentté avatása csak 1192-ben történt meg,³⁰ míg a kamenicki évkönyv szerkesztése 1165-ben befejeződött. Az évkönyv tehát nem datálható 1165 utánra (!), ahogy eddig tették a lengyel történészek, mert nem hagyta volna ki a szerzetesek egy

lengyel származású, erős lengyel kapcsolódású magyar szentet a feljegyzéseik közül. Ez pedig véleményem szerint annyit jelent, hogy megbízhatóbb Anonymusnál, vagy a XIV. századi krónikakompozíciónál. Azonban továbbra is fennáll az ellentét: a megbízhatóknak tartott lengyel évkönyvnek vagy a sokkal közelebbi, esetleg szájhagyományt, népi tudást is felhasználó magyar szerzőknek higgyünk?

A fentiek értelmében az Adelheid-vitában részemről inkább a lengyel forrásokra támaszkodnék, de egyértelmű, hogy a rendelkezésünkre álló latin nyelvű források nem elegendők a feleség-vita eldöntéséhez, ezért kutatásunkat ki kell terjesztenünk a középkori bigámia, poligámia kérdésére is.

Bigámia³¹ a középkori Magyarországon

Szögezzük le, hogy a kora középkori Nyugat-Európában már maga a házasság története is elég szerteágazó kérdés volt. A frank törvények megkülönböztették a Muntehe és a Friedelehe intézményét. Az előbbi volt a 'politikai' házasság, míg az utóbbi a 'szerelem' házasság. Előbbiből csak egyet lehetett kötni, utóbbiból többet is. Ez az összetett intézmény egészen a 800-as évek elejéig aktívan létezett a frank országokban.³² Az egyház a IX. századtól lépett fel keményen a Friedelehe intézménye ellen ágyasságnak és parázsnaságnak bélyegezve azt (ágyasságot egyedül a szabadok és

²⁸ MELICH 1927. 494–496. Döry sem látja bizonyítottnak Prokujnak Gyulával való azonosítását. DÖRY 1938. 560–561.

²⁹ GOMBOS, 1937. 144.; KARÁCSONYI 1906. 100. Teljesen egyet kell értenem Karácsonyival abban, hogy az évkönyv szövege nem keletkezhetett a XII. század után, ahogy a lengyel történészek ma gondolják.

³⁰ KMTL 1994. 395.

³¹ Maga a bigámia szó középkori értelmezése roppant bonyolult. Az angol nyelvű katolikus enciklopédia eleve külön kezeli az egyházi és a világi törvénykezésben értelmezett bigámiát. Az egyháziakra számára fokozatosan tiltották meg a házasságkötést, egyszer nősülni évszázadokig szabadott (legalábbis a papi rend felvétele előtt), így nagyon sokáig a bigámián azt értették, ha egyházi másodsor nősült. A világi törvénykezésben a bigámia jelentése az, amikor egy férfinak egyszerre kettő (vagy több) felesége volt. Lásd <http://www.newadvent.org/cathen/b.htm> Hozzáférés: 2012. 08. 06.

³² GOETZ 1993. 32–33.; A téma jóval bővebb kifejtését lásd BRUNDAGE 1990. 124–133., 145. A VI–XI. századi német jogot vizsgálta elsősorban a szerző.

szolgálónők között engedélyeztek). A 895-ös triburi zsinaton még mindig eltúrték, hogy a férj együtt 'alhasson' a feleség nőstestvérével is, csupán bűnbánatot kellett tartania (ha kiderült), és bizonyítani, hogy nem tudott a kapcsolat bűnös mivoltáról.³³ Láthatjuk tehát, hogy még nyugatról sem egyértelműen a monogámia szokása környékezte a magyarokat.

László Gyula szerint a nomadizáló magyarokat az egynejuság jellemezte. Ellenben úgy vélte, hogy a szomszédos lengyel és cseh kereszténységnek sok baja volt a többnejusággal.³⁴ Ibn Ruszta szerint, ha egy szláv halottnak három felesége volt, akkor amelyik legjobban szerette, eltemetkezhetett vele.³⁵ A szláv család ettől függetlenül még alapvetően monogám volt, csupán a gazdagoknál fordult elő a poligámia. Ennek legelső emléke még Samo szláv államának VII. század eleji fennállásánál érhető tetten.³⁶ I. Mieszkó lengyel fejedelemnek például hét pogány feleségét kellett elhagynia, mielőtt egy keresztény hercegnőt vehetett volna feleségül. Csehországban a X. század végén Adalbert püspöknek még harcolnia kellett az 'egy férfinak több feleség' elv ellen.³⁷ Maszúdi

szerint a kazár hakánnak (legfelsőbb, szakrális vezető) több felesége is volt. Ezt erősíti meg Ibn Fadlán is.³⁸

Analógiák keresését a magyarok esetében kezdjük a hunoknál, hiszen majd 100 évig éltek a Kárpát-medencében, de a sztyeppén még inkább meghatározó lehetett kulturális befolyásuk. Deér Józsefnél találunk idézeteket kínai forrásokból a hunok több feleségére, miszerint: „Ha az apa meghal, fiai feleségül veszik mindazokat az asszonyokat, kiket atyjuk az ő anyjuk után vett nőül. Ha meghal a testvér, a többi testvérek kisajátítják összes asszonyait és feleségül veszik azokat...” Időszámításunk szerint a II. században Mao-tun hun vezér kíséretét engedelmességre szoktatván lenyilaztatta „kedvenc feleségét”, később megölette „második anyját” is.³⁹ Eszerint a hunok már időszámításunk előtt többnejuságban éltek, sőt a magyar néven levirátusként ismert intézmény is ennek maradványa kellett, hogy legyen az ősmagyaroknál. A szövegben az is érdekes, hogy a nem igazi anyját is második anyjaként emlegeti, tehát a valós körülményeket nem ismerő egykorú feljegyzők akár bele is kavarodhattak a rokoni szálak kibogozásába.

Ezen a ponton joggal vethetjük fel, hogy Szt. István uralkodásának kezdetén nem egyszerűen a primogenitúra és a levirátus (tehát az öröklés rendje) vetélkedett egymással, hanem legalább annyira az egynejuság-többnejuság

tartottak egyházi és világi zsinatot a csehek (1039), és akkortól származnak első írott törvényeik. Így a többnejuságot is ekkor tiltották csak be. Uo. 86. Nagyjából úgy fordíthatnánk a szövegrészletet, hogy egy férfinak egy felesége legyen, és ha civódás történik a házaspár között, akkor nem lehet újra házasodni.

³⁸ Kmoskó 2000. I/2. 172. Maszúdi a kazárokról; MHK 1900. 218. Ibn Fadlán leírása a kazárokról: „Szokásaik túlnyomó részben a pogányok szokásaival egyeznek... Országuk törvényei ellenkeznek a moszlimok, zsidók és keresztények intézményeivel... A kazár (fő) király, a szokásos törvényeknek megfelelőleg, tizenöt nővel bírhat, a kiknek mindegyike királyi hercegné, leányai a szomszédos királyoknak... Ágyasai hatvan fiatal leány...”

³⁹ DEÉR 1993. 11., 21.

³³ MANSI 1773. 130. A triburi zsinatot Arnulf császár és 22 német püspök tartotta, részben egyháziak életével foglalkozva, részben a világiak szexuális szokásaival, házasságával. Uo. 162. Kiegészítések, 8. caput

³⁴ LÁSZLÓ 1988. 273.

³⁵ Kmoskó 2000. I/1. 210.; Uo. I/2. 247. Al-Bakri a szlávokról: „Királyaik feleségeiket bezárva tartják... Egy-egy embernek közülük húsz, sőt még ennél is több felesége van.”

³⁶ SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 173. „Samonak 12 felesége volt a vendek nemzetiségéből...” Ugyanitt találunk adatokat az avarok többnejuságára is, hiszen Fredegar leírta, hogy „a hunok a tél eltöltésére évente a szlávok közé jöttek, s a szlávok asszonyait és leányait az ágyukba vették.” Ez a hely valószínűsítheti, hogy nem éppen szilárd monogámiában éltek, hanem lazább poligámiában, ahol ilyen szexuális szabadoságokat engedhettek meg maguknak.

³⁷ GIEYSZTOR 1982. 41.; GALL NÉVTELEN 2007. 98. 5. fejezet.; KOZMA 1923. 52. Prágai Kozma szövegében nem szó szerint, de benne van a tisztátalan kapcsolat, a házastársak válásának leírása. Később a Gniezmóból elhozott Adalbert maradványainál

állt az ellentétek középpontjában. Úgy tűnik, hogy a pogányság-kereszténység harcában egy-egyel több új elemet tudunk felmutatni.

Az avaroknál annyit tudunk, hogy a főfeleséget katun-nak hívták, és mellette egyéb feleségei is lehettek a férfinak.⁴⁰

Ugyanakkor tudjuk azt, hogy nem csak a kazároknál és a szlávoknál volt szokásban a többnejűség, hanem a magyarok bolgár szomszédainál is. 866 őszén ugyanis I. Miklós pápa írt egy válaszeletet a hozzá forduló frissen megtért bolgároknak, amiben a hitélet mellett főleg a gyakorlati életvitelre vonatkozó válaszokat kellett megfogalmaznia. A válaszlevélből kiderül, hogy a derék bolgárok megkérdezték tőle: egy időben lehet-e két felesége valakinek?⁴¹ Úgy tűnik, hogy ez a szokás tartós és erősen beidegzett hagyomány lehetett náluk (akár bolgár, akár szláv oldalról indult), ugyanis a IX. sz. végén, a X. sz. elején újra kifejezetten tiltani kellett nekik a két feleség tartását.⁴² 925-ben a spalatói zsinaton a horvát papoknak (sacerdotes) meg kellett tiltani, hogy első feleségükkel a házasságot tovább nem folytatva másodikat hozhassanak cellájukba.⁴³

László Gyulának igaza van abban, hogy a magyarok alsóbb, szegényebb rétegei valóban nem engedhettek meg több feleséget maguknak, a leggazdagabb előkelőket viszont nem valószínű, hogy bármi is gátolta volna ebben. A Gardézínál is szereplő magyar menyasszonyvásárlási szokás igen gyakran többnejűséggel párosult más kultúrákban, és ezekben több felesége csak a vagyonosoknak volt. Fontos megjegyezni, hogy az obi-ugorok és a manysik hőseinekben, mítoszaiban esett szó többnejűségről, a hantiknál pedig tudjuk,

hogy nem jellemző, de élő gyakorlat volt a poligámia.⁴⁴

A korai magyaroknál egyedül Ajtonyról tudjuk biztosan, hogy több felesége is volt. „Hét feleséget is tartott, merthogy a keresztény hitben nem volt éppen tökéletes.”⁴⁵

Később gyanúba hozható a Vata-féle pogánylázadásnál Vata fia János, akinek a Képes krónika szerint „sok jósnője közül azután az egyiket, név szerint Rasdit a legkeresztényibb Béla király elfogatta...”⁴⁶ Pusztán feltételezés, de nem lehetséges, hogy itt inkább több feleségről lenne szó? A néprajztudomány mai állása szerint a pusztai népek nem a jósnőikről híresek (sokkal inkább a sámánokról, bár léteztek nők is köztük), így itt vagy egy különálló ősi magyar hagyományról lehet szó, vagy pedig valami okból a krónika szövege a feleségeket jósnőkként állította be. Például azért, hogy a pogány hitet felvett Jánost még elvetemültebbnek mutassa be.

Vajon Géza mennyire volt tökéletes keresztény?⁴⁷ Ilyen körülmények között nem csoda, ha a papság is letért néha a kijelölt útról. Egyáltalán nem véletlen, hogy Szt. László első törvénykönyvének első dekrétuma egyből az egyháziak házassági szokásaival foglalkozik. Ez nem csak a clunyi szerzetesi reformok szigorú rendelkezéseinek magyarországi begyűrűzését jelentette, hanem valóban szükséges is lehetett az egyháziak bigámiáját tiltania. „A bigamus papoknak és diakónusoknak, továbbá az özvegyasszonyokkal és férjüktől elűzöttekkel nőknek megparancsoljuk, hogy váljanak el, s az elvégzett bűnbánat után térjenek vissza rendjükhöz. ... Parancsoljuk végül, hogy az elválasztott asszonyokat adják vissza szüleiknek, és mivel házasságuk nem volt törvényes, ha

⁴⁰ SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 292–293.; W. POHL: Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822. n. Chr. München, 1988. 305–306.

⁴¹ NÓTÁRI 2002. 52. „Si liceat uno tempore habere duas uxores, exquiritis.”

⁴² PETKOV 2008. 51. A közönséges embereknek adott törvény. 13. artikulusz

⁴³ LEA 1867. 152–153.; BATTHYÁNY 1785. I. 333–334.

⁴⁴ SÁRKÁNY 1997. 34.

⁴⁵ ÁKÍF 1999. 411. Szt. Gellért nagyobb legendája.

⁴⁶ KK 2004. 54–55.

⁴⁷ Itt lehetne idézni azt a sokat vitatott állítást Thietmarnak, miszerint Géza elég hatalmasnak tartotta magát ahhoz, hogy több istennek is áldozhasson. Lásd ÁKÍF 1999. 113.

úgy akarják, legyen szabad férjhez menniük.” Ezt magyarázza meg a harmadik dekrétum, miszerint „Azoknak a papoknak, akik első és törvényes házasságot kötöttek, mivel a béke kötelékét vették magukra, és a Szentlélekben egyesültek, adassék időleges engedély...”⁴⁸

Az első törvény bigámus papjait rendszerint másodnősnek fordítják, tehát olyan egyháziakról lenne szó, akik másodszor nősültek meg. De miért tiltaná a törvény a másodszori nősülést, amikor magát a házasságot nem tiltja?⁴⁹ A bigámus szó itt talán inkább a másik jelentésében szerepelhet, vagyis kétnejűt, kétasszonyút fordíthatnánk. Szó szerint elemezve a rendelkezést láthatjuk, hogy a bigámus papokat a továbbá szócskával (a latin szövegben et, de a fordításban így hangzik jól) valóban el is különítik a másodszor (özvegyasszonyokkal, elözött feleségekkel vagyis nem szüzekkel, ahogy az egyház az első házasságot engedélyezte egykoron) nősült papoktól. Ide vonatkozathatóak Pál apostol szavai, aki szerint „a püspök ... egy feleségű férfiú (legyen)”⁵⁰

Siklóssy Lászlóval egyetértve itt arra kell gondolni, hogy a törvény meg akarta akadályozni, hogy a papok ágyasokat tartsanak, vagy törvényes feleségük mellett szeretőjük legyen, netán valóban két feleségük. A XI. századi magyar viszonyokat ráadásul nem kell feltétlenül a katolikus hagyománnyal összeegyeztetnünk.

Könnyen lehetséges, hogy nálunk a bigámista papok nem 'csak' másodszor nősültek voltak, hanem ahogy a törvény szövege is elválasztja őket, voltak köztük világi értelemben vehető valódi bigámisták is. Maga a szabolcsi zsinat végzései sem kizárólag egyházi ügyekkel foglalkoztak, így a bigámia kérdését sem feltétlenül csak így szabad látnunk.

A késő középkorban sem volt ismeretlen a bigámia Magyarországon, legalábbis erre utalnak a Budai jogkönyv szavai: „Ha azonban az történe, hogy valakinek rövidebb vagy hosszabb ideig volt már felesége, és elvesz egy másik nőt olyan időben, amikor az előző még él, akkor az egyik vagy mindkét asszony külön-külön vagy együtt bevádolhatja őt fejezt követelve.”⁵¹

A VIII–IX. század fordulóján a Kárpát-medencét dúló Nagy Károly ismert volt számtalan feleségéről és ágyasáról, akiknek jogi kapcsolatait máig nem sikerült megnyugtatóan tisztázni.⁵² A késő középkori európai házassági szokásokat vizsgálva több helyen találunk burkolt vagy nyílt engedélyt bigámiára. Nem túl közismert, de Aquinói Szt. Tamás bizonyos kitételekkel elfogadhatónak tartotta a poligámiát, lévén, hogy az ószövetségi pátriárkák is így éltek.⁵³ Angliában I. Edward (1272–1290) király engedélyezte a bigámiát azzal a kitételrel,

⁴⁸ SIKLÓSSY 2002. 27–28.; ZÁVODSZKY 1904. 58–59. Természetesen tudok a dekrétumok 2006-ban kiadott fordításáról, de a régies nyelvezetű szövegben is minden benne van tulajdonképpen helyesen, és sokkal közelebb állónak érzem a XI. század hangulatához. MAKK–THOROCZKAY 2006. 147–148.

⁴⁹ Halmágyi Miklós, szerk. jegyzete: „Aki egyszer nősült, az jobban jelképezi a felbonthatatlan köteléket, ami összeköti Krisztust és az Egyházat.” A Szent István Társulat Biblia-kiadásának jegyzete 1 Timóteus 3:2-höz. Házassággal kapcsolatos törvényekről lásd KOMÁROMY LÁSZLÓ: A bizánci hatás kérdése a középkori magyar jogban és a magyarországi egyházjogban. Budapest, 2013. vonatkozó fejezetek.

⁵⁰ SIKLÓSSY 2002. 28.; Pál apostol Timótheushoz írott első levele 3:2. Károli Biblia-fordítása.

⁵¹ BUDAI JOGKÖNYV 2001. 460. 279. art. Az idézet feloldása többféle is lehet. Mivel az egyház nem engedélyezte a válást, így a férj hiába élt külön a feleségétől, nem házasodhatott újra. Ha nem született gyermekük, akkor sem házasodhatott újra. Az ilyet bigámiának tartották volna. A tiltó rendeletből úgy tűnik, hogy azért többen is megpróbálták. Érdekes még, hogy nem az egyszerre több feleség elvétele volt a tilalmas a világi törvényhozó szerint, hanem csak lehetőséget adtak a becsapott asszonyoknak a jogorvoslatra.

⁵² Einhardi Vita Caroli Magni MGH Ss rer. Germ. XXV. 25. 20. cap.; GAGE 1893. 398.

⁵³ Bővebben lásd BRUNDAGE 1990. 478. A szerző művében a XV. századból több nyugat-európai bigámista esetet is felhozott, így abban a században a buckinghami főesperesség területén 25 év alatt 6

hogy az első házasság az érvényes a törvény előtt, de nem szükséges érvényteleníteni a többit, illetőleg nem is büntették ezt a szokást egészen 1604-ig! Maga a nagy reformátor, Luther Márton is engedélyezte a Hesseni Ögrófnak, hogy két felesége legyen, feltéve, hogy az első beleegyezik az újabb házasságba.⁵⁴ A középkori államoknak az időszak nagy részében sokkal fontosabb volt az 'adóalanyok' számának növekedése, mint a bigámia üldözése, büntetése.

Mindezeket látva talán már nem is tűnik olyan furcsának a feltételezés, hogy a kereszténységben nem túlságosan elmélyedő Géza fejedelemnek két (vagy akár még több) felesége is lehetett. Sem a magyar szállásterületeket övező népektől nem állt távol a bigámia, poligámia, sem az egykori finnugor rokonnépektől, sem a Levediában és Etelközben a magyarokra befolyásos kazároktól, sem a Kárpát-medencében őseinket körülvevő bolgároktól, csehektől, lengyelektől. Egyáltalán nem lehetetlen tehát azt feltételeznünk, hogy Gézának volt egy pogány (Adelhaid vagy Sarolt), és egy keresztény (Sarolt vagy Adelhaid) felesége. Inkább azt kell gondolnunk, hogy több felesége is volt, valószínűleg egy időben.

Következtetések

Ezúttal az összes rendelkezésünkre álló forrást összeolvasva, a nevek jelentéstani vitáját elhagyva, a bigámia történetét röviden összegezve talán tudunk végleges, és elfogadható megoldást nyújtani. Beleknegini és Prokuj nevének vizsgálata mellékszálnak bizonyult, de nem így az Adelhaid név szereplése az Árpádok korai genealógiájában, illetve Géza és Szent István születésének vizsgálata.

valódi bigámia történet, Franciaországban volt egy férfi, aki négy feleséggel élt egy fedél alatt stb. Ld. uo. 539–540. A szerk. (H. M.) jegyzete: A házasságról lásd Magyar Katolikus Lexikon házasság szócikkét, (Egyházi jogi rész: VI. 2.) <http://lexikon.katolikus.hu/H/h%C3%A1zass%C3%A1g.html>

⁵⁴ <http://www.newadvent.org/cathen/02564a.htm> (belepés 2012. 02. 6.); GAGE 1893. 398–399.

Láttuk, milyen kedvelt volt az Adelhaid név a Vazul-ág leszármazottjai között, és ez, ha nem is bizonyító erejű dolog, de érdekes, hiszen a németekkel enyhén szólva nem jó viszonyt ápoló Vazul-fiak és leszármazottaik egy német szent⁵⁵ után nevezték el sorban lányaikat. Emiatt biztos vagyok benne, hogy lennie kellett egy Adelhaid nevű feleségnek Mihály vagy Vazul oldalán. Mindemellett még az sem lehetetlen, hogy egy teljesen másik Adelhaid legyen Géza oldalán is, de inkább őt kell ott látnunk a források szerint.

Úgy vélem, ugyanakkor sikerrel mutattam rá arra, hogy Gézának Sarolt előtt már lennie kellett másik feleségének, pusztán a fejedelem életkorának figyelembe vétele alapján. Sok-sok középkori példával lehetne illusztrálni a tizenévesen kötött házasságokat, elég csak arra gondolnunk, hogy – feltételezések szerint – Szent István felesége, Gizella körülbelül 12 éves lehetett 996 táján,⁵⁶ mikor összeadták őket. Ha azonban nem Adelhaid volt Géza első felesége, akkor vajon ki lehetett ez a lány? (Az igazából nem képezi számomra vita tárgyát, hogy Sarolt volt a második, a magyar történelemre nagyobb hatású feleség. Pusztán a magyarországi forrásokból azonban ezt nem lehet egyértelműen kijelenteni.)

Hogy került végül Adelhaid neve Géza fejedelem neve mellé a lengyel évkönyvekben? A megoldás nem egyszerű. Először is szögezzük le gyorsan, hogy a közel egykorúnak elfogadott kamenicki évkönyv ismer egy Adelhaid nevű lengyel hercegnőt, vagy legalábbis egy nőronát (soror) I. Mieszkónak. Léteznie kellett Adelhaidnak az évkönyv miatt, illetve a magyar Adelhaid nevű lányok sora is erre mutat rá. Adelhaid pedig Géza testvérének Mihálynak lehetett (eredetileg?) a felesége. Mivel Mi-

⁵⁵ A burgundi születésű Szent Adelhaid 999-ben halt meg, körülbelül ettől az időtől kezdődhetett csak el kultusza. Persze e névkultusz nélkül is nevezhették már így a lengyel Adelhaidot.

⁵⁶ KMTL 1994. 236.

hály fejedelmi vérből származott, a kamenicki évkönyv helyesen látja, hogy Magyarország királyának lett Adelhaid a felesége (továbbá ki tudja, hogy a levirátus szokása miatt Géza nem örökölhette-e meg esetleg ezt a feleséget?). Nagy Géza és Kristó Gyula azonban szintén helyesen látják, hogy a Szent István életéről szóló Hartvik-legenda is nagy befolyással volt a lengyel évkönyvek szövegeire.⁵⁷ Lengyelország és Magyarország nem volt határos egymással a X. század végén, a XI. század elején.⁵⁸ Ha ehhez hozzávesszük, hogy az évkönyvíró szerzetesek a világtól elzárta éltek, így már főleg érthető, ha Mihály helyét a nagyobb formátumú Géza vette át a feljegyzéseikben. A kezükbe kerülő Hartvik-legenda hitelét pedig végképp nem merték megkérdőjelezni. Emiatt aztán Szent István anyja Adelhaid lesz náluk, aki Gézához ment feleségül (hiszen tudták, hogy egy magyar fejedelem fiával házasodott). Talán még abban sem voltak biztosak, hogy Géza és Mihály két különböző személy volt-e? Véleményem szerint a legnagyobb jóhiszeműséggel jártak el akkor, amikor Adelhaidot Sarolt helyére emelték (Saroltról valószínűleg soha nem is hallottak).

A Sarolt és Adelhaid történetére irányuló kutatás hatására a két asszony létén továbblépve ugyanakkor bátran kijelenthető, hogy Géza fejedelemnek több felesége volt, időben egymás után mindenképpen, de nagy valószínűséggel időben egyszerre is, legalább a kereszténység felvételéig. Rajta kívül az előkelő magyaroknak (törzsfők, nemzetségfők, lásd például Ajtony) szintén több feleségük volt. Mindebből kifolyólag az sem lehetetlen, hogy Adelhaid valóban

volt Géza felesége is. Semmi okunk feltételezni, hogy amennyiben Mihály halt meg előbb, úgy Géza ne vette volna feleségül uralkodói vérből származó lengyel özvegyét. *

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ÁKÍF, 1999.: KRISTÓ GYULA (előszó, vál., szerk.): Az államalapítás korának írott forrásai. Szeged 1999.
- BATTHYÁNY IGNÁC 1785: *Leges ecclesiasticae Regni Hungariae et provinciarum ei adiacentum*. Károly-nehérvár, 1785.
- BRUNDAGE, JAMES A. 1990: *Law, sex and Christian society in medieval Europe*. Chicago and London, 1990.
- Budai jogkönyv 2001.: *Budai jogkönyv II. Közreadja Blazovich László, Schmidt Péter*. Szeged, 2001.
- CSALLÁNY DEZSŐ 1969: *Rovásírásos emlékek a Kárpát-medencében*. In *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 1969–71*.
- DEÉR JÓZSEF 1993: *Pogány magyarság, keresztény magyarság*. Budapest, Holnap. (1938-as kiadás reprintje)
- DÖRY FERENC 1938: *Szent István családi története*. In *Serédi Jusztinián (szerk.): Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Einhardi *Vita Caroli Magni*. MGH Ss rer. Germ. XXV.
- GAGE, MATILDA JOSLYN 1893: *Woman, Church and State. A historical account of the status of woman through the Christian ages*. Chicago.
- GALL NÉVTELEN 2007: *BAGI DÁNIEL (ford., szerk.): Gall Névtelen: A lengyel fejedelmek avagy hercegek krónikája és tettei*. 2007.
- GIEYSZTOR, ALEXANDER 1982: *A nő a 10-13. századi civilizációkban. A nő Kelet-Európában. Világtörténet 1982. 1. sz. 40–54.*
- GOETZ, HANS-WERNER 1993: *Life in the Middle Ages*. Transl. Albert Wimmer. London, (angol nyelvű kiadás)
- GOMBOS, ALBINUS FRANCISCUS 1937: *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae. I.* Budapest, Szent István Akadémia.
- RYSZARD GRZESIK 1995: *Adelhaid, az állítólagos lengyel herceg nő a magyar trónon*. *Aetas* 1995. 3. sz. 114–126.
- GYÖRFFY GYÖRGY 2000: *István király és műve. 3. bővített kiadás*. Budapest, Balassi Kiadó.

⁵⁷ NAGY 1907. 132., 139.; KRISTÓ 2000. 8–9.

⁵⁸ H. M. szerk. jegyzete: *Thietmar szerint Boleszlávnak volt egy vára saját országa és Magyarország közti határon*. VIII. 4. „Habuit hic quandam urbem in confinio regni suimet et Ungariorum sitam” *Thietmar szövege alapján azt mondhatjuk, hogy Boleszláv országa és Magyarország határosak voltak egymással, persze érdemes figyelembe venni, hogy a korabeli territóriumokat gyepűövezet választotta el egymástól.*

- HALMÁGYI MIKLÓS 2011: Beleknegini-Sarolt és társnői. Nőalakok Merseburgi Thietmar krónikájában. *Acta Historica* tom. 132. 2011. 21–36.
- HÓMAN BÁLINT 1925: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII-XIII. századi leszármazottjai. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1904a: Szent Adalbert védelme. Első közlemény Magyar Katolikus Szemle 1904. 5. sz. 452–462.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1904b: Szent István király élete. Budapest, Szent-István-Társulat.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1906: Szent-István anyja. I. András anyja. Új eredmények. Turul 1906.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1909: A Szent-István anyjáról szóló adatok új megrostálása. Turul 1909.
- KK 2004.: Képes krónika. Ford.: Bollók János. Budapest, Osiris.
- KMOSKÓ MIHÁLY 2000: Mohamedán írók a steppe népeiről. I/1-2. Budapest, 1997–2001, Balassi.
- KRISTÓ GYULA 2000: A magyarok és a lengyelek kapcsolatai a 10-12. században a források tükrében. *Történelmi Szemle* 2000. 1-2. sz. 1–18.
- KMTL, 1994: KRISTÓ GYULA (főszerk.): Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Budapest, 1994, Akadémiai Kiadó.
- KOZMA 1923: *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*. MGH. Berlin, 1923.
- LÁSZLÓ GYULA 1988: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, Múzsák
- LEA, HENRY C. 1867: *An Historical Sketch of Sacerdotal Celibacy in the Christian Church*. Philadelphia, J. B. Lippincott & Co.
- MAKK FERENC – THOROCZKAY GÁBOR (szerk.) 2006: Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Szeged, 2006.
- MANSI, JOANNES DOMINICUS (ed.) 1773: *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*. XVIII. k. Velence, 1773.
- MELICH JÁNOS 1924: Sarolt. Elnöki megnyitó. Magyar Nyelv 1924. 110–115.
- MELICH JÁNOS 1925: A honfoglalás kori Magyarország. A magyar nyelvtudomány kézikönyve I/6. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- MELICH JÁNOS 1927: Beleknegini és Procui. Magyar Nyelv 1927. 488–496.
- MHK 1900: PAULER GYULA – SZILÁGYI SÁNDOR (szerk.): A magyar honfoglalás kútfoái. Budapest.
- NAGY GÉZA 1907: Szent István vérsége és a magyar kutforrások. Turul 1907.
- NAGY GÉZA 1908: Szent István vérsége és a magyar kutforrások. Turul 1908.
- NAGY GÉZA 1909: Szent István vérsége és a magyar kutforrások. Turul 1909.
- NÓTÁRI TAMÁS 2002: *De Consultis Bulgarorum*. *Collega* 2002. 5. sz.
- PAULER GYULA 1899: A magyar nemzet története az Árpád házi királyok alatt. Budapest.
- PETKOV, KIRIL (ed.) 2008: *The Voices of Medieval Bulgaria, Seventh-Fifteenth Century. The Records of a Bygone Culture*. Leiden – Boston, 2008.
- PRAY GYÖRGY 1791: *Annales veteres hunnorum, avarum et Hungarorum, ab anno ante natum Christum CCX. Vindobona*, 1791.
- PÜSPÖKI NAGY PÉTER 1972: Rovásírásos emlékeink olvasásának elvi kérdései. In A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve. 1972–74.
- SÁRKÁNY MIHÁLY 1997: Rokonsági rendszerünk alakulásának néhány kérdése. In Kovács László – Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Honfoglalás és néprajz*. Budapest.
- SIKLÓSSY LÁSZLÓ 2002: A régi Budapest erkölce. Budapest.
- SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU 1998: Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig. Budapest.
- SZEGFŰ LÁSZLÓ 1974: Sarolta. In Horváth János és Székely György (szerk.): *Középkori kútfoaink kritikusi kérdései*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- UHRMAN IVÁN 2003: IULUS REX. A gyula-dinasztia, a kabarok és Szent István Intelmei. *Hadtörténelmi Közlemények* 2003. 2. sz. 267–366.
- UHRMAN IVÁN 2010: A két Szent István és a kora középkori zsidó misztika. *Hacofe* 2010. (elektronikus kiadás)
- VAJAY SZABOLCS 1967: Géza nagyfejedelem és családja. In Kralovánszky Alán (szerk.): *Székesfehérvár évszázadai*. 1. kötet Székesfehérvár.
- VARGA GÉZA 2001: A székelység eredete. A honfoglalók könyvtárai. Székely rovásjelek hun tárgyakon és más tanulmányok. Budapest, Írástörténeti Kutatóintézet.
- WERTNER MÓR 1885: Az Árpádok házassági összekötetései. Turul 1885.
- WERTNER MÓR 1892: Az Árpádok családi története. Nagybecskerek, Pleitz Ny.
- ZÁVODSZKY LEVENTE 1904: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Budapest.

Két év matrózélet

RICHARD HENRY DANA: *Két év matrózélet.* (Fordítás)
DANA, RICHARD HENRY: *Two Years Before the Mast* (Translation)

A fordító megjegyzése

A Két év matrózélet fontosságát nem szükséges hangsúlyozni az amerikai közönség számára, azonban – ha eltekintünk az amerikanisztika tanszékek berkeitől – jobbára ismeretlen a magyar olvasóközönség körében. Kalifornia ma az Egyesült Államok legnépesebb állama, ahol a szerző még akkor járt, amikor az gyéren lakott mexikói terület volt. A könyv nemcsak irodalmi értéke miatt tekinthető értékes műnek. Fontos forrása a korabeli hajóséletnek, a korabeli viszonyoknak. Bár Dana eredetileg humanitárius okokból – hogy a matrózok életkörülményeit javítsa – publikálta művét, azt szép számmal forgatták a Kalifornia felé igyekvő amerikai telepések is, mint a kevés könyv egyikét, ami úticéljukról egyáltalán elérhető. A könyv ma amerikai klasszikusnak számít.

Időközben Kalifornia a világ egyik gazdasági és kulturális (többek között film-) centrumává nőtte ki magát, aminek hatása világszerte, így nálunk is erősen érzékelhető. E távoli ország jelene ugyan betölti a képernyőket, és így sokszor a mindennapjainkat, de múltjára közel sincs ilyen rálátásunk. S ez nem feltétlenül van jól így. Ha az olvasnivaló szórakoztató minőségén túl valahol el akarom helyezni ennek a pár oldalnak az értékét, akkor azért tekinthető elolvasásra érdemesnek, mert ezt az elmaradást, távolságot csökkentheti.

A most közreadott fordítás az első három fejezetre korlátozódik, és – különösen a szakszavak fordítása miatt – még nem tekinthető véglegesnek. Észrevételeiket szívesen fogadom.

Előszó

Nem szívesen tárnám ezt a beszámolót a nagyközönség elé anélkül, hogy néhány szóban meg ne indokolnám, miért is adtam kiadására a fejem. Mr. Cooper művei – „A révkalauz” és „A vörös kalóz”¹ – óta olyan sok történetet írtak már a tengerről, hogy nem szaporítanám ezek számát még eggyel, ha nem lenne rá nyomós okom.

Nathaniel Ames művét – az „Egy tengerész jegyzetei”² címűt – leszámítva ugyanis, amely szórakoztató, ám elnagyolt és kapkodó stílusú, olyanok írtak csak a tengerről, akik élményeiket tengerésztisztként vagy utasként szerezték, s mint ilyenek, könyveik kevés kivételtől eltekintve nem a tényyszerűség igényével íródtak.

Először is, a hadiflotta kötelékében az élet a tengeren – a katonás rend és fegyelem, a szokások, a napi rutin – eléggé elüt attól, mint amilyen az egy kereskedőhajón. Másodsorban, legyenek bár bármilyen szórakoztatóak és jól megírtak is könyveik, és íróik szemszögéből álljanak bármily közel is a valósághoz, mindenki számára egyértelmű, hogy a tengerésztiszt, aki úrként lép a hajóra – „kesztyűvel a kezén, ahogy a mondás tartja –, csak tisztjártsáival elegyedik, és matrózhoz elvétve, legfeljebb csak a fedélzetmesteren keresztül szól, nyilván

¹ JAMES FENIMORE COOPER: *A révkalauz* (1824, *The Pilot*); *A vörös kalóz* (1828, *The Red Rover*)

² Eredeti címén: „*Mariner's Sketches*”; elfogadott magyar címről nincs tudomásom (a ford.)

merőben más szemszögből látja a történéseket mint az egyszerű matróz.

A természetes érdeklődésen túl, amit mindenki mutat a számára ismeretlen és át nem élt dolgok irányába, az utóbbi években a köz különös figyelmet szentelt a matrózoknak és nagy rokonszenvet tanúsított irántuk. Mégis úgy gondolom, hogy az egyetlen kivétellel, amit már említettem, könyvírásra még senki sem vállalkozott azok közül, akik pedig igenis tudják, milyen a matrózélet. Az előfedélzet felől nem szólt még hang.

A következő oldalakon igyekszem pontos és autentikus képet adni arról a kicsit több mint két évről, amit matrózként szolgáltam le a vitorla alatt az amerikai kereskedőflottában. Mindehhez alapul naplómát vettem, amelyet ez idő alatt gondosan vezettem, s mindent úgy írtam le benne, ahogy az megesett. Mindközben ügyeltem minden apró részletre, s hogy a jelenetek visszaadják a dolgok igazi ízét. Néhányat emiatt nehéz lehet jó érzettel végigolvasni, s közben időnként erős és durva szavak használatára kényszerültem. De igyekeztem ezeket minden alkalommal elhagyni, amikor a helyzet érzékeltetéséhez nem volt feltétlenül szükség rájuk. Szándékom, ami a könyv kiadására is készített, hogy az egyszerű matróz szemével mutassam be, milyen is az élet a tengeren – úgy a jó, mint egyben az árnyoldalt is.

A hajózásban nem jártas olvasó számára bizonyosan akadnak majd nem világos kifejezések, de a saját és társaim meglátása, hogy az ismeretlen a képzelőerőn keresztül fejti ki hatását, és a technikai tudás hiánya az olvasás sodrában alig tudatosul. Ezek követték nyomon feszült figyelemmel az amerikai fregatt menekülését az Angol-csatornán, vagy az angol kereskedő üldözését és hajótörését a Révka-lauzban, anélkül hogy egy kötél nevét tudnák a hajón, és mégsem sokallva vagy nem kívánva az ismeretlen szavakban rejlő részleteket.

Különösen ügyeltem rá, hogy a kéziratba csak saját benyomásaim kerüljenek bele úgy, ahogy akkor megéltam a történeteket. A zár-

szóban, amelyre ezúton hívom fel az olvasó figyelmét, adtam helyet a mások által sugallt gondolatoknak és meglátásoknak.

Mindezen okok és néhány barátom tanácsa vett rá arra, hogy a naplómát sajtó alá rendezzem. Ha a végeredmény számot tarthat a köz érdeklődésére, a tengerészek sorsára több figyelmet irányít, vagy segít árnyalni arról a képet, s ez végül intézkedésekhez vezet, amelyek soruk jobbra fordulását hozza, enyhít napi nehézségeiken, nagyobb ön- és megbecsüléshez segíti és Isten felé fordítja őket, akkor elértem a céloom.

Boston, 1840. július

Az indulás

Augusztus 14. – kora délután indul Bostonból hosszú útjára hajónk, a Pilgrim³, hogy délről megkerülve a kontinentst Észak-Amerika nyugati partjára érjen. Már délben megjelentem a fedélzeten, teljes öltözetben, szívemben eltökélten a két-három éves utazásra, amelyre a gyógyulás reményében vállalkoztam, hogy szemem gyengesége így múlték, ha már azon orvos vagy orvosság segíteni nem tud. A teljes életmódváltás és a hosszú távollét a könyvektől és tanulástól talán segíthet állapotomon, amely eddigi törekvéseim feladására kényszerített.

A cambridgeporti⁴ diák szűk posztókabátját, selyemsapkáját és kecskebőr kesztyűit hátrahagyva, bár ez külsőleg meglehetősen

³ A hajó neve tükörfordításban: a Zarándok. Más értelemben: a legrégebbi, máig fennmaradt államokbeli angol település (Plymouth, Massachusetts) társalapítói a pilgrimek voltak. Alakjuk központi témája az Államok történetének, mint akik a vallási szabadságot és kulturális identitásuk megőrzését remélték az áttelepüléstől.

⁴ Massachusetts, Egyesült Államok; az eredetiben csak Cambridge. Egyébként a korban megszokott volt, hogy az orvosok hosszabb tengeri vagy tengerparti kikapcsolódást rendeltek el hasonló problémák esetén. A módosabb réteg – amibe a szerző is tartozott – általában európai hajókirándulást választott a célra.

nagy változás, hamar fel lehet öltetni a tengerészek bő nadrágját, kockás ingét és vitorlavászon kalapját – gyorsan is ment. Úgy gondoltam, zöldfülűhöz képest igencsak matrónának festhetek. Az e téren gyakorlott szemet azonban megteveszteni lehetetlen, és én hiába tetszelegtem a magam szemében, mint Neptunusz méltó párja, nem kétséges, hogy a hajón messziről lerítt mindenkinek, hogy a tengert csak látásból ismerem. A matrónának ugyanis különös gondja van ruhájára, s ahogy azt hordja, azt zöldfülű utánozni nem képes. A nadrág bőre engedve, hogy csak a csípő tartsa meg, s így a szára teljesen leér egész a cipőig, és akörül terpeszkedik. A gondosan fényezett fekete kalap hátracsapva, amiről a bal szem előtt egy jó rőfnyi fekete szalag lóg. A fekete selyem nyakkendő különös kötése, aztán az a bizonyos kockás ing és még megannyi egyéb apróság pillanatok alatt árulja el, ki is új a vitorla alatt. De ha mindez még nem is lett volna elég, a fakó arcomra vagy a kezeimre egy pillantást vetve azonnal látható a különbség az igazi tengerész napégette arcához képest, aki ringó járásában, öles lépéseit kísérve lengeti bronzos, edzett kezeit, mindig nyitott tenyérrel, készen arra, hogy bármikor megragadjon egy kötelet.

Tehát „mindennel a homlokomra írva” csatlakoztam a legénységhez, majd nemsokára elhagytuk a dokkokat. A következő napon a kihajózásra készültünk fel: felkerültek a keresztrudak és a vitorlák a főárbocokra, beállítottuk a segédvitorlákat, ahol kellett, ott védőkötést kapott a kötélzet, és felvettük a puskaport. Az éjjel első alkalommal osztottak be őrségbe. Az este első felében nem nagyon mertem aludni, hátha nem hallom meg, amikor az én szolgálatom következik és felhívnak a fedélzetre. Aztán amikor végre felhívtak, a zöldfülű ügybuzgalmával – nagyon fontosnak tartva megbízatásomat – sétáltam fel és alá a hajó egész hosszában, ki-kinézve az elülső és a hátsó korlátan. Nem kicsit rökönödtem

meg, amikor az utánam következő öregmatrón, akit én hívtam váltásba, végül felkászálódott, hogy újabb helyet találjon aludni. Ez elegendő felvigyázás kellett legyen egy nyugodt éjszákára egy biztonságos öbölben horgonyozva – gondolhatta.

A következő reggel szombatra virradt, enyhe déli széllel. Miután felvettük a révkalaust, felszedtük a horgonyt, és megindultunk az öbölből kifelé. A barátaimtól, akik kijöttek elbúcsúztatni, még elbúcsúztam, de egy utolsó pillantást vetni a városra és a benne kedves dolgokra már nemigen jutott idő – elvégre hajón nincs idő az érzelésre. Az öböl szájaig jutottunk, amikor a szél szembefordult, s mi ismét horgonyt kellett vessünk. A nap hátralevő részére ottmaradtunk. Az ügyeitem a fedélzeten 11-kor kezdődött, és utasítást kaptam, hogy értesítem a parancsnokot, mihelyst a szél nyugatira fordul. Jó szelet éjfél tájt kaptunk, amire a parancsnok mindenkit a fedélzetre rendeltetett velem. Hogy ezt hogyan csináltam, máig sem tudom, de – bár kétségkívül nem ütöttem meg a gyakorlott fedélzetmester torkaszakadt üvöltése hangerejét – hamarosan csupa nyüzsgés lett a hajó. Leereszkedtek vitorlák, fordultak a vitorlarudak, és lassan felemeltük a horgonyt – az utolsó dolgot, amijenkiföldhöz kötött minket. Azonban mindennek inkább voltam szemtanúja, mint részese. Nem tudtam ugyanis valami sokat a hajókról. Érthetetlen parancsok röpködtek, és már végre is hatották őket; a nagy sietség, a furcsa szavak és a még furcsább tettek zavaros egyvelegében teljesen elvesztem. Nincs gyámoltalanabb lény a Földön a kezdő tengerésznél. Az elnyújtott, ütemes nyögések jelezték, hogy a legénység épp a horgonyt emeli, s lassan megindultunk. Hallani lehetett, ahogy a hajó hullámot vet, s érezni, hogy engedelmesen meghajol és ring az esti szélnek. Mi pedig megkezdtük nagy utunkat.

Az első benyomások – „Vitorla a láthatáron!”

Az első tengeren töltött napunk vasárnapra esett. A kikötőből frissen kifutva még bőven akadt tennivaló a hajón, ami egész napra ellátott minket teendővel – a rendrakáson dolgoztunk, aztán este következett az őrség. Ennek beosztását a hátsó fedélzeten ejtették meg, és amikor evégett hátrahívtak bennünket, megismerkedhettem a parancsnoki stílussal: az emberek kiválasztása után rövid, de karakteres beszédet intézett hozzánk. Ajkai közt szivar, így résnyire nyitott száján, két pöffentés között dörmögte a szavakat:

– Szóval emberek, hosszú útra indultunk. Ha jól kijövünk egymással, kellemes utunk lesz; ha nem, úgy ez a hajó maga lesz az úszó pokol. – Amit megkövetelünk, az az, hogy teljesítsék a parancsaikat és férfiként álljanak a munkához... – és akkor jól kijövünk. – Ha nem, akkor nem jövünk ki olyan jól. – Ezt tudhatom. Ha összetartunk, jó parancsnokuként ismerhetnek meg engem, ha nem, úgy egy veszett sakálként. – Ez minden mostanra. – Az őrség mehet pihenni.

Mivel engem a másodőrségbe osztottak be, azaz a másodtiszt alá, magaménak érezhettem a privilégiumot, hogy a nyílt tengeren az első őrség az anyém. Ugyanebbe az őrségbe került egy korombeli fiatal, S, aki szintén első útján volt, s lévén az apja szakmabeli, ő maga pedig egy könyvelőirodában dolgozott Bostonban, sok közös ismerősünk és témánk akadt. Mindaddig folytattuk a beszélgetést – Bostonról, hogy mit csinálhatnak most a barátaink, az utunkról stb. – amíg az ő sora nem következett a felvigyázásban és ezzel magamra nem maradtam. Nagyszerű idő volt ez az elmélkedésre. Először éreztem magam körül a tökéletes tengeri csendet. A másodtiszt a hátsófedélzeten járkált, ahova nekem nem volt szabad mennem, néhányan beszélgettek közülünk, de nem éreztem késztetést, hogy csatlakozzok hozzájuk, így csak hagytam, hogy az engem

ért benyomások érlelődjének bennem. Bár mennyire is megérintett a tenger szépsége, a ragyogó csillagok vagy az előttük gyorsan úszó felhők látványa, mégsem tudtam szabadulni a gondolattól, hogy az élet összes társasági és intellektuális örömeit hagyom most hátra hazámban. Viszont, tűnjék akármilyen furcsának is, akkor és azóta is jó érzéssel töltenek az ilyen gondolatok, hiszen így remélhetem, hogy nem fognak kivészni belőlem életem eddigi értékei.

De az álmodozásra ezúttal sem jutott sok idő: a tiszt utasítására a forduló szélhez kellett igazítanom az árbocrudakat. Abból, ahogy a többiek az eget vizlatták, és a gyorsan közeledő fekete felhőkből tudtam, hogy sok jóra nem számíthatunk, és hallottam a parancsnoktól, hogy úgy számolta tizenkettőre elérjük a Golf-áramlatot. Pár perc múlva nyolcat kondítottak, őrségváltás volt, mi lementünk. Ekkor tapasztaltam meg a tengerészélet első keserűségeit. A fedélköz, ahol szolgálton kívül voltam elszállásolva, tele volt pakolva kötéltekerccsel, tartalékvitorlával, és mindenféle kacattal és kellékkel, amitől még nem szabadultak meg. Ráadásul nem volt hálólhelyünk kialakítva, és szegeket sem verhettünk be, hogy legyen hova akasztani a ruháinkat. Ahogy a tenger egyre nagyobbakat csapott, úgy himbálódzott mindinkább a hajó, és ezzel hunyt ki a rend utolsó szikrája is odalent. Minden összeborult és egymásra csúszott, vagy ahogy a tengerészek mondják: „fészket rakott a vihar”; ilyenkor „minden egymás-hegyén hátán van, de kéznél semmi sem”. Egy tekericsnyi kötél épp a mellkasomon száguldott át; a kalapom, csizmám, matracom és pokrócom mind átcsúszott a mély oldalra – a kötelek meg a dobozok mind rá. Mindezek tetejébe nem használhattunk lámpást odalent, hogy könnyebb legyen kifürkészniük mi merre van éppen, és a tengeri betegség is erős tünetekkel kezdett kiülni rajtam, a hozzátársuló kedvetlenséggel és tehetetlenséggel együtt. Föladva a reményt, hogy én most összeszedem a dolgaim, leheveredtem a vitorlákra, és vártam, hogy mikor hívnak min-

denkit fel, ami a közelegő vihar miatt igencsak esedékes volt. Az eső kisvártatva kopogtatni kezdett a pallókon; nagy, sűrűn hulló szemekben érkezett. A fentiek keze alatt éghetett a munka, legalábbis ahogy az elsőtiszt hangos és többször elismételt parancsaiból, a lábak dobogásából, a deszkák fájdalmas recsegéséből és a vihar többi jeléből sejteni lehetett. Néhány perc múlva felcsapták a fedélköz ajtaját, ami így még kevésbé szűrte meg a fenti zajokat, és leordították, hogy „Mindenki fedélzetre, ahoy! Irány fel és befogni a vitorlákat!”, majd ugyanazzal a sebbel-lobbal be is vágták. Amikor felértem, merőben új látvány fogadott: a kis brigget úgy vitte a szél, hogy szinte belenyomta a vízbe: ahogy nekem tűnt, a hajó szinte a fedélzetig belebukott a tengerbe. A hajó orrát mintha a pöröly erejével és zörejével csapkodták volna a hullámok, felcsapva a fedélzetre, bőrig áztatva minket. A csúcsvitorla kötelei kiengedtek, és a nagy vászonköteg mennydörgő hanggal vetődött hátra a fejünk felett. A szél füttyült a kötélzeten, elszabadult kötelek csapkodtak; hangos – persze számomra értelmetlen – parancsok hangzottak gyors egymásutánban, és hallatszott a „matrózok éneke”, ahogy minden erejüket megfeszítve birkóztak a kötelekkel. És ha ehhez még hozzáadom, hogy koromsötét volt, és mivel a szárazföld szilárd viszonyaitól még nem sikerült elszoknom, borzalmas hányinger kerülgetett, és alig volt erőm, hogy bármiben is meg tudjak kapaszkodni... Nos, ezen állapotomban parancsoltak fel először az árbocra, hogy bevonjam a csúcsvitorlákat.

Hogy hogyan is éltem túl, pontosan nem emlékszem. Kiterültem a keresztrúdon, és minden erőmmel csimpaszkodtam belé. A munkában nem sok hasznomat vehették, mert emlékeim szerint többször is elfogott a hányinger, csak mielőtt a legfelső rúdról lekászálódtam volna. A fedélzeten hamarjában végeztünk, és így ismét lemegettünk a fedélközbe. Ez azonban nem tűnt megváltásnak, már csak ha a felfordulást vesszük, ami odalent volt, meg azt az orrfacsaró bűzt, amit a felbolydult és

áporodott fenékvíz árasztott magából. Igénytelen menedék a fenti káosz elől. Sokat olvastam mások tengeri élményeiről, de úgy éreztem, hogy az enyémnél aligha lehetett rosszabb akár egy is; és megkönyékezett az a baljós gondolat, hogy ez csak az első éjszakája egy kétéves útnak. Később aztán a fedélzeten sem volt sokkal jobb, mivel a tiszt folyton utasítgatott minket, mondván, hogy jó, ha állandóan mozgásban vagyunk. De még ez is különb volt annál, mint ami lent volt. Nagyon is tisztán megmaradt bennem, hogy valahányszor, amikor odamentem a csapóajtóhoz, mert elfogott az émelygés, azonnal megkönnyebbültem, mihelyst lehajtottam a fejem. Hasonló hatása csak egy erős hánytató szernek lehet.

A következő két nap nem hozott változást

Augusztus 20. (szerda) – Miénk volt a hajnal négytől nyolcig tartó őrség. Mire feljöttünk, az időjárás jobbra fordult. A szél és vele a tenger lecsillapodott, a csillagok ismét fényesen ragyogtak. A kedélyállapotomban is hasonló javulást éreztem, de még mindig igen gyenge voltam a tengeribetegségtől. A szél felőli oldalon álltam, ahonnan a Nap kelt fel. Sokat hallani a tengeri napkeltéről; de teljesen más, mint a szárazföldön. Hiányzik mellőle a madarak éneke, az ébredező emberek reggeli hangos nyújtózása, a látvány, ahogy az első napsugarak átkúsznak a fák ágai között, a háztetők, a templom tornyai és a dombok fölött. Így, bár nem olyan magával ragadó, semmi sem hasonlítható ahhoz, amikor a széles óceán mögül bújik elő a Nap:

Van valami a hajnali szürkületben... ahogy a szürkéség elkezd emelkedni a keleti horizonton és távoli derengése a vízre vetül, ami – nem tudván milyen mélység húzódik alattunk és milyen üres messzeség körülöttünk – úgy tölt el a magány érzésével, rémülettel és borúlátással, amire a természetben más nem képes. Ez az érzés lassan alábbhagy, ahogy

a fény egyre erősödik és végül felkel a Nap, amivel kezdetét veszi az átlagos, monoton tengerész hétköznap.

Ilyetén gondolataimból a tiszt szava ébresztett: „Előre, a pumpához!” Úgy találtam, hogy nincs idő az álmodozásra, és az első reggeli fényvel „dologra kell térni”. A többi „tétlenkedőt”, nevezetesen a hajóácsot, a szakácsot és az inast is dologra küldve hozzáláttunk a vízpumpáláshoz és a fedélzet felmosásához. Ez a minden nap elején végrehajtott procedura két órába kerül; és alig volt erőm végezni vele. Ahogy megvoltunk a kötélzet ellenőrzésével is, leültem egy kicsit, várva a hét kondításra, ami a reggeli jele. Amint a tiszt látta tunya testtartásom, felparancsolt a főárbocra, hogy kenjem át a tetejétől a talpáig. A hajó himbálódzott egy kissé, s mivel már három napja nem ettem, erős késztetést éreztem, hogy azt mondjam: inkább várnék ezzel a reggeliig. De tudtam, hogy „a bikát a szarvánál kell megragadni”, s hogy amint ellenszegülnék vagy visszakoznál, abban a pillanatban egyszerre végem lenne. Szóval fogtam a zsíros vödöröt, és felmáztam az árbocra. A hajó imbolygása a magassággal egyre jobban érződik, s a zsír szagával együtt ez újra kikezdte a gyomromat. Az árboc tetejéhez képest a fedélzet *terra firma*, szilárd talaj: nagy megkönnyebbülés volt ismét rálépni. Néhány percre rá hét kondítás jelezte az őrségváltás és a sebességmérés idejét: mi pedig elmentünk enni. Itt meg kell, hogy emlékezzek szakácsunk, egy egyenes kiállású fekete tanácsáról:

– Na már most barátom – mondta –, te alaposan kitisztultál már. Az otthoni mihez-tartásodból sincs már semmi. „Ideje új szelet kellene fogni a vitorlákba” – a szárazföldi édességeid vesd át a hajókoriáton, és vegyél magadhoz inkább egészséges sózott marhát és tengeri kenyeret, és megígérhetem, hogy mire a Horn-fokhoz érünk, új erőre kapsz, és úgy állod meg a helyed a hajón, mint akárki más.

Az együttérző, udvarias szavak között ez a jószívű tanácsot is megemlíthetnék a hajók tengeribetegutasainak: a hasznukra válna, állíthatom.

Le sem tudom írni azt a jótékony hatást, amivel a fél fontnyi hideg marhahús és az az egy vagy két kétszersült volt rám. Délig pihe-nőn voltunk, így jutott egy kis időm magamra, és a marhahúst – a szakács ajándékát – falatoztam. Mikor következőleg a fedélzetre léptem, újra embernek éreztem magam, és a megfelelő lelkesedéssel foghattam a munkához, hogy megtanuljam a tengeri élet csínját-bínját. Két óra körül hangos kiáltás jött az árbocokból: „Vitorla a láthatáron!” Hamarosan feltűnt két vitorlás a szél felőli oldalunkon. Ez volt az első alkalom, hogy a tengeren láttam hajót. Akkor és azóta is úgy gondolom, hogy szépségben és látványban ez minden mást felülmúl. Előttünk haladtak el keresztirányban, hallótávolságon kívül; de a parancsnok távcsővel le tudta olvasni a nevüket: a *Helen Mar* volt az New Yorkból és a *Mermaid*⁵ Bostonból. Mindkettő nyugatra tartott, szeretett szülőföldünk felé.

Augusztus 21. (kedd) – A Nap tiszta égboltra kelt, jó szelünk és vidám reggelünk volt. Most, hogy már „megvettem a lábam a tengeren”, kezdtem beletanulni a dolgokba. Amikor hatot kondítottak, ami délután három órát jelöl, egy újabb hajó bukkant fel mellettünk. Mint minden újonc tengerész amikor hajót lát, én is alig bírtam, hogy ne vegyem máris a számra. Mellénk siklott, visszavette vitorláit, s a két hajó fej-fej mellett, szinkronban ringott a vízen, mint ahogy a fogat elé fogott lovak. Ez volt az első hajó, amit a tengeren közvetlen közletről is szemügyre vehettem, és meglepett, hogy mennyire ringatózik még az ilyen békés tengeren is. Fedélzete megtelt kíváncsi utasokkal, akik ruháik és megjelenésük alapján svájci vagy francia emigránsok lehettek. Először franciául üdvözöltek minket, de mivel választ nem kaptak, angolul is megpróbálkoztak. A *La Carolina* volt az, Le Havre kikötőjéből indult, és New Yorkba tartott. Kértük, hogy jelentse a Pilgrimet északnyugati irányban öt napra Bostontól. Aztán továbbállt, s mi egyedül foly-

⁵ Magyarul: „Hableány”.

tattuk tovább hosszú utunkat. Jó időt fogtunk ki; a nap kellemesen és a szokásos rutin szerint telt, amit egyébként csak vihar, egy másik hajó vagy a szárazföld közelsége tör meg.

Munkák a hajón – Trópusi vizeken

Mivel az időjárás jó ideje kegyes volt hozzánk, s más problémák sem akadtak, amelyek a napok egyhangúságát megtörték volna, az alkalom most kiváló, hogy általában szóljak az amerikai hajós életéről, a munkáról, a szokásokról és a szabályokról, amelyek azt meghatározzák, s amelyek a mi hajónkon nagyjából úgy alakultak, mint a flottában általában.

Először is, és nem véletlenül elsőként: a parancsnok. Az abszolút nagyúr, aki nem áll őrt, jön és megy, ahogy a kedve tartja. Nem áll felette senki, nem számon kérhető senki által, és neki kérdés nélkül engedelmeskedni köteles még az elsőtiszt is. Felmentheti tisztjeit a munka alól, de akár tisztségüktől is megfoszthatja őket, hogy matrózként dolgozzanak tovább a többiek közt az előfedélzeten. Ha utas vagy rakományfelelős nincs a fedélzeten, mint ahogy a mi hajónkon, úgy méltósága – hacsak jelleme nem üt el nagyon attól, mint amilyen a kapitányoké lenni szokott – nem enged neki társaságot és ebből fakadó kedvtelést, legfeljebb csak annyit, amit a hatalom tudata és időnkénti gyakorlása adhat.

A hajó – ha úgy tetszik – miniszterelnöke, hivatalos szerve, ügyeletes és felelős tisztje: az elsőtiszt. Ő a főhadnagy, egy személyben felel a fedélzetért, a fedélközért és a navigációért. A parancsnok vele osztja meg elképzeléseit, majd rábízta a munka beosztását és felügyeletét. A munkát nem egyszerűen csak meg kell csinálni, hanem még jól is, s a minőségért a felelősség ismét az övé. A kolléga vagy „csíf” – ahogy a hajón hívják – vezeti a hajónaplót, így ő felel a tulajdonosok és biztosítók felé, és rá van bízva a rakomány is, a berakodástól kezdve, a megőrzésen át egész a leszállításig. Mivel a parancsnok aligha alacsonyodik le odáig, hogy

matrózokkal viccelődjön, a másodtiszt pedig a kutyát se érdekli, így rangjából eredően ő a legénység ügyeletes mókamestere is, mivel mindenki úgy érzi nevetnie kell, ha elsüt egy-egy otromba viccet vagy megejt egy gonosz csínyt az emberek szórakoztatására.

A másodtiszté, ahogy a mondás is tartja, kutya egy megbízatás. Még nem tiszt, de már nem is matróz. A többi matróz nem gondol rá tisztként: ugyanúgy fel kell másznia az árboc legtetetejére a csúcsvitorlához, és ugyanúgy bele kell mártania a kezét a kátrányba és a kenőzsírba, mint bárki másnak. A tengerészek pincéreként is emlegetik, mivel ő látja el a legénységet kötelekkel, zsinetekkel és a munkához kellő többi dologgal, és a fedélzetmesteri raktárba is neki van bejárása, ahol az ezekhez való szerzők is vannak. A parancsnok a tekintélye fenntartását és a fegyelem erősítését, a rend betartatását várja tőle; az elsőtiszt árnyékában mégis teljesen másodlagos személynek számít, és a matrózokkal együtt kell dolgoznia. Egyike azoknak, akiknek kevés adatuk, mégis sokat várnak el tőle cserébe. Fizetése rendszerint a duplája a közönséges matrózénak, a kabinban alszik és eszik; de szinte minden idejét a fedélzeten kell, hogy töltsse, és másodikként ül az asztalhoz, vagyis azt eszi, ami a parancsnok és az elsőtiszt után marad.

A kamarás vagy hajóinas a parancsnok szolgálója, és felügyeli az éléstárat, ahonnan rajta kívül mindenki, még az elsőtiszt is ki van tiltva. Ezen kiváltságai elegek ahhoz, hogy az elsőtiszt – aki nem szívesen lát olyat a legénység közt, aki felett nincs korlátlan hatalma – ellenséggé tekintsen rá. A legénység ugyanakkor nem tekinti maga közül valónak, szóval végső soron teljes mértékben a parancsnoktól függ.

A szakács a legénység pártfogója, és akit a kegyeibe fogad, annak módja nyílik nedves kesztyűit és harisnyáját megszárittatni, vagy az éjszakai őrsgé alatt a konyhában pipára gyújtani. A kamarás és a szakács, illetve – ha vannak a hajón, úgy – a hajóács és a vitorlajavító nincsenek őrsgébe osztva, és mivel egész

nap dolgoznak, éjjel nyugovóra térhetnek, ha csak valamiért nem rendelnek mindenkit a fedélzetre.

A legénység, amennyire csak lehet, két egyenlő részre van osztva, akik az őrségeket adják. Ezek a csoportok a felettes tiszt után vannak elnevezve: az őrség az elsőtiszt, a másod- vagy váltóőrség pedig a másodtiszt alá tartozik.⁶ Ezek négyórás időközönként váltják egymást a szolgálatban, vagy ahogy mondani szokás mennek fel és le. Ha, példának okáért, az elsőtiszt ügyel az első esti őrségben nyolctól éjfélig, akkor ennek végén őrségbe hívják a másodtiszt embereit, az őrség pedig lemegy a fedélközbe. Hajnal négykor aztán a másodőrség ismét feljön, és nyolcig marad a reggeli őrségben. Mivel az eddigi tizenkét órától ők nyolcat fenn voltak, míg a másik őrség csak négyet, a délelőtti őrség idejét – nyolctól délig – lent tölthetik. A hadihajók és néhány kalmár ezt a váltórendet tartja egész nap, mind a huszonnégy órában; de a mi hajónk, mint a legtöbb kereskedőhajó, mindenkit foglalkoztat déltől napestig, ha jó az időjárás.

Azoknak, akik nem voltak még a tengeren, hasznára lehet, ha ejtek egy-két szót az úgymond „korcsőrségekről” is. Ezek révén nem kell mindennap ugyanannak az őrségnek ugyanakkor őrt állnia. Ezt úgy érik el, hogy a délután négytől esti nyolcig tartó őrséget kettéosztják: ezek a korcsőrségek; egy négytől hatig, a másik hattól nyolcig. A nap így nem hat, hanem hét őrségre van felosztva, és a beosztások így mindennap cserélődnek. A korcsőrségekre esik az esti szürkület, és mivel ilyenkor még tart a munka, ezek alatt mindenki a fedélzeten van. A parancsnok a hátsó fedélzeten sétálgat a szél felőli oldalon, az elsőtiszt a másikon, a másodtiszt pedig az elő- és a hátsó fedélzet közt. A kamrás ekkorra a munkája végére ért és feljött, hogy a konyhában együtt pipázzék a

szakáccsal. A legénység a horgonyfelhúzáson üldögél vagy heverészik az előfedélzeten: pipáznak, énekelnek, bővére eresztett történeteket mesélnek egymásnak. Este nyolckor nyolcat kondítanak a harangon, leengedik a mérőönt, a kormányost leváltják, a hajókonyhát bezárják, az esti őrség feláll, a többiek pedig lemennek a fedélközbe.

A következő napi munka hajnalban veszi kezdetét: az aktuális reggeli őrség felmossa és végigsikálja a fedélzetet. Ez a vízesfordók feltöltésével és a kötélzet igazításával rendszerint eltart hét kondításig (vagyis fél nyolcig), ami a reggeli idejét jelzi mindenkinek. Nyolctól aztán sötétedésig tart a munka, amit csak egy egyórás ebédszünet szakít meg.

Kis kitérőm zárásaként érdemes még szólnom a „napi munkáról”, s ezzel egyben eloszlatni egy szárazföldi mítoszt a matrózéletről. Meglehetősen gyakran hallani a vélekedést, miszerint a tengerész jóformán csak henyélni van a tengeren: „elvégre mi mást tudnának csinálni?” Bár a következtetés természetesen tévedés, de olyan tévedés, amibe a szárazföldön gyakran beleesnek, és minden matróz a kötelességének érzi kijavítani, ha szóba kerül. Először is: a hajó rendje megkívánja, hogy mindenki dolgozzék valamit, amikor a fedélzeten van, leszámítva az estét és a vasárnapi ünnepnapot. Hacsak nem pont ekkor szemlélődik valaki, aligha fog egy fegyelmezett hajón matrózokat lébecolni látni. A tiszték dolga, hogy mindenkit munkában tartsanak, még akkor is, ha más teendő már nem maradt, mint levakarni a rozsdát a lánccokról. A börtönben az elítélteket nem tartják annyira dolog és szigorú felügyelet alatt, mint a matrózt a hajón. Munka közben beszélgetni tilos, és habár a matrózok gyakran trécselnek, amikor a fedélzeten vagy egymás közelében vannak, mégis mindig abbahagyják, amikor tisztet éreznek a közelben.

A matrózmunkáról vajmi kevés elképzelése lehet annak, aki még nem volt a tengeren – eleinte magamnak se volt sok. Amikor elhagytuk Bostont, a következő egy-két hétben

⁶ Angolban a hajó jobb és bal oldalának nevével vannak illetve, de ilyen szóhasználatot nem találtam a magyarban. (a ford.)

folyamatosan dolgoztattak minket, ami – gondoltam –, a hajó ráncba szedése a nagy útra, és hogy hamarosan a végére érünk, és nem marad más dolgunk, mint ami a vitorlakkal akad. Azonban a dolgoknak ez a rendje két éven keresztül folytatódott, és a második év végén legalább annyi tennivaló volt, mint az út elején. Ahogy a mondás is tartja: „a hajó olyan, mint egy kényes óra”, vagyis mindig van rajta valami javítanivaló. Az induláskor a segédvitorlák kötélzetével bíbelődtünk, ellenőriztük a teljes futókötélzetet, és az elhasználódott kötelek helyébe újakat húztunk be; aztán következtek az állókötelek: feszítés, csere, javítás, mind az ezer különböző helyen és módon, ahol és ahogy csak elképzelhető. És ahol a számtalannyi kötél valahol kopásnak lett volna kitéve, mert hozzáért egy másik kötél vagy valamelyik keresztrúd, oda „védőkötést” kellett rakni. A kötések karbantartása, igazítása és cseréje két-három ember teljes munkaidejét kitölti végig az egész utazás során.

A következő dolog, amit számba kell venni, az az, hogy minden „apróság”, ami a hajón használatos – így a sodort kötél, a pólyázókötél, a rögzítő kötélgyűrű stb. – az a hajón készül. A tulajdonosok elképesztő mennyiségű „régikacatot” vásárolnak fel, hogy aztán a matrózok kezdjenek vele valamit: a kötelet szálakra bontják, ezeket kinyújtják, összecsomózzák, majd az egészet gombolyagba göngyölik. Ez a vékonyabb kötél aztán a legkülönbözőbb célokra van felhasználva, de a legnagyobb részét mégis újrászorják. Erre a munkára minden hajón találni egy egyszerű kötélodró gépet, avagy tekerőt, ami lényegében csak egy kerék és egy orsó. Ha jó az idő, a gép mellett folyton dolgoznak, és a hangja betölti a fedélzetet. Ez az utazás nagyobb részére szintén leköt három embert.

Egy másik mód a legénység elfoglalására a kötélzet beállítása. Ha az állókötélzet valahol meglazulna - ami pedig gyakran megesis -, akkor a kötélgyűrűket és a védőkötéseket le kell venni, a csigákat felfuttatni, a kötelet

jó erőre megfeszíteni, majd a gyűrűket és a kötéseket visszatenni, ami szintén jó kis munka. A kötélzet ráadásul annyira összetett, hogy nemigen lehet egy kötélhez hozzányúlni anélkül, hogy egy másikhoz se kéne. A hátsó árbocmerekvítőkön nem lehet dolgozni például anélkül, hogy ne engedne az elülső stb. stb. Ha mindehhez hozzávesszük még mind az összes kátrányozást, zsírozást, olajozást, fényezést, festést, kaparást és sikálást, amire egy hosszú út során szükség van, és nem feledkezünk meg az éjszakai őrsegről, a kormányzásról, a vitorlák kurtításáról, felcsavarásáról, bevonásáról, kiengedéséről, beállításáról, meg a húzás-vonás-mászásról minden elképzelhető helyre és irányba, akkor aligha merül többet fel a kérdés, hogy „Mégis milyen teendőt találhat magának a tengerész a tengeren?”

Ha ezek után – megküzdve hideggel, vízzel, nyirokkal és viharral –,

*„Ily éjszakán, hol meghúzná magát
A kölykes medve is, s az éhsanyarta
Farkas s oroslán féltik bőrüket,”⁷*

a kereskedő és a parancsnok úgy gondolnák, hogy a matrózok még nem érdemelték ki a havi tizenkét dollárjukat (amiből ruházzák magukat) és kosztjukat, akkor beállítják őket szálat tépni – *ad infinitum*, végtelenül. Ez a szokásos teendő az esős napokra, amikor a kötélzet nem lehet dolgozni; és ahelyett, hogy a szakadó esőben megengednék a matrózoknak, hogy egyszerűen fedett helyre húzódnának beszélgetni és elfoglalni magukat: elszeparálják őket a hajó legkülönbözőbb pontjain és ezt csináltatják velük. Megfigyeltem, ahogy az „alapanyagot” gondosan elhelyezik több helyen is, hogy az Egyenlítő környékén gyakori rövid viharok alatt is akadjon teendő. Néhány tiszt annyira károsnak tartja a pihenést, hogy a láncokat vagy a horgonyt – utóbbit elég gyakran – takarítatják és kapartatják a legénységgel. A „philadelphiai katekézis” szerint:

„Az első hat napon dolgozz és tégy meg

⁷ Shakespeare Lear király; Vörösmarty fordítása.

mindent, amit lehet. A hetedikén borulj térdre és – végy horzsakőt, súrold fel a pallót és kapard le a láncot.”⁸

A munkának ez a menete persze változik a Horn-foknál, a Jóreménység fokánál és máshol a nagyon északi vagy déli vizeken, de volt szerencsém látni frissen felmosott és -sikált fedélzetet akkor, amikor a víz csak azért nem fagyott meg, mert az ehhez használt tengervíz sós. Vagy amikor – hiába a vastag gyapjúkabát – mindenkinek a kötélzetten kellett dolgoznia olyan hidegben, hogy az ember elgémberedett kezében alig állt meg a bújtatófa.

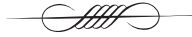
Ebben a fejezetben az események fonalától azért tértem el, hogy a matrólét valóságáról a lehető leghűbb képet alkothassa magának az olvasó, és azért itt, mert ekkor egy jó ideje már nem álltak már másból napjaink, mint ezen feladatok minduntalan ismétléséből. Ezeket a dolgokat egyébként is érdemes egy helyen összefoglalni. Végezetül még hozzáfűzném – annak érzékeltetésére, hogy a szárazföldről mennyire nem látni rá egy hajó üzemére – hogy a hajtótesten folyamatosan dolgozik az ács a tökéletes hajózórendben, vagyis ha jó az idő. *

Fordította PÉCSI ISTVÁN pecsi.istvan@outlook.com

⁸ Lefordíthatatlan szójáték: a horzsakő angolul „holystone”, azaz szentkő.

Válogatás a történész könyvespolcáról

Rabszolgafelkeléstől a függetlenségig

J. NAGY LÁSZLÓ

Forradalom az Antillákon.

Haiti 1789–1804.

Szeged, 2012, Universitas Szeged Kiadó, 144.

J. Nagy László, a Szegedi Tudományegyetem professzora, számos tudományos mű szerzője legújabb könyvében Haiti 1789–1804 közötti turbulens történetét dolgozza fel. E kötet jelentős hozzájárulás többek között a Latin-Amerikával, a francia forradalommal (melyhez a haiti szorosán kötődött), vagy éppen a későbbi korok „gyarmati kérdésével” foglalkozó kutatásokhoz, hiszen az első magyar nyelvű szintézis a haiti eseményekről. A forradalomról, amelynek eredményeképpen Amerika „második független állama született meg, s az első a történelemben, amelynek megalapítását a felkelt rabszolgák győzelme tette lehetővé.”¹ E kötet értéke azonban nemcsak tárgyának újszerűségében, hanem a téma megközelítésének módjában van. Ráadásul a szerző egy döbbenetes históriát hoz testközelbe, hiszen a haiti forradalomról – legyen szó újításairól, „kisugárzásáról” vagy brutalitásáról – némi túlzással élve csak felsőfokban lehet szólni. Recenziómban megkísérlem összefoglalni a kötetet és igyekszek rámutatni egy-egy érdekességre.

Műve elején J. Nagy László személyes stílusban fordul az olvasóhoz, s elmeséli, hogy pályája kezdetén Wittman Tibor professzor hatá-

sára kezdte el kutatni Haiti – Saint-Domingue² történetét, majd később a Mediterráneumra összpontosultak kutatásai. A szerző jelen könyvével Wittman emléke előtt tiszteleg, és további vizsgálódásokra kíván ösztönözni.

J. Nagy ezúttal nem új levéltári forrásokra, hanem a publikált, nagy mennyiségű dokumentumra és szakirodalomra épített. Az Algéria történetét is behatóan ismerő szerző már a könyv legelején rámutat az Algéria és Saint-Domingue közötti hasonlóságokra. „*Munkám során szinte megdöbbenve tapasztaltam, hogy 150 évvel később a »legfranciább gyarmat« esetében is ugyanazokkal a problémákkal találkoztam. Azon túl, hogy a két nép ugyanazokért a célokért küzdött, még az is kitűnt, hogy a francia politikai osztály ugyanúgy nem értette meg és nem fogadta el a haitiak aspirációit, mint algériaiakét. Inkább vállalt egy értelmetlen háborút.*”³ Itt meg kell említeni, hogy maga Napóleon nevezte élete egyik legnagyobb örültségének, hogy hadsereget küldött Haitira.⁴

Az előszót követő hat fejezet után függelék segíti az olvasót az eligazodásban, különösen a kronológia bizonyul hasznosnak, mely megkönnyíti a forradalmi események forgatagának követését. A lábjegyzetekkel ellátott könyv végén pedig válogatott irodalomjegyzéket találunk.

¹ J. NAGY LÁSZLÓ: *Forradalom az Antillákon*. Haiti 1789–1804. Szeged, 2012, Universitas Szeged Kiadó. 117.

² Recenziómban, miként az ismertett könyvben is a Haiti és a Saint-Domingue tulajdonnév egyaránt szolgálhat a Francia Antillákon található, Kolumbusztól a Hispaniola nevet kapó szigetnek, valamint a sziget francia részének jelölésére is. A könyvben – s törekedtem rá, hogy az ismertetésben is így legyen – mindig egyértelmű, hogy az adott elnevezés mikor mire utal.

³ J. NAGY 2012. i.m. 5.

⁴ Uo. 116.

A *Francia gyarmatok az Antillákon* címet viselő fejezetben a szerző a későbbi események gazdasági, társadalmi, etnikai, földrajzi illetve mentalitástörténeti hátterét mutatja be. Saint-Domingue jogilag 1697-ben került a franciákhoz. (A 76 ezer km² kiterjedésű szigetnek a nyugati része, 28 ezer km² volt francia, keleti része spanyol gyarmat volt.) A terület értékét a dohány, az indigó, a gyapot, a kávé, a kakaó termelése mellett az 1700-as évek elejétől felívelő, majd a 18. század második felére domináns cukortermelés adta. A kávé szerepének jelentős növekedése mellett a cukornádtermelő nagybirtokok kora ez. Működésükhöz elengedhetetlen volt a rabszolgák munkaereje. „A rabszolgamunkára épülő ültetvényes gazdálkodás legmélyebb kiteljesedése, embert és természetet egyaránt a végletekig kizsákmányoló rendszere Saint-Domingue-on, a »Francia Antillák gyöngyén« valósult meg.”⁵

A gyarmat adminisztratív központja Port-au-Prince, legfontosabb városa pedig Cap, az „Antillák Párizsa” volt, mely többször is elpusztult – hamvaiból teljesen sohasem született újjá. A terület demográfiájáról is fontos adatokat közöl a szerző. 1789-ben a gyarmat lakossága 530 ezer fő volt. Ebből 40 ezer volt európai, 28 ezren tartoztak a *gens de couleur* (színes bőrű) kategóriába. A szigeten 462 ezer rabszolga élt.

J. Nagy László rámutat, hogy a felvilágosodás nagyjai között is mennyire szerteágazó, ellentmondásos álláspontok voltak a rabszolgaság kérdésében. Alapvetően – de egyáltalán nem egységes módon, és eltérő „hőfokkal” – kritikusan szemlélték a rabszolgaságot, főként a rabszolga-kereskedelmet. A felszabadítással kapcsolatos gondolatok azonban „bátortalanok” voltak. 1788-ban Brissot megalapította a Feketék Barátainak Társaságát, ám ez alapvetően szerény befolyással bírt. Ha a gyarmatok függetlenségéről esett szó – ezt többen elkerülhetetlennek tartották – az alatt „fehér függetlenséget” értettek a korban. A szerző rávilágít,

hogy bár „Diderot és Raynal felvillantotta a »fekete Spartacus« felbukkanásának lehetőségét, de hogy ez valaha is bekövetkezhet, arra akkor még senki sem gondolt komolyan.”⁶

J. Nagy – a gyarmati események megértéséhez szükséges arányban – a franciaországi történeésekről is ír, ezzel is hozzájárulva a forradalmi évek komplexitásának megértéséhez. A következő, a *Francia forradalom hatása és következményei Haitin 1789–1794* című fejezetben a szerző kiemeli: a haiti forradalom egyik egyetemes jelentőségét az adja, hogy itt mérhető le, hogy a francia forradalom szereplői mennyire gondolták valóban minden emberre érvényesnek a szabadságeszmét.

A Bastille bevételének híre után felerősödtek az autonomista tendenciák a gyarmatosok, különösen a szegényebb „kis fehérek” körében. 1790-ben pedig már a magát közgyűléssé proklamáló gyarmati Saint-Marc-i gyűlés törvényhozó hatalommal ruházta fel önmagát, s csak azokat a Franciaországból jövő rendeleteket ismerte el, amelyeket megszavazott. Ez a *de facto* függetlenség felé mutató lépés nagymértékben a gyarmati fehérek uralmát, érdekeit volt hivatva megerősíteni, akik viszont hallani sem akartak a mulattok – hát még a feketék! – szabadságáról.

Recenziójában Bistey András igen találóan summázta, hogy „egy négyszereplős dráma bontakozott ki”,⁷ melynek fehérek, mulattok (akik egyébként ekkor szintén nem akarták felszámolni a rabszolgaságot), feketék, illetve az anyaország voltak a szereplői; e szereplők olykor szövetségeket kötöttek egymással, de ezek változtak.⁸ Persze e csoportok sem voltak egységesek. A radikális, akár az elszakadásra is kész, illetve a mérsékeltbb franciák között polgárháborús hangulat alakult ki.

Jellemző, hogy amikor a mulattok egy csoportja petícióban kérte helyzetük javítását

⁶ Uo. 27.

⁷ BISTEY ANDRÁS: Haiti és Mexikó – Két könyvről. In: *Ezredvég*. 2013. július–augusztus. 151.

⁸ Uo.

⁵ Uo. 14.

(nem egyenlőséget!) a leendő képviselőktől, a petíció megfogalmazóját halálra ítélték, majd kivégezték. A gyarmat sajátos viszonyai között – mutat rá a professzor – a „harmadik rendnek” is tekinthető mulattok 1790-ben fogtak fegyvert, „*hogy a gazdasági mellett a politikai hatalomból is részesüljenek,*”⁹ ám 1791 februárjában a vezetőiket, Ogét és Chavannes-t elfogták, majd kerékbe törték a pernek nevezett „jogi mézárulás” végén. A haiti fehérek a megfélemlítés különféle módszereit alkalmazták és egyszerűen semmibe vették a mulattoknak engedményeket tevő jogszabályokat; Algériára emlékeztet e jelenség, hiszen ott 150 évvel később szintén óriási felháborodás fogadta a *status quo* legkisebb módosításának már a gyánúját is.¹⁰ A mulattok lázadását leverték ugyan, de ekkor már nem a mulatt-kérdés volt az égető probléma – 1791. augusztus 22–23-a éjjelén ugyanis a sziget északi részének ültetvényei közül több tucat lángba borult. Megkezdődött a feketék felkelése.

A rabszolgafelkeléstől a rabszolgaság eltörléséig 1790–1794 címet viselő fejezetből kiderül, hogy a felkeléssel, melyet egy vudu szertartás előzött meg, kegyetlen öldöklés vette kezdetét. A francia telepések anyaországgal szembeni bizalmatlansága tapintható volt. A haiti fehérek először az angolokhoz, a spanyolokhoz, az Egyesült Államokhoz, és csak jóval később Párizshoz fordultak segítségért.

A fekelők – akiknek céljai kezdetben zavarosak voltak – 1792-es dokumentumukban arról írtak, hogy a forradalom nekik is, mint a „*nagyszerű franciáknak, megmutatta a Szabadság Templomába vezető utat*”.¹¹ Szabadságot és amnesztiát kértek minden rabszolga számára. A feketék „*eldöntötték, hogy szabadon élnek, vagy meghalnak*”.¹² A felkelés fokozatosan sta-

bilizálódott. Bár az ültetvényesek a rabszolgák kárára megegyeztek a mulattokkal, ez egyáltalán nem tett pontot a mulatt-fehér ellentét végére. Ellenkezőleg, „megkövültek” a borszín szerinti előítéletek.

A fehérek nem voltak egységesek, forradalmi korhoz „méltó” beharcok tomboltak soraikban, s a köztársaság kikiáltása csak még feszültebbé tette a légkört az Antillákon. Úgy vélem, sokatmondó, hogy Haitin ekkoriban a Jakobinus Klub is „régii szellemű” gyarmati gyűléssé alakult, s ezt Sonthonax biztos – aki nem sokkal később kiérdemelte az „Antillák Robespierre-je” nevet – oszlatta fel, tudjuk meg J. Nagy professzor új könyvéből.

1793. augusztus 29-én Sonthonax Párizs tudta nélkül proklamálta a rabszolgaság eltörlését a gyarmat északi részén. „*Az ember szabadnak és egyenlőnek születik, s az is marad. Íme Franciaország evangéliuma*” – idézi J. Nagy László Sonthonax biztost.¹³ Az események nyomása, elvek (Sonthonax ellenezte a rabszolgaságot), a megváltozott körülmények szerepelnek e lépés okai között. Fontos arra is utalni, hogy egy döntő pillanatban 1793-ban a capi lázadáskor a feltüzelt francia katonákkal szemben a felkelők lényegében a francia biztosok oldalára álltak. A jakobinus Franciaország is eltörölte a rabszolgaságot (1794. február 4-én). E „*dekrétum híre Haitira csak a nyár elején érkezett meg, de ennek valójában már nem volt jelentősége. Sonthonax történelmi jelentőségű döntése után a gyarmat a maga útját járta, élén a spanyolokat elhagyó s a Francia Köztársaságot választó Toussaint Louverture-rel.*”¹⁴ A feketék fő célja ezután a szabadság megőrzése lesz.

J. Nagy László a *Toussaint Louverture* című fejezetben érzékletesen rajzolja meg a fekete rabszolgából lett katona-politikus portréját. A szerző leszögezi: azzal, hogy a rabszolgaságot eltörlték, elméletben győzött a

⁹ J. NAGY 2012. i.m. 39.

¹⁰ Erről bővebben lásd: J. NAGY László: *Az algériai háború. 1954–1962.* Szeged, 2010, Universitas Szeged Kiadó.

¹¹ Idézi: J. NAGY 2012. i.m. 57.

¹² Idézi: Uo. 58.

¹³ Idézi: Uo. 59.

¹⁴ Uo. 64.

forradalom Haitin – de a béke nem köszöntött be. Ekkor formálódott vezérré, „fekete Napóleonná” Toussaint Louverture, akinek életműve „a világtörténelem első – felszabadított vagy szabadságukat kivívó – rabszolgák által létrehozott független állama.”¹⁵ Ennek ára persze hatalmas, valóságos tragédia volt.

A „fekete Spartacus” 1743-ban született s viszonylag jó sorban élő rabszolga volt, majd 1776-ban felszabadították. Később maga is rabszolगतartó lett. 1791-ben csatlakozott a felkelőkhöz. Amikor kitört a háború a spanyolok, angolok és a franciák között, a felkelők vezetői kijelentették, hogy ők csak a királyért hajlandók harcolni, s XVI. Lajos kivégzése után spanyol szolgálatba álltak. A spanyolok már korábban is adtak támogatást a franciák ellen küzdőknek. „Miután egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a spanyol monarchia háborúba keveredik a forradalmi Franciaországgal”¹⁶ Santo Domingo (a sziget spanyol részének) kormányzója sikerrel próbálta megnyerni a felkelőket. Madridot elsősorban két cél vezérelte, „egyrészt megakadályozni a »gyűjtogató királygyilkos« nemzet felforgató eszméinek terjedését, másrészt pedig elfoglalni a francia részt, vagy legalábbis tönkretenni a gazdaságát.”¹⁷

A spanyolok mellett persze az angolok – akikkel a haiti fehérek sikerrel keresték a kapcsolatot – is ki akarták szorítani a franciákat. A Francia Antillák szigetei sorra az angolok kezére kerültek, s Haitin is mind több terület vesztett el a rendkívül nehéz helyzetben lévő Franciaország. Toussaint Louverture – akit korábban a spanyolok kitüntettek – ekkor állt át a franciákhoz. Mi lehetett ennek az oka? A szerző több okra mutat rá. Az egyik ezek közül, hogy csak Franciaország bizonyította, hogy kész eltörölni a rabszolgáságot. A forradalom ellenségei alapvetően – ekkor – nem a felkelő feketék voltak, hanem azok, akik ellenük Fran-

ciaország ellenségeivel kerestek szövetséget.

Toussaint Louverture, a kortársak szerint „intelligens, gondolkodó, de nem habozó, aki azért nem fedi fel azonnal gondolatait, mert érleli őket, a körülmények alapos mérlegelése után dönt, válaszol.”¹⁸ E megfontolt vezető fokozatosan a sziget urává, a feketék megkerülhetetlen vezérévé vált.

Ekkoriban a gazdasági-tulajdonosi viszonyokban is jelentős változás ment végbe. A biztosok az emigránsnak nyilvánított elmenekült ültetvényesek birtokait bérbe adták, s az ültetvények munkásai a jövedelem 25%-ra jogosultakká váltak. Ekkoriban „új, a felszabadítottak alkotta tulajdonosi osztály kezdett kialakulni.”¹⁹ E változás – bár a kibontakozásra nem volt mód – történelmi, mivel a szabadság már „nem csupán politikai jogokat jelentett, hanem azt alátámasztó, megerősítő materiális tulajdont is. Legalábbis megszerzésének reális lehetőségét mindenképpen.”²⁰

Sonthonax és Toussaint Louverture 1796-ban összekülönbözött, s a biztosnak el kellett hagynia Haitit. Magyarázat lehet erre az eltérő koncepció az ültetvények jövőjével kapcsolatban. Érdekes, hogy Toussaint Louverture volt a megengedőbb a régi birtokosokkal szemben, s a fehér Sonthonax volt az, aki már-már egyfajta fekete Saint-Domingue-ban gondolkodott. Toussaint Louverture-nek ellenben a gazdaság beindítása járt a fejében, s ennek érdekében lényegét tekintve kényszermunkát vezetett be. J. Nagy László véleménye szerint valószínűleg a rabszolga-kereskedelmet is kész lett volna visszaállítani.

Nem kerülheti el az olvasó figyelmét, hogy Saint-Domingue egyre inkább független államként viselkedett: szerződést kötött az angolokkal, valamint új – diktatórikus – alkotmányt dolgozott ki, melynek értelmében Toussaint Louverture örökös kormányzó lett.

¹⁵ Uo. 66.

¹⁶ Uo. 69.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo. 71.

¹⁹ Uo. 76.

²⁰ Uo. 77.

Ez az alkotmány már azt is tartalmazta, hogy bár „*Saint-Domingue teljes kiterjedésében, a hozzá tartozó szigetekkel... egyetlen gyarmatot alkot, amely a Francia Birodalom része, de sajátos törvényeknek engedelmeskedik.*”²¹ A szerző rámutat, hogy a történészek többsége szerint e sorok már a valós célt, a függetlenséget akarták elfedni. J. Nagy László más véleményen van. Meggyőző érvelése szerint a függetlenség *de facto* már létezett. Arról lehetett tehát szó, hogy Haitin az alkotmány megfogalmazói a birodalomhoz tartozás „védőernyőjét” elfogadták, hiszen rabszolgatartó nagyhatalmak vették körbe a szigetet – ugyanakkor az asszimilációt elutasították.

A következő, *Függetlenségi háború* címet viselő fejezetből kiderül, hogy Napóleon pragmatikus módon viszonyult a rabszolgasághoz, melyet 1802-ben (Haiti kivételével) visszaállított. Napóleon – jelentős részben a haiti alkotmány önkényes meghozatala miatt – úgy döntött, hogy csapatokat küld a szigetre. A „rendteremtés” feladatával Leclerc tábornokot bízta meg, aki húszezer fős expedíciós sereggel érkezett Haitira.

Kezdetben az expedíciós erő sikereket aratott, Dessalines és Christophe fekete tábornokok behódoltak, majd ezt tette Toussaint Louverture is. A „fekete Napóleon” rendfokozata megtartása mellett egy ültetvényre vonulhatott vissza, azonban több jel szerint folytatni akarta a harcot, ezért Franciaországba deportálták (itt is halt meg 1803-ban). Ám a francia győzelem csalóka volt! Ellátási zavarok, betegségek tizedelték a franciákat, ráadásul a népi ellenállás – sokadszor a forradalom kitörése óta – felkelésbe fordult. Francia katonai sikerekre csak jelentős erősítés révén lehetett volna remény, ám ez elmaradt. A fiatal Leclerc tábornoknak pedig, aki nem sokkal később sárgalázban meghalt, nem maradt más lehetősége, mint hogy rettenetes eszközöket alkalmazzon. Ráadásul Dessalines és Christophe

fekete tábornokok átálltak (ha úgy tetszik visszaálltak) a haiti felkelők, a franciákkal szembeni ellenállók oldalára.

A könyvre jellemző, hogy az adatok, elemzések mellett több érzékletes leírással, idézettel találkozunk az olvasó. A Leclerc-misszió bemutatása esetében ez különösen nyilvánvaló. J. Nagy tárgyilagosan, ugyanakkor mégis „emberközeli” mutatja be, hogy az emberi sorokkal hogyan bánt (e misszió esetében inkább bánt el) a történelem. Ide tartozik a lengyel légió szomorú és ironikus története: a szabad lengyel államért küzdő katonák (5280 fő) az Antillákra keveredve többségében egy szabadságharcosok elleni háborúban hullottak el.

Leclerc tábornok utóda, a valóságos írtóhadjáratot folytató Rochambeau volt, aki a feketék és a fehérek háborújáról beszélt, módszerei brutálisak voltak. A kegyetlenkedésben persze a másik fél sem maradt alul. A háborút egyre többen kezdték a „kannibálok expedíciójának” nevezni. Napóleon – akinek Európa kötötte le figyelmét – bár 1803-ban még küldött erősítést, ekkor már lényegében lemondott Saint Domingue-ról. A Dessalines vezette felkelők győztek. 1804. január 1-jén Haiti kikiáltotta függetlenségét.

A háborúk mérlege súlyos: 1789 óta több mint 80 ezer európai halhatott meg a szigeten, a haiti áldozatokról csak becslések vannak, de az biztos, hogy jóval meghaladta az az európai áldozatok számát. Az események hatása igen szerteágazó volt. E hatás tetten érhető még abban is – emeli ki a szerző – hogy Franciaország a Mediterráneum (főleg Algéria) felé fordult az 1830-as években.

Az utolsó, *A független Haiti viszontagságai* című fejezetben J. Nagy László ír a latin-amerikai függetlenségi háborúk és Haiti viszonyrendszeréről is (rámutatva például, hogy Miranda kevesebb, míg Bolívar több megértéssel viszonyult e forradalomhoz, ám alapvetően egyikük sem kívánta Haiti rettenetes útját járni). Mindesetre az új országban (melyet Franciaország 1825-ben ismert el) nem köszöntött

²¹ Idézi: Uo. 89.

be a béke, gazdaságilag pedig romokban hevert. A nemzetközi szinten Haiti „pária nemzet” volt, pedig egyetemes felszabadító missziót nem vállalt magára, a forradalom exportjára nem vállalkozott. Igaz ez annak ellenére is, hogy a térségben a rabszolgáknak bizonyos értelemben egyfajta „protektora” volt.

J. Nagy László rávilágít, hogy 1804-után az ország nem tudott szabadulni múltjától. *„Az erőszak a politikai kultúra részévé vált.”*²² A szerző betekintést enged a következő évek-évtizedek haiti történetébe is. A kis ország a világgazdasági (és politikai) függés új és régi-új formáit ismerhette meg a következő két évszázad során. J. Nagy végül megállapítja: *„A haiti szuverén állam jóval korát megelőzve alakult meg. A 18. század végi – 19. század eleji forradalmi átalakulás lázas hevülete, izgalmakoraszülést eredményezett. »Koraérett« volt – így idézőjelben, ha csak önállóan, környezetéből kiszakítva ítéljük meg, akkor talán igen. De ha a nagy történelmi átalakulás, a polgári*

*forradalmak részeként vizsgáljuk, akkor »normálisnak« tekinthető. Hiszen a globális ancien régime leggyengébb láncszemét szakította át, s nem véletlenül Haitin. Itt – ráadásul kis területen – koncentráldott és feszült végletekig a régi rendnek az összes ellentmondása.”*²³

A szerző e sorai rávilágítanak arra – amit egyébként végig érezhet az olvasó – hogy J. Nagy László történelemszemlélete egyértelműen globális; ez alatt a következőt értem: amellet, hogy könyvében igen nagy részletességgel mutatja be a haiti történeti eseményeket, azokat egyben a legtágabb értelemben vett egyetemes kontextusban helyezi el. Úgy gondolom, hogy e kötet a történészek mellett az érdeklődő nagyközönség számára is izgalmas olvasmányt jelenthet, remélem, hogy minél többen forgatják majd.

KOVÁCS DÁNIEL dkovacs.herrero@gmail.com

²² Uo. 119.

²³ Uo. 126.

A Szegedi Tudományegyetem elődei Erdélyben

SZÖGI LÁSZLÓ – VARGA JÚLIA

A Szegedi Tudományegyetem és elődei története.

I. rész. A Báthory-egyetemtől a Kolozsvári Tudományegyetemig (1581–1872).
Szeged, 2011.

Thomas Mann regényét idézve „Mélységes mély a múltnak kútja... látszatzmegállókat és úti célokat kínál, melyek mögött, amint elértük őket, újabb múltszakaszok tárulnak föl...”. Ez az érzés támadhat bennünk, ha a Szegedi Tudományegyetem történetébe mélyedünk. A jelenlegi állapot eredetének vizsgálata a múlt egyre mélyebb rétegeit tárja fel előttünk. A huszadik század folyamán az intézmény különböző nevek alatt működött. Az SZTE egyik jogelődje 1940-ben alakult, ténylegesen azonban 1921 óta működik Szegeden egyetem, amikor a Kolozsvárról elűzött univerzitás a Tisza-parti városban kapott otthont. Ezen a szálon tehát a szegedi egyetem távolabbi története visszanyúlik Erdélybe, mégpedig a Báthory István által 1581-ben alapított kolozsvári jezsuita akadémiaig. Egyetemünknek és elődeinek történetét több kötetesre tervezett összeállításból ismerheti majd meg az olvasó. Ennek 2011-ben vehettük kézbe első kötetét. A kiváló egyetemtörténészek – Szögi László és Varga Júlia – munkája a Tisza-parti egyetem múltjának kolozsvári mélyrétegébe vezet minket.

Amint a könyv bevezetőjéből megtudhatjuk, a középkori Magyarországon több uralgó is megkísérelte már az egyetemalapítást: Nagy Lajos 1367-ben Pécsen, Zsigmond 1395-ben Óbudán, Mátyás 1467-ben, Pozsonyban alapított univerzitást, ezek az intézmények azonban rövid ideig tartó fennállás után elhaltak. Báthory István, a protestáns többségű Erdély katolikus fejedelme 1581-ben saját alapításával egyrészt a hazai tanulás lehetőségét

kívánta biztosítani a magyar diákoknak, másrészt meg kívánta erősíteni a katolikusok helyzetét a fejedelemségben. Ezért bízta az egyetem működtetését a Jézus Társaságra (jezsuitákra). Báthory lengyel király is volt, a lengyelországi jezsuita provincián keresztül sikerült megszerezni az intézményt. Európa különböző részeiből érkeztek kiváló szakemberek Kolozsvárra. Az iskola első rektora a lengyel Jakób Wujek volt, aki lengyelre fordította a Bibliát, s ezzel megalkotta a lengyel irodalmi nyelvet.

A kor vallási türelmetlenségét jellemzi, hogy a jezsuitákat 1605-ben kiűzték Kolozsvárról, majd az erdélyi országgyűlések a fejedelemség területéről is kitiltották őket. Bethlen Gábor idején visszatérhettek Erdélybe, ám gimnáziumukat csak a város közelében levő Kolozsmonostoron működtethették tovább évtizedekig. A törökellenes felszabadító harcok során Erdély is a Habsburgok kezére került. Támogatásukkal a jezsuiták 1698-ban megnyithatták régi akadémiajukat Kolozsváron, és folytathatták az egyetemi oktatást. A jezsuita egyetemek hagyományainak megfelelően teológiai és bölcséleti kart működtettek. A jezsuita rend 1773-ban történt felszámolása után a piaristák vették át a birodalmi egyetem rangjára emelt intézmény vezetését. Nagy hangsúlyt fektettek a természettudományok oktatására. Mária Terézia 1774-ben jogi, 1775-ben orvosi kart is alapított, így immár klasszikus egyetemenként működhetett az univerzitás. Újabb nehéz időszak kezdetét hozta, hogy II. József az egy ország egy egyetem elve alapján királyi akadémiai líceummá fokozta le az intézményt. Ebben a minőségében 1848-ig működött. Hasonló leminősítések más – hazai és külföldi egyetemek történetéhez is hozzátartoztak. Amíg Kolozsváron szünetelt az egyetemi oktatás, az itt végzett diákok külföldi egyetemeket kerestek fel, hogy ott képezzék tovább magukat. A könyv szerzői a szegedi viszonyokra is előre tekintenek: megtudhatjuk, hogy a középkortól az első világháború végéig Szegedről és Kolozsvárról közel ugyanannyian keresték fel a

külföldi egyetemeket. Az 1840-es évektől egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy Pest egyeteme nem képes kielégíteni Magyarország és Erdély felsőoktatási szükségleteit, egyre nagyobb igény támadt a kolozsvári egyetem újraélesztése iránt. Végül 1872-ben Trefort Ágoston miniszter törvényjavaslatát elfogadta az országgyűlés, Ferenc József pedig törvényerőre emelte a az egyetem alapításáról rendelkező törvénycíkket. Így 1872-ben megalakulhatott a Kolozsvári Magyar Királyi Tudományegyetem, melynek két kara, az orvosi és a jogi kar áttételesen Mária Terézia korára vezethető vissza.

Szögi László és Varga Júlia könyve nem csupán egyetemtörténeti szempontból érdekes. A szerzők gazdag kultúrtörténeti összefüggérendszerbe ágyazzák a kolozsvári egyetem sorának alakulását. Megismerhetjük dióhéjban a reformáció történetét, a 16–17. századi felekezeti viszonyokat, a meggyőző erővel prédikáló jezsuiták eredményeit a protestánsok visszatérítése terén. Hítszónokaik a nép nyelven prédikáltak, a Biblia magyarázatára összpontosítva. Tájékozódhatunk a jezsuita rend 1773-mas feloszlásának hátteréről is. Ez utóbbi azért elgondolkodtató, mert katolikus uralkodók kezdeményezték a pápánál. Oktatáspolitikáról, a diákság társadalmi, nemzetiségi, vallási összetételéről, ifjúsági egyesületekről, továbbtanulási, pályaválasztási adatokról, ugyancsak ismereteket szerezhetünk a kötetből.

Bepillantást nyerhetünk az erdélyi fejedelmek oktatáspolitikájába is. A könyv röviden kitér Bethlen Gábor 1622-ben Gyulafehérváron alapított protestáns akadémiajának történetére is.

Megismerkedhetünk a jezsuiták oktatási rendjével. Alsó fokú oktatással a Jézus Társaság-beli atyák nem foglalkoztak, közép- és felső szinten tanítottak. A kisgimnáziumban a latin nyelv elsajátítása volt a cél. Az előkészítő tanfolyam résztvevői voltak a parvisták, feljebb lépve juthatott a növendék a principisták, grammatisták, szintaxisták közé. A nagygimnáziumban poétikát és retorikát

tanultak. Latin és görög művek elemzésén túl költői és szónoki készségeket alakítottak ki. A felsőoktatásban a jezsuiták bölcseletet és teológiát tanítottak, jogot és orvosi ismereteket nem. Azokban az európai városokban, ahol négy karral működő egyetem került jezsuita vezetés alá, a jogot és az orvostudományt nem a rend tagjai oktatták. A jezsuiták iskolájában protestáns családok is járatták fiaikat a jó felkészítés miatt. A 16. században a szerzeteseknek nevelői munkájuk során törekedniük kellett a vallási türelemre, nehogy magukra haragítsák a protestáns többséget. Ennek ellenére akadtak olyan protestáns fiatalok, akik katolikus hitre tértek: köztük a legismertebb Pázmány Péter, a későbbi esztergomi érsek.

A jezsuiták Kolozsváron nagy sikert arattak a nyilvános vitákkal és szindarabokkal, melyet diákjaik mutattak be. Ennek kapcsán rámutathatunk arra, hogy a vitára, színjátékra, szónoklatra építő 16–18. századi oktatás sok tekintetben emlékeztet arra a képességfejlesztést hangsúlyozó szemléletre, mellyel napjaink nevelői is kísérleteznek. 1738–39-ben, a pestisjárvány idején átmenetileg szüneteltetni kellett az iskolát, így a metafizika professzora, Nedeczky László elküldte diákjainak az éves tananyagot. A következő év őszén így meg tudták tartani a nyilvános vitákat. Ez a módszer emlékeztet arra, amit ma távoktatásnak nevezünk. Szembesülhetünk azzal is, hogy a 18. század során a jezsuiták oktatási módszerei elavultak. A renden belül is törekedtek a megújulásra. Mindez arra int, hogy egy adott korban színvonalasnak számító módszer is elavulhat, ezért az oktatóknak törekedniük kell a megújulásra, az új eredményekkel való lépéstartásra.

A piarista rend hagyományosan törekedett a gyakorlatias, mindennapi életben használható ismeretek oktatására. Gimnáziumaikban könyvviteltant, elemi jogi ismereteket is tanítottak, a filozófiában nyitottak voltak Descartes, a fizikában Newton tanai felé.

A kolozsvári egyetem története jól példázza a különböző nemzetek közti kapcsot

latokat. Már az alapítás történetét vizsgálva tapasztalhatjuk ezt, hisz Báthory István lengyel királyként, litván nagyherceggként a litvániai Vilniusból alapította a kolozsvári intézményt, ahol lengyel ember lett az első rektor. A tudós tanárok Európa különböző országaiból érkeztek Erdélybe tanítani. Az alapító, Báthory István a litvániai Vilniusban 1579-ben ugyancsak alapított egyetemet. Kolozsváron a magyarokon kívül szászok és románok is tanultak. Az erdélyi román értelmiség számos tagját Kolozsváron képezték. Itt tanult pl. Gheorghe Lazăr, a havasalföldi felsőoktatás megszervezője, és Avram Ianku, a saját népe érdekeiért küzdő, a magyar történelemben azonban nem éppen pozitív emléket hagyó román népvészér. 1848 előttről nincs adat nemzetiségi összetűzésekre a diákok között, noha számos román fiatal tanult Kolozsváron.

Az olvasó nem csak történészi előadással szembesülhet. A könyv végén bőséges forrásgyűjteményt is találunk. A régi szövegek lehetőséget kínálnak rá, hogy az érdeklődők közvetlenebbül találkozzanak az elmúlt idők hangulatával, a források alapján maguk elé

képzeljék a múltat. Megismerkedhet pl. a Báthory István által kiadott alapítólevéllel, Apor Péter emlékirata révén pedig bepillantást nyerhetünk a 17. század végi diákéletbe. A könyv fejezeteit táblázatok kísérik, szemléltetve a diákok társadalmi, nemzetiségi, vallási összetételét a különböző korszakokban. A táblázatokon túl színes képek teszik élményszerűvé a lapozgatást. A kötet végén irodalomjegyzék, névmutató és angol nyelvű összefoglaló segíti a tájékozódást.

2007-ben a Szegedi Tudományegyetem Szenátusa szellemi-kulturális elődjének nyilvánította a kolozsvári Báthory-egyetemet. 2000 táján a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem ugyancsak a Báthory-féle akadémiára vezette vissza eredetét. Szögi László és Varga Júlia könyvéből olvasmányos, alapos áttekintést kaphatunk intézményünk kolozsvári elődjéről, és az egyetem történetét is meghatározó történelmi, kultúrtörténeti folyamatokról. A tartalmas kezdet után érdeklődéssel várhatjuk a Szegeddel is foglalkozó további köteteket.

HALMÁGYI MIKLÓS miklos8012@gmail.com

The Camphill Movement through social work experiencies

— *A discribing essay of a home for people with special need* —

Abstract

In Hungary, after the collaps of socialism, started a graduate change in the institution system for people with special need (for mentally handicapped). But, the first step to realize this change first of all based on the change of the way of thinking about those people who are living with any special need.

In the late 1990's, I was living and working in Grangemockler Camphill, in Ireland for several months, as a social worker student, realizing my practice in a home for people with special need. This essay is the presentation of my personal and professional experiencies on Camphill Grangemockler – a community that takes part of Camphill Movement world wide network¹ –, which can promote the above mentioned changing in Hungary and also provide a possibility to understand how function a special home for people with special need in Ireland.

Introduction

The Camphill movement was founded in 1939 in Scotland. Working from the educational, curative and social impulses of the Austrian philosopher Rudolf Steiner², Dr Karl König and a group of close associates started a school for disabled children, set within the context of a shared, Christian, communal life. The school flourished and led to the founding of other Camphill Communities some offering schooling, some training for disabled people and others long term employment. There are at

present 72 Camphill Communities worldwide, working as independent but affiliated centres.³

*“At Camphill the members build intentional communities with people of all ages who live with disabilities, recognizing the potential, dignity, spiritual integrity and contribution of each and every individual. For over 60 years, Camphill communities all over the world have challenged the notion of what it means to have a developmental or learning disability, and have shown that each person is a unique and essential link in the circle of humanity.”*⁴

The pillars of Camphill: founder and theories

Karl König (1902–1966) was born in Vienna, the son of a Hungarian Jewish father and

¹ Camphill playses all over the world: <http://camphill-foundation.org/map-ch-world.html> (Last access 09.24. 2013.)

² „The healthy social life is found when in the mirror of each human soul the whole community finds its reflection and when in the community the strength of each one is living.” By Rudolf Steiner’s philosophy was deeply impacted the Camphill Movement. In PIETZNER 1990.

³ <http://www.camphill.org.uk/> (Last access 09.24. 2013.)

⁴ <http://www.camphill.org.uk/> (Last access 09.24. 2013.)

Moravian mother. His medical career began at the Institute of Embriology in the University of Vienna and later he became house physician at the Clinical and Therapeutic Institute at Arlesheim, Basle, Switzerland. His lifelong work for the handicapped, began with his confounding of the Pilgramshain Children's Home in Silesia. It continued in Scotland in 1939 with the founding of the Camphill Rudolf Steiner Schools for children in need of special care. Later it grew to encompass work with adolescents and adults as schools, colleges and village communities were established in many countries. As the founder of the Camphill Movement, he was well known as a medical doctor, author and lecturer.⁵

Karl König's life-work originated with four important historical individuals. The first one was Johann Amos Comenius (1592–1670) a philosopher and educator. European education was determined for centuries by his „Great Didactic”. He dreamed about a „Universal College” which is based on pansophia and its task was to serve mankind. The „Universal College” reappears in Camphill as a College Meeting. All of the co-workers, doctors, teachers and so on take part in these meetings which are part of the curative education as well.⁶

Count Ludwig Zinzendorf (1700–1760) was a Christian missionary and a religious reformer. The Camphill basis its *raison d'être* on antroposophy and Christian morality though it is a personal matter to belong to a church, a political party or an association. The Camphill Movement is an attempt, an impulse, a community of men and women who try to live and work in common with people with special needs for a spiritual purpose. This is reflected in the interpretation of different feasts and special plays.⁷

Robert Owen (1771–1858) of Wels

dreamed about a new economic order. He envisaged common ownership in the village communities which he hoped to set up. Owen succeeded once: in his first settlement in New Lanark where he himself was able to direct the venture. The shining example of his personal life and conduct made this success possible. The Camphill Villages are organised in the same way. The origine of this obviously goes back to Owen.⁸

The previous three great peoples life-work is summerised and continued at the same time with Rudolf Steiner's anthroposophy. He was born between Sopron and Vienna. At that time he was one of many versatiles scientists. The Camphill Movement is completely inspired by his philosophy, which is anthroposophy.

Whether a community survives and grows or stagnates and dies, depends on its underlying philosophy. It is evident from the growth and spread of Camphill, that is underlying philosophy is sound.

There was only one philosophical system for decades in Hungary, but after 1989 started a tong-term stage of change and much of it is outworn as a political system. The Marxist human definition left its mark on the all questions of handicap in Hungary and in the other communist countries as well. The Marxist philosophy⁹ states that a person become human through their labour. They rise above the animal world their use of tools. Human history is based on and developed through the forces and relations of productivity. If we pursue this line of thinking, those who cannot produce are marginalized. Among these are people with handicap. In this material view of the world anyone with handicap are excluded.

What was the consequence of this way of thinking for care of those were handicap in Hungary during the communist regime?

One of the main pillars of government

⁵ MÜLLER-WIEDEMANN 1996.

⁶ PIETZNER 1988.

⁷ STEINER 1992.

⁸ KÖNIG 1993.

⁹ NYÍRI 1983. 361–395.

thinking at the time was the 5 year plan. Quotas were set and had to be reached. Those with handicap could not reach any of the targets set. These people were excluded from society. It was all unjustise.¹⁰

I think what I have said above is important because is important how we deal with people, and how we practice our social work depends on our ideas and view of the world. If somebody accepts certain prepositions in theory then this has consequences in practice too. This is supported by experiences which I had during several months in Camphill (Grangemockler, Ballybay, Duffcarrig – Ireland) and in Dr. Waltner Károly Health Children's Home (Szeged, in Hungary).

I do not want to say that Camphill is as perfect in practice as in theory. I also do not want to say that Camphill's life-style has to be accepted by each professional.

I do write about Camphill Movement as an example. This life-style - a sort of social work at the same time - did not exist in Hungary before 2007, after 18 years of changing political and economic system.¹¹

It is not easy to judge the social workers and the professionals of different social fields with their own spiritual backgrounds; for instance Marxists, anthroposophists, liberals or Christians. All have its positive and less positive way of thinking. It is not our task to judge each other. People work out of different value systems and if the value system is good it will bear good fruit, and it is by our fruits, that we are know.

Dr. König makes a resumed all this ideas in this way: „*Only the help from one person to the other, the encounter of their higher spiritual being, an awareness of the other's individuality, without enquiring into creed or world conception or political affiliation, but simply the meet-*

ing, eye to eye, of two individualities - only this creates the kind of curative education which may counter and heal the threat to our innermost humanity.”¹²

Special features of Camphill Villages¹³

1. Constitution's aims and tasks

The aim of the movement is to look after and to accomodate people with special handicaps in residential settings. The community achieves this by tailoring its services to the individual needs of the people with disabilities.

The Camphill Communities are not institutions but real homes. Both the people with special needs and their co-workers live together as a family sharing the tasks of daily life. The role of the co-workers is to enable each member of the community to find their human dignity, and to find their place in society. They try to do this in all aspects of life in work as in leisure.

Where possible therapy is provided for those who may benefit from it. The curative education programme also helps to people with special needs to make the most of their abilities. Of course, there are regular supervisions (team meetings) as well.

2. Geographical position and relationship to the wider community

The Camphill Villages usually are located in the countryside. As the name suggests their houses are clustered together into self-contained small villages. The villages are located close to rural settlements but are completely independent of them and they are usually within commuting distance of larger towns. For example the Camphill Grangemockler is

¹⁰ PIEPER 1995.

¹¹ In 2012 the first Hungarian Camphill Community closed because of financial problems.

¹² PIETZNER 1990.

¹³ This part of the essay based on my work experiences in Camphill Grangemockler, Irland (1996–1997).

situated close to three towns: Kilkenny, Clomnel and Carrick-on-Suir. In these towns there are facilities for cultural, sport and leisure time programmes. Each Community has a number of cars and at least one minibus for transport purposes.

The Community is well integrated into the wider society and each Camphill Village has good relationships with their neighbours. The Camphill Movement is well known throughout the British Isles. On a daily basis there is a constant stream of visitors to the communities particularly from school-pupils and others enquiring about this unusual way of life. It is perhaps because the movement is concerned for the care and well-being of some of the weaker members of society - people with handicaps - that it commands such support and interest from the public at large.

Of Course, as I have mentioned yet, Camphill is an international movement and it gets its volunteers from all over the world in addition to this the movement avails of the services of professionals from outside the community, such as nurses, drivers etc. Most of these latter groups are on the pay-roll of the government.

3. Buildings

Each Camphill Village is comprised of three or more residential houses within close proximity to one another. A typical house has eight or ten bedrooms, a bathroom, a laundry-room, dining-room, kitchen and so on. In other words it is like a family home except on a larger scale. These houses are real homes for the people who live in them.

The houses typically are of brick construction but only wooden furnishings are used for the interior. This is for philosophical reasons connected to the organic life — style — what is known as the antroposophical way of furnishing. This philosophy permeates all aspects of their life eg. food, soap, washing up liquid etc. are all organic produce and all waste products are also recycled.

Another important building in a Camphill Village is the community Hall. This is the place where concerts, meetings, morning gatherings and other activities take place. The first Camphill hall was designed by Gábor Talló, a Hungarian architect, who was a founder member of the first Camphill Village in Scotland.¹⁴

Every Camphill Village usually has a small, well stocked library and depending on the size of the community there are often farm buildings, a weaving mill or other workshops on site as well.

4. Community structure and management

There are four different groups of people in each Camphill Village. The group are those who come for a short visit (usually less than a week). These are people who are interested in the life of the community but are not in a position to give a commitment and therefore are not part of the community as such. They get an opportunity to experience some parts of the daily life of Camphill but are not given any responsibilities. There is usually space for some visitors in each village.

The second group of people are those who have given a commitment for a number of months. These people have health insurance paid for them by the community, they have responsibilities and take part in the daily life. They attend everyday meetings of the community but they are not invited to management meetings. Students on placements make up a large percentage of this group.

The third category is comprised of single people who have been with the community for more than one year and who sometimes make a lifetime commitment. They are full-members of the organisation and have all the responsibilities and benefits attached to it.

The core group of the village are the families, the married couples and their children who are the cornerstone of each community.

¹⁴ PIETZNER 1988. 53.

All village members excluding the visitors are known as co-workers. They share responsibility equally and have the same benefits. However the single and married groups of long term co-workers have over all responsibilities for house and community management.

The community are „college” meeting is the wellspring of Camphill’s work. The whole community of co-workers participates in it except visitors. These meetings occur roughly on a monthly basis or when emergency matters arise. Decisions are made on a consensus basis¹⁵ and everybody’s opinion is heard and respected and no final decisions are made until agreement is reached all round.

Every Camphill Village has a councillor a member of the community who volunteers to represent its interests at regional level. As there is no hierarchical structure in Camphill. He or she is not a leader as such but rather an advocate who tries to bring their village’s views to the regional council. The regional meetings are held twice a year. Councillors and professional people from outside of the community who have associations with it eg. doctors, teachers, politicians are entitled to attend.

There are seven Camphill regions all over the world: Irish, English, Scottish, Central-European, Scandinavian, American and South-African.¹⁶ One or two delegates from each region attend an international meeting at the beginning of each year. The agenda at these meetings is often concerned with important issues relating to Camphill life and involves a review or reflection on how life has been in the past year and how it might be improved. Representations on councils at regional and international level are wholly dependent on volunteers from within the communities rather than on academic achievement or qualifications.

In general this system works very well as

it means the representatives are in tune with the need of their people and it avoids all the pitfalls of institutionalization.

5. Work routines and division of labour

Although they are the same association every Camphill Village is independently organised. Each one is a separate unit and they decide on a local basis the type of work that is done.

The settlements have different specializations eg. glass engraving is the main form of work at Botton Village in England, arts is the mainstay of Duffcarrig Village, while curative education is the chief concern at Glencraig Village.

At Grangemockler Camphill there are four different fields of work: weaving, farm-work, gardening¹⁷ and woodwork. Each area has a permanent „supervisor” who is responsible ensuring that the work gets done. The supervisors are not bosses as such but rather facilitators who help out with the work themselves and ensure that everything runs smoothly.

The system is built totally on teamwork. At the morning gatherings the needs of the day are assessed the human resources available and the work is divided out accordingly. This is usually done by the long-term co-workers because they have a greater knowledge of what needs to be done. As in any team there is great room for flexibility and people can choose whatever area of work they like on any given day, having regard to the needs of the community. Sometimes there is a possibility for people to work in pairs rather than as part of a larger group. This model of everyone working together sharing authority and responsibility equally is very central to the movement’s philosophy and goes back to its origins in the 1940’s.¹⁸

¹⁵ KÖNIG 1993. 33–45

¹⁶ See the map on page: <http://www.camphill.org.uk/> (Last access 09.24. 2013.)

¹⁷ STEINER 1984.

¹⁸ PIETZNER 1988. op.cit.

6. Characteristics, medical condition and health-care of people with special needs

The people with special needs in Camphill usually have an intelligence quotient over 40-50, which means they are in the moderate to mild mental handicap category.

Down's syndrome is one of the most prevalent condition of people with special needs. Many of the people with mental handicap suffer from depression, epilepsy, nervous diseases and enzyme deficiencies. The latter condition causes mental retardation and short stature and sufferers also have a large head and premature wrinkles. Other conditions peculiar to people with mental disabilities include Exophthalmic goitre (thyroid deficiency), oligophrenia and autism.¹⁹ Each Camphill Region has its fullyqualified doctor with special training in antroposophical medicine.²⁰ This special doctor visits all of the villages of the region every year spending a number of days with each community, and in this way gains an intimate knowledge of the medical and other conditions of the people with special needs. Following this visit the doctor writes a medical report on his clients. On a day-to-day basis usually natural organic medicines (not artificial) are used - pharmaceutical medicines are used in emergencies or in cases of last result.

7. The works, activities and therapies for people with special needs

First of all, there is equality in every Camphill Community, which means everybody has a status of equal standing. They do not use the words nurses nor patients in the movement for those who live in Camphill.

As it mentioned earlier (compare 5.) everybody goes to different workplaces during a day like in a big family. All member of the community play a significant role in daily life.

The profits or quantities of the work are not important but it is to find sense in every moment.

There are plenty of spare time activities eg. folk-dances and music, sports etc. in Grangemockler Camphill. Every second week some people of the community take part in a hydrotherapeutical gymnastics programme at the nearest town. There's singing, listening music and chiming as a therapy and also euritmy as a therapeutic form of motion.²¹ Arts are in the center activities in many Camphill Villages, sometimes like therapies eg. painting therapy.

At the end of the week walking tours and excursions are organised to different places. The several mini buses and cars make the travels easier.

In general we can say that Camphill Life is organised so that each member of the movement may join to the daily programmes as well as co-workers and people with special needs: all this makes the atmosphere more homely and friendly.

8. Treatment. Connections between co-workers and people with special needs

On the one hand, the daily life connection between co-workers and people with special needs is based on tolerance and empathy. In fact this means to adopt to these people day after day who are in need. The client is set free from any inhibitions in this atmosphere.

On the other hand, a very important fact is the cooperation between co-workers and people with special need. Both the co-workers and the mentaly handicaps work together. Every human being is able to do daily activities to a certain level, even handicaps though sometimes they need help. The cooperation calls for intervention occasionally for those who are in need, without disturbing their freedom.

Of course these ideas are difficult to turn into reality. There are arguments and quarells between the Camphill Village inhabitants at

¹⁹ The effects which autism has were excellently portrayed by Dustin Hoffmann in the film Rain Man.

²⁰ BETT 1978.

²¹ STEINER 1983.

times. Usually these oppositions are solved in the community meetings. These meetings are official forums in order to clarify personal problems as well.

The spirituality and philosophy of Steiner also gives guidance to the community members. Also Steiner pedagogy is permeated among the Villagers.²²

In addition to the daily six hours work, most of the time is spent for recreation (the timetable also varying by communities). In all this it becomes visible that the simple face to face connections are the most important experiences for both: those with handicap and also for the people who share their time with them. What is more, their whole lives usually are experiences hour by hour and day by day.

The goal of the movement is to make these experiences useful for the basic human integrity.

9. Finances

There are several financial sources of Camphill Communities.

First of all, a newly settled Camphill place is sponsored by the government and by other Camphill places which are in good financial situation. The Camphill Villages with stabil financial background usually make money in different ways. The sources of money depending on the profile of the community: glass engraving, wood-work, farming, weaving and so on.

There is an active life-style in Camphill. This means that members of the community are able to cover a large part of the expenditure by their daily profit though making profit is not the main goal of the Movement.

The government, some foundations and the families of the people with special need also give financial assistance to the Camphill Villages. Sometimes the Communities are supported by other necessities for life (food, field

for working on it, whole farm etc.). Once a year there is an „open-day” at every Camphill places which is very similar to the picnic in May: families and visitors are spending a whole day in the open air with barbique, contests, picnic and so on. There are three goals of this day: one of them to introduce briefly the Camphill life-style. The second one is simplify to be together with the visitors. Finally to collect some money by contests (the participation is possible by paying a symbolic sum of money for it).

10. Training and assistance for co-Workers (education, holidays, spare-time)

There are some Rudolf Steiner Schools and „antroposophical” colleges all over Europe which are independent of the Camphill Movement. These provide a wide range of courses and other facilities for anybody who is interested in this form of education.

Usually the introduction courses to the Camphill life-style are for those who want to join the movement. These courses provide wood-work, gardening, farming, weaving and so on, according to the co-worker’s needs and interests.

At the colleges there is higher education connected to antroposophy. The different faculties are euritmty, music, arts, medicine and several therapy faculties. The participation fees for both the courses and colleges are sponsored by partly by the movement and partly by students.

Each day at Camphill Villages ends with recreation programmes. After the daily work one of the co-workers organises folk-dancing, euritmty or other activities.

Everybody who belongs to the Camphill Movement has a day-off a week. This is a sort of mental refreshment. At the week-ends walking tours and other excursions are organised by the community which covers all the necessary expenses. Also possible are visits to the cinema and theatre or other cultural programmes.

Five weeks per year are the usual holidays

²² STEINER 1985.

for both co-workers and people with special needs. All costs during the holidays are sponsored by the community (including travel and other expenses) because there are no wages at Camphill villages in accordance with the Karl König ideal (pocket money is available for each member of the community). All other income and expenditure are controlled by the community.

11. How the people with special needs become a member of the Community?

Usually the people with special needs can get into a Camphill home through their parents, doctor or social worker. Each Irish county has a health authority. This centre has all the relevant informations about different local homes and institutions, including Camphill places. Parents with the help of the social worker or doctor consult the health authority and choose between the possibilities.

There is a term of probation for new members of a Camphill home which lasts a couple of weeks. During this time it will become clear whether the Camphill life-style is suitable or not for the mentally disabled person and also for the Camphill Community. There are some mentally handicapped people who cannot adopt to the Camphill life-style, such as those who had a completely different life-style before.

During the year there are several exchange programmes between Camphill Villages. This means that some of the residents are able to stay at another Camphill home for a while. For those who stay in the same community for a long time, changing their milieu

could be useful at times. After a couple of weeks the residents go back to their original places. All these exchange programmes are arranged by co-workers.

Everybody is free to leave their Camphill home any time they wish but this happens rarely. Their removal to another home or institute is organised by parents or by the doctor or social worker.

Conclusion

I have to ask at the end of this essay what is the point of this paper. How can the previous sentences help in this particular question of Hungarian social life?

First of all, this essay provides a service of information. It helps to inform us about homes which exist on the other side of Europe for people with special needs. Unfortunately the Hungarian Camphill Community in Velem closed up for economic reason. Hopefully it will open soon again.

There is another question. Why do not recommend Camphill Villages as training places for Hungarian pedagogy, social work and other students and professionals related with the topic? The villages are open to students and there are appropriate training coordinators and supervisors available too.

Hopefully in Hungary will continue soon the work for people with special need not just state institutions and Christian communities, but also in Camphill Movement. *

REFERENCIES

- BETT, VICTOR 1978: *Antroposophical Medicine*. London, Rudolf Steiner Press.
- KÖNIG, KARL 1993: *The Camphill Movement*. Botton Village.
- MÜLLER-WIEDEMANN, HANS 1996: *Karl König. A Central-European Biography of The twentieth Century*. Camphill Books.
- NYÍRI TAMÁS 1983: *Filozófiatörténet*. Budapest.
- PIEPER, JOSEF 1995: *Igazságosság. Szociális Etika*. Szeged.
- PIETZNER, CARLO 1988: *Question of destiny*. Mental retardation and curative education. Hudson.
- PIETZNER, CORNELIUS (Ed.) 1990: *A Candle on the Hill*. Image of Camphill Life. Edinburgh, Floris Books.

- STEINER, RUDOLF 1983: *Curative Eurythmy*. London.
- STEINER, RUDOLF 1984: *Agriculture*. Bio-Dynamic Agricultural Association. London.
- STEINER, RUDOLF 1985: *An introduction to Waldorf Education*. New York, Antroposophic Press.
- STEINER, RUDOLF 1992: *The festivals and their Meaning*. Bristol.

INTERNET PAGES

- <http://www.camphill.org.uk/> (Last access 09.24. 2013.)
- <http://camphillfoundation.org/map-ch-world.html> (Last access 09.24. 2013.)

A Belvedere kiadó új kötete!

MEGJELENT! A KÖTETEK MEGVÁSÁROLHATÓK A KIADÓTÓL!

Para-vallási jelenségek antropológiai vizsgálata Szegeden – egy ígéretes kezdeményezés margójára

A Magyar Tudományos Akadémia Szegeden működő Vallási Kutató Csoportja, valamint a Szegedi Tudományegyetem Vallástudományi Tanszéke szervezésében került sor 2013. November 20-án az SZTE Bölcsészettudományi Karának konferencia-termében a „Sámán sámán hátán – A kortárs pogányság multidiszciplináris vizsgálata” című konferenciára.

Előjáróban kiemeljük, hogy a szervezés korrekt és európai mentalitású volt. Nem tapasztaltunk a meghirdetés és a megrendezés közt „magyaros” változtatásokat, „hát még akkor ez is bejön és emezt meg amúgy másként csináljuk és emitt lesz” típusú provinciális lazaságokat. E-mail-en pontos programot kaptunk előre. A konferencia levezetése időtartó volt, mégis elegendő lehetőséget kaptunk a kérdésekre, amelyeket minden előadóhoz közvetlen előadása után intézhettünk. Ezzel a jó példával cáfolták a házigazdák azt a máshol még előforduló gyakorlatot, hogy blokkokba gyűjtve, csak három-négy előadóhoz egyszerre lehet kérdezni, már ha nem fújja le teljesen az elnök a hozzászólásokat. (Az afféle rossz gyakorlat alapvetően sérti az emberi méltóságot, mivel a jelenlévő szakmai közönség és a többi előadó az aktuális prezentálókhoz képest másodrendű kategóriába kerül.) Éltek is ezzel a jelenlévők: több előadó három-négy kérdést is kapott – ám ez mégsem okozott a programban csúszást. Mintha netán ismét skandináv nemzetközi konferencián lettem volna...

Dicsérendő, hogy a konferencia kezdetén azt is elmondták pontosan a házigazdák, ho-

gyan illeszkedik a rendezvény a két anyaszervezet kutatási profiljába, s hogyan kezdődtek ezek a kutatások a nevezett szegedi tanszéken, valamint az ugyanott működő akadémiai kutatócsoportban, illetve mi a viszonyuk az ott folyó más kutatásokhoz. Ezek a tárgyilagos, informatív üdvözlő szavak sokkal többet nyújtanak szakmai rendezvényre érkezett vendégeknek, mint a patriarchális társadalmak önértékelésben szenvedő tagjainak szánt barokkos üdvözlések (amelyek szerencsére már kikopnak szakmai életünkből), vagy a műliberális esetlenkedések: na, hát most, akkor ugye megnyitjuk – mint némely rendezvény nihilista stílusú levezetőitől még hallhatjuk. Szegeden szerencsére nem ez jellemző, sőt.

Csernus Sándor, az SZTE–BTK dékánjának megnyitója hasonlóan informatív, tárgyilagos, jó kiállással előadott és összeszedett volt. Ismertette azt is, milyen párhuzamos konferenciák zajlanak az egyetemen, illetve a Szegedi Akadémiai Bizottságban. Ezzel képet kaptunk az egyetemen és a szegedi tudományos élet jellegéről általában is, két mondatban. Az udvarias, de kiüresedett megnyitók helyett ilyen, a rangos vezető részéről is pragmatikus

köszöntő szolgálja jól mindazt a befektetést, amit a hasonló rendezvényekre utazó, tehát időt és fáradságot investáló résztvevők elvárhatnak: ne legyen üresjárat, minden megszólalás informatív, a hallgatóság pedig egyenrangú partner. Köszönet érte.

Szilárdi Réka „*A magyar kortárs pogány narratívumok nemzeti identitáskonstrukciói*” c. előadásában azt is elmondta, miért ezt a témát és ilyen módszerrel kutatja: főleg interneten elérhető szövegek tartalomelemzésére épített, jóllehet maga is többször járt a terepen, illetve lakott Wicca-táborokban és részt vett egyéb újpogány közösségek rendezvényein. Ezek a közösségek azonban sok esetben elutasítók a képzett, sőt akadémikus világból érkező érdeklődőkkel szemben (jóllehet az ellenkezője is igaz: némely esetben direkt örülnek, hogy végre felfigyel rájuk az értelmiségi világ); a terepmunkán gyűjtött anyagok tehát szerinte nem adhatnak a teljes mezőt lefedő mintát, noha személyes tapasztalatként a kutatásban is felhasználható anyagokat szolgáltatnak. (Ezzel kapcsolatban a recenzens itt jegyzi meg, hogy az antropológusok a világ minden pontján immár másfél-két évszázada kutatnak úgy is, hogy beépülnek a vizsgált közösségekbe. Színelég meggyőzőik az adatközlőket, hogy komolyan követnék az ő vallásukat, szokásaikat, stb. Gondoljunk szélsőséges esetként minden antropológus kötelező példaképe: Vámbéry Ármin „dervisruhában” végzett megfigyeléseire; vagy az Ausztráliába szakadt Vászoly Erik némely nyelvészeti kutatóútjára; vagy a szibériai hanti rokonainknál tragikusan elhunyt Schmidt Éva finnugor néprajzkutatónkra, akinek ott már fogadott szülei s fogadott szellemi-lelki vezető sámánjai voltak.) Az előadó posztgraduális képzésben végzett kutatásaira visszaemlékezve, szervesen kapcsolta jelenleg Szegeden végzett vizsgálatait a Pécsi Tudományegyetem antropológusainak történelemkönyveken végzett szöveganalíziséhez, amelyeket alátámasztanak a saját vizsgálatai, másrészt az elméleti háttér tekintetében is koherensek a szegedi kutatások a pécsiekkel.

Bő szakirodalmi hivatkozásokat adott a vizuális prezentációban, amelyeket kommentált is, ezzel elősegítve a szakmai hasznosítást. A szakirodalmi hivatkozások nélküli prezentációk sajnos akkor sem hasznosulnának, ha feltételezzük, hogy a szakmai publikum ismeri a kérdés irodalmát – amely a mai specializált világban eleve lehetetlen. Itt ennek a követendő pozitív ellenpéldáját kaptuk. Másrészt, azt még mindig nem tudjuk, hogy ezek az újpogány közösségek mennyiben szubkultúrák és mennyiben nem azok; bár egyik válaszában utalt az előadó arra, hogy az „urbanus–paganus” dichotómia már nem tartható. Szubkultúra viszont főleg urbánus közegben alakul ki – véli a recenzens –, még az intelligens elitből is történik szociokulturális mobilitás a szubkultúrába. Továbbá, nem érthetünk egyet azzal, hogy a Wicca- vagy a Druida-kultusz is ugyanúgy vallás, mint a „történelmi egyházak” is vallások, és kész. Már a kultúrtörténeti tradíciókkal való „megterheltség” miatt sem (ezt szociológiai-matematikai konnotációval használva), és morfológiailag sem. Megjegyzésünk az egész konferenciára vonatkozik; a szubkultúra, vallás, valláspótlék, mágia, modern mágia, szekta, csoport, szokás vagy kultusz fogalmi kérdéseit és a megfelelő distinkciókat érdemes lenne pregnansabban kidomborítani.

Bali János „*»Kortárs ősmagyarok« : Mítosz és kultúra*” c. előadásában a napjainkban oly sokat vitatott ősmagyarkodó jelenségeket adatolta szemléltetéssel. A külföldi párhuzamokra s az elméleti háttérre való utalás üdvözlendő. Megjegyezzük ugyanakkor, hogy a bemutatott példák földrajzi elemzése még elvégezhető lenne: miért pont G. városban alakulhat ki az ősmagyar lakópark, ahol egyébként a tradicionális vallások is átlagon felül reprezentáltak; az ettől tíz kilométerre fekvő P. városban viszont a baloldali kis- és középpolgárság dominál, ahol több neoprotestáns kiségyház is intézményt tart fenn, és a vallássá avanzsált nemzeti neo-táltosok nem tudnának ekkora teret hódítani. Tehát az adatgazdag előadás további szociológiai vizsgálatokra csá-

bit, amelyek egyébként is elengedhetetlenek.

Povedák István „*Láthatatlan határok – A keresztény – újpogány szinkretizmus*” címen hézagpótló s az egész témakört elméletileg megalapozó előadást prezentált, gazdag vizuális szemléltetéssel. Az újpogány kultuszok szabadon és fenntartások nélkül használják a keresztény elemeket, jelképeket, ezeket újra- s átértelmezve saját céljaikra. Dokumentumokkal bizonyította viszont az előadó, hogy amíg a vezető keresztény egyházak erős exkluzivizmussal védik pozícióikat, addig ezzel az intézményi elzárkózással ellentétben az egyes papok, mint magánszemélyek, jelen lehetnek szinkretista jellegű rendezvényeken, ahol őket elismeréssel is fogadják. A jól illusztrált és axiális témát feszegető munkát a további nagy szintézisek felé biztatjuk. Jelentőségét illusztrálta már a diszkusziója is: egyik hozzászólásban elhangzott, hogy a kereszténységet magát is többen tekintik szinkretista vallásnak, amennyiben a megváltás tanítása mellé liturgiájában, gyakorlatában és filozófiájában hellén szellemi örökséget és azoknak az inicializációs kultuszoknak némely elemét is asszimilálta, melyek a római birodalomban akkor virágoztak, s az Impérium részévé vált közel-keleti hellenizált oikumenében alakult ki. Mire a jelenlévő neoproteštáns teológus, Szigeti Jenő professzor ezt azzal kívánta korrigálni, hogy a biblikus örökséghez való vissza-visszatérés a kereszténység identitásának megőrzését szolgálja (tehát a hittől és a világnézettől függetlenül kívánt érvelni amellett, hogy a Krisztus-vallás nem lehet szinkretista keveredések tárgya), ezért a más kultúrákból asszimilált elemek a misszió szükségességéből adódóan inkulturációs folyamatok eredményei.

Tegyük hozzá, hogy a Szigeti által hivatkozott Boda László monográfiája még a *Redemptoris missio* enciklika előtt született, amelyben Boldog II. János Pál pápa (korábban mint Wojtíła filozófiaprofesszor) az inkulturáció modern elveit összegezte. Ez gazdag szekundér irodalmat implikált, főleg verbita szerzetesek tollából, az angolszász te-

ológiában. Boda (mint akinek munkásságát meghatározta, hogy a katolikus morálteológiának volt negyven éven át professzora), nemcsak ezt nem használhatta különben enciklopédikus tudásáról tanúskodó munkájában, hanem az egyház és a világ párbeszédét már korábban reformerként megújító VI. Pál pápa *Ecclesiam suam* enciklikáját sem. Akkori társadalmunkban ugyanis ez és elemzései még nem jelenhettek meg úgy, ahogyan a nyitottabb rendszerben Kránitz Mihály és Török Csaba kiadta s bemutatta VI. Pál kultúraszemléletét tükröző tanítóhivatali dokumentumait (a pápának már a II. Vatikáni Zsinaton fordulatot jelentő beszédétől kezdve). Tehát a jelenkori missziós teológia, túl azon, hogy szinkrón és nem diakrón jellegű (nyelvészetből kölcsönzött, de releváns fogalmakkal), a kereszténység első századairól több okból sem kompetens nyilatkozni. – Az orientális kereszténységnek a judaisztikus formákból be kellett illeszkednie az okcidentális Római Birodalom görög örökségen alapuló, de már eklektikus kultúrájába. Nemcsak a nyugaton ágostoni, keleten kappadókiai atyákkal fémjelzett fordulattal, amely a pogány filozófiát megkeresztelte = asszimilálta, hanem Ammianus Marcellinus és mások írásaiból alapos okkal sejthető kultuszintegrációval, amelyben a korábban eleusisi, orfikus és egyéb szinkretista kultuszokban már inicializált mystés-ek megkeresztelkedésével a Krisztus-követő közösségek liturgiai formáiba beszivárogtak olyan formai elemek, amelyek a hitvallást kevésbé (?), a realizálást viszont annál inkább érinthették. Utalunk arra, hogy Németh György neves ókortörténésünk véleménye szerint a Sol Invictus jelét látta Nagy Konstantin, amit a keresztény hagyomány átértelmezett. Sőt, ami még jelentősebb: a nemzetközi szakirodalom szerint a kereszténységben a birodalma többi kultuszával párhuzamos vallást látó császár a pogány Rhea s Thetisz kultuszának Byzantionban felállított szobrokkal való propagálásával segített azt úgy átértelmezni, hogy az Istenszülő Szűz Mária lett azután az új birodalmi főváros patrónusa, s a Theotokos

a császári hatalom szimbóluma. Pogány istennő- s istenanya gyökerek átértelmezésével. Az inicializációs Attisz-kultuszban is jelen volt az istenanya-kultusz, ami hatott a pogány Julianosz császár Istenanya-himnuszára, s ez akár asszimilációval, akár a kompetitivitás kényszerével, a keresztény kultusz egyes elemeit is implikálta. Szó sem volt akkor a modern missziós inkulturációról, hanem szinkretizmussal állunk szemben; éspedig minden vallás kialakulása szinkretista! (LIMBERIS, VASILIKI: *Divine Heiress. The Virgin Mary and the creation of Christian Constantinople*, Routledge: London – New York, 1994. 199 p.)

Ennek örökzöld vitáiban akárkinék legyen is igaza; kétségtelen tény, hogy a minden vallást szinkretizmusként felfogó antropológusok további kutatásai bármely irányban is üdvözlendők és támogatandók. Povedák egyik érdemét abban látjuk, hogy munkái nyomán egzakt módon is el- és lehatárolhatóak a jelenkori ősmagyarok a történelmi hagyományokat bármely mértékben is kontinuitásban őrzőktől. Azért szenteltünk a szinkretizmusnak ekkora teret, mert az ilyen irányú egyes esettanulmányok a vallások kialakulása s története szempontjából fontos elméleti tisztázásokat segíthetnek.

Csáji László Koppány „*»Belakjuk környezetünket és az internetet!« Lokalitas és / vagy hálózatiság. Vallásantropológiai elemzés a közösségkonstrukció lokális és hálózati tereinek, szerveződésének összefüggéseiről*” c. előadása hosszú címével is mutatja, hogy az előadó saját hipotézisét egészíti ki az esettanulmánnyal, amely teóriát a kulturális tér és kulturális idő modelljét a szerző korábbi terepmunkái, földrajzilag is több, távoleső kultúrkör helyszíni vizsgálata s összehasonlítása nyomán dolgozott ki koherens egésszé. Mivel a recenzens hallotta néhány korábbi előadását, átfogó hipotézisalkotását üdvözölheti; feltételezzük azonban, hogy publikált változatában (vagy eljövendő könyvében) gondot fordít rá a szerző, hogy a teoretikus konstrukcióját nem ismerők számára is több saját elméleti bevezetőt adjon.

Nagy Zoltán „*Sámántánc a konferencián: a néprajztudomány teologizálódása Oroszországban*” kitekintést jelentett a nacionalista pravoszlávián formálódott, ugyanakkor a multikulturális orosz birodalom ázsiai hatásokat is magába olvasztó világára. Manapság elsorvadt az orosz nyelv ismerete, s ezt társadalmi szinten kézenfekvőnek tarthatjuk, a kutatók világában viszont bűnnek. Ezért e témaválasztás módszertani példa másoknak.

Farkas Judit „*Újpogányság, ökopogányság és a magyar ökofalvak*” c. előadása bevallottan olyan közösségekkel foglalkozik, amelyeket nem tekint a szerző újpogányoknak (ám akkor miért itt ad elő róluk?), hanem sajátos és heterogén jellegük okán vizsgálja őket. Munkájának legfőbb értékét abban látjuk, hogy terepmunkán alapul. Antropológusnak a személyes tapasztalat mindig értékesebbé teszi munkáját. Véleményünk szerint a valláspótlék elemei jelen vannak ezeknek a zöld közösségeknek az ideológiáiban is, amelyek az előadás alapján szinkretisták és heterogének. Kolozsi Ádám „*Nem leszünk gyarmat. Antikolonializmus, exotizmus és autenticitásigény a pogány narratívákban*” címen a manapság erősen exkluzív magyar mozgalmakat szövegek alapján elemzi, s ezzel hozzájárul a nagyon aktuális jelenségek objektív vizsgálatához.

Szeverényi Sándor „*A nemzeti oktató ponyva nyomában*” címen az ál-történelmi regények és a modern lektúr (vagy ennek legalját jelentő) tömegirodalmat gazdag anyagon, és tipologizálva, csoportosítva mutatta be. Feltétlen üdvözölhetjük, hogy a finnugor nyelvész ezen a területen is érvényesíti logikáját, analízáló képességét. (Csak azt nem definiálta explicit módon, hol a határ a történelmi s ál-történelmi regény közt.) Az anyag bemutatásán és osztályozásán túl azonban kérdőjel marad bennünk, amennyiben ez a dömping csupán a társadalom szellemi sekélyesedését jelentő veszély, vagy a posztmodern kisembernek agyonhajszoltságában és kimerültségében oldódást, felnőtteknek való mesét jelent-e? Hiszen amit a tömegek fogyasztanak, azt meg-

állítani nem tudjuk, akárhogy is értékeljük. Arra viszont az írástudók felelőssége kötelezne, hogy ennek a hatásait is megrajzoljuk: vajon eljött-e már Aldous Huxley „Szép új világa”, melyben a delta- s epsilon-kasztok beszűkült emberei csak az anyagi s a szellemi „szómát”, a kábszert fogyasztják? (Feltételezzük, hogy az előadó ismeri ezt a klasszikus művet.) Az előadásban markánsan jelenlévő tipológiai s deskriptív megközelítés megóv attól, hogy esszéisztikusan értékeljünk. Ezzel általános tudományszervezési tézisre kívánunk rámutatni: tudományos kutató esetében előny, ha több területen is otthonos, az egyetemi oktatóknál viszont hátrány, ha nem az oktató szaktárgyait kutatja fő szakterületként. Javasoljuk, hogy a szegedi műhely szekerébe továbbra is fogjanak be kutatóintézeti munkatársakat, mert az akadémiai kutatók a masszív magyar ökrök teherbírásával tudnak húzni.

Szigeti Jenő neoprotestáns egyháztörténész, a magyar valláskutatás egyik „nagy öregje” megcsillogtatta művelődéstörténeti kincsestárát *„Túlvilági kalandok. Adalékok a magyarországi spiritizmus történetéhez”* című előadásában, amely alapos adatgazdagságával gazdagítja ismereteinket. Miről is? Valláspótlékról, modern mágiáról, babonáról? Az elméleti tisztázás felé is fontos lépéseket tett Szigeti, ha és amennyiben a publikációban kitér az előadás időkereteire hivatkozással rövidített részekre, úgy a művelődéstörténeti érdekességekből az elméleti tudomány, a gyűjtögetésből szintézis válhat. Földvári Sándor *„A chiromantia mint a két háború közti budapesti középosztály valláspótléka Majthényi György példáján”* címmel mutatta meg, hogy a pszichológiai tréningre való igény implikálhat bizonyos valláspótlékokat, amelyek adott esetben társadalmi réteghez köthetők (urbánus közép- és nagypolgárság). Hubbes László Attila *„Új magyar mitológia? Tapasztalatok és kihívások”* főként azért üdvözlendő, mert a fogalmi-elméleti tisztázás felé törekedett, ugyanakkor konkrét kutatási anyagot is hozott. Prezentációi kissé túlsúlyoltak apró be-

tűkkel, de szerencsére kicsi teremben közel ült mindenki, s a publikált változatban éppen az elméleti s gyakorlati anyag-gazdagság fog értéket jelenteni.

Mindenre nem térhet ki terjedelmi okokból sem a recenzens, ezért az utolsó szekcióról összefoglalóan elmondjuk, hogy a konferenciának címet adó modern sámánok jelenségével talán ez foglalkozott leginkább. (Kár, ekkorra némelyek már hazamentek.) Illés Anna *„Két példa az újtáltosság mitológiájának jelenkori megkonstruálására”*; Máthé Veronika *„A Yotengrit tanításai a közösség vezetőivel készült interjúk alapján”*, valamint Molnár Bianka *„Magyar táltos hagyományörzés, mint »mankó« a személyiségfejlődéshez”* talán a legközelebb visz ahhoz az elméleti-fogalmi distinkcióhoz, amelyre több vonatkozásban felhívtuk a figyelmet. A konferencia zárásaként a jelenlévők tettek is erre további lépések „összegzés” címen. Reméljük, ez is teret kap a kötetben, vagy ha nem, egy későbbi konferencián.

A vallás, a valláspótlék és a modern kultuszok fogalma remélhetőleg további hasonló programok során finomítást nyerhet. A recenzens nem ringatja magát abban az illúzióban, hogy létezik tökéletesen objektív ismertetés; ellenkezőleg: a mégoly tiszta szakmai becsülettel írt beszámoló is tükrözi szerzőjének szakterületét. Ezért felvállaljuk, hogy a jelen esetben filozófus, teológus és nyelvész képzettségű, publikációs munkásságára nézve pedig egyháztörténész tollából született e tudósítás, ezért az ilyen irányú fogalmi tisztázásokat és vallástudományi általánosításokat kérjük számon. Valamint azt, miért nem tudtuk meg, hogy mi a sámán a modern világban – hiszen, ha tradicionális értelemben tekintjük, akkor csupán egy előadás vonultatott fel valóban sámánokat. Az is kevés, ha kereszténység előtti kultuszok felélesztéséről beszélünk, mivel ez Európa-centrikus, ám ott sem működik. A világban sok vallás van, amelyek a globalizáció korában keresztül-kasul hatnak a földgolyón, és nem egyértelmű, sőt értelmetlen kérdés lenne, hogy például a Közép-Ázsiában élő,

s a felszínesen elsajátított iszlám elemeit a helyi kultusz hagyományokkal vegyítő neoszűfizmus vajon elő- vagy utóidejű-e a kereszténységgel? (Ezt viszont nem kérdezte meg senki.) Továbbá, Popper Péter (aki nemcsak nemzetközi színvonalon álló pszichoterapeuta s valláskutató volt, hanem a buddhizmustól a judaizmusig több világnézetet a kutató személyes tapasztalatával is átélte) erre többször is rámutatott: a kereszténység után soha senki nem élheti például a szexualitást az antik görögök lelkületével (bűntudat nélkül), mert aki keresztény kultúrában szocializálódott, a tudatalattijában ennek nyomait örökre hordja még akkor is, ha tudatában szakít vele. Miként is definiáljuk akkor a „kereszténység előtti” fogalmát? Azután, szerencsésebbnek tartanánk a hagyományos vallások és kultuszok esetén a beleszületett, a modern eklektikus rendszerek esetén a választott jelleg vizsgálatát is. Disztingválást kíván az identitás vizsgálata is: egy görög katolikus esetén a mai napig egész életét, személyiségét meghatározza, hogy ő bizánci rítusú katolikus (urbánus, értelmiségi környezetben is), mint például Bubnó Tamás, a Szent Efrém Kórus vezetője többször is ezt nyilatkozta. Más felekezetek esetén viszont ez nem így működik. Továbbá, a konferencia címében hirdetett sámánizmusnak éppen az a lényege, hogy a transzcendens világgal és földi létünkkel egyaránt kapcsolatot teremtve, az életmód egészét átfogó világnézet (már vallás?) – amelyet a történelmi vallások mindenütt visszaszorítottak, nemcsak a kereszténység, de például a buddhizmus is. Az újpogány jelenségek mennyiben újsámáni rendszerek? Mennyiben vallások? Teszem azt, a Wicca-vallás (ha már vallás!) és hasonló kultuszok követői elvonulnak-e a munkahelyükön is elvégezni szertartásaikat, mint a modern világban az iszlámot (muszlim gyökerek nélkül) felvett fiatalok (Budapesten is) akár a munkaidő megszakításával is elvégzik a déli imájukat? Vagy léteznek-e hobby-kultuszok, és az újpogányoknál gyógyító újsámánok egyszerűen a fizetőképes

keresletet elégítik ki egy posztmodern kultuszfogyasztó világban? A vallás-típusú rendszerek az egyén teljes életében annak minden cselekedetét meghatározták, döntéseiben útmutatót jelentettek. Formailag ezért vallás volt a marxizmus-leninizmus is, mégoly dicstelen történelmi szereplése dacára, mert a valódi híveinek minden élethelyzetben lelkiismereti „útmutatót” adott, amint Lenin írta: „az eszme = értelem + érzelem + cselekvés”. (Amit persze Jakab levele nyomán a kereszténységtől plagizált, ám ez más kérdés.) A tradicionális sámánizmus is holisztikus és totális: a követői teljes életmódját áthatja, minden életvezetési – morális vagy egészségügyi – kérdésben egyértelmű döntést implikáló hagyományrendszer. Aki viszont két bőrrönddel a világot járja, mint neosámán (egyik előadásban szereplő példa), az több esetben csak színelőadást nyújt olyan fizetőképes fogyasztóknak, akik e cirkusból hazamenve a posztmodern kapitalista világ működése szerint élnek és gondolkodnak. Másrészt, a konferencián három előadás is foglalkozott a mitológiává előlépő nemzeti (magyar) identitással. Nos, aki már úgy él, hogy Szittyá-körúton rendezi be lakását (fent említett G-városi példa), vagy – teszi hozzá a recenzens –, aki vasárnapi ebédjéhez azért nem vásárol sört, mert „magyar ember bort iszik”, illetve keresi az élelmiszerboltban a magyar termék márkajelzéssel ellátott „magyar citromot” is – az bár tartson a lemezes tarsolyában Visa-kártyát, vezessen nyugati személygépkocsit, ő már életvitelét egészében átható vallást követ, amely ontológiai kérdéseket is megválaszol, ha tanult ideológusokkal dolgoztat. Ez már vallás-e, vagy csupán életfilozófia? Önálló konferenciát kitölthető problémakör.

Remélhető, hogy a bemutatott mikro-kutatások további konferenciákon kaphatják meg teoretikus feldolgozásukat a vallásfilozófia s a komparatív vallástudomány részéről, vagy itt, vagy ezt más kutatóműhelyek teszik meg. A publikáció és a folytatás feltétlenül indokolt.

KOVÁCS ATTILA

Bemutakozik a Szegedi Társadalomtudományi Szakkollégium

A Szegedi Társadalomtudományi Szakkollégiumot 1995-ben hozták létre szegedi egyetemi hallgatók, azzal a szándékkal, hogy intézményes keretet adjanak a tagok érdeklődésének megfelelően szerveződő kurzusoknak, előadásoknak. A Szakkollégium régóta ismert szereplője a felsőoktatásnak: magas színvonalú szakmai képzést folytató, közösségformáló, autonóm intézmény, mely társadalmi problémákra érzékeny, szakmailag igényes értelmiség kinevelésére hivatott. Célja, hogy tagjai intézményes keretek között, felelősségteljesen gyarapíthassák tudásukat, elsajátíthassák a demokratikus magatartásformát, hozzájáruljanak a Szakkollégium hagyományainak hosszú távú megőrzéséhez, valamint hogy öregbítsék a Szegedi Tudományegyetem és a város hírnevét.

Jóllehet a Szakkollégium az Egyetem minden hallgatója számára nyitott, elsősorban az Állam- és Jogtudományi, a Bölcsészettudományi, a Gazdaságtudományi, valamint a Juhász Gyula Pedagógusképző Kar hallgatóira számítunk, várjuk azonban más karok társadalomtudományi érdeklődésű fiataljait is. A felvételin nem elsősorban a hallgatók tárgyi tudását, hanem nyitottságát, probléma-érzékenységét, kreativitását vizsgáljuk.

A szakkollégiumi képzés színvonalát belső szakmai szabályzatunk és szervezetünk (Tanulmányi Bizottság) garantálja. Szakmai kurzusaink előadóit igyekszünk az egyetemünk, valamint az ország vezető szaktekin-télyei közül kiválasztani. Mivel a Szakkollégium célja – a szakmai képzés mellett –, hogy

felelős, széles látókörű értelmiségivé képezze tagjait, ezért tagjaink interdiszciplináris, az egyes szaktudományok határterületein mozgó kurzusokat is szerveznek. Tagjaink számára publikációs lehetőséget biztosítunk kiadványainkban (Szakkollégiumi Füzetek), illetve honlapunkon.

Mindemellett előadásokat, konferenciákat szervezünk tagjaink és az egyetemi hallgatók számára. Szakkollégiumunk nem zárt, a rendezvények mellett a kurzusokra is várunk „külsősöket”. Célunk, hogy a különböző tudományágak új eredményeit a szélesebb közönséggel is megismertessük. A Szakkollégiumi Charta megköveteli tagszervezeteitől az együttműködést. Sajnos mi – saját épület híján – csak tagjaink egy részére tudunk kollégiumi elhelyezést biztosítani a Herman Ottó Kollégium 52 fős „B” épületében. Közösségi életünk része a frissen felvettek beilleszkedését segítő kirándulások, beszélgetések, vitaestek, filmnézések szervezése, illetve végzős hallgatóink búcsúztatása.

A Szakkollégium önállóan működő közhasznú egyesület, anyagi javaival önállóan gazdálkodik. Bevételeinket a tagdíjak mellett elsősorban pályázati pénzek és az SZJA 1%-ából származó források jelentik. A Szakkollégium irodája jelenleg három számítógéppel, nyomtatóval, egy projektorral, szkennelrel, fénymásolóval, továbbá magnókkal, diktafonnal, írásvetítővel rendelkezik. Könyvtárunk mintegy kétszáz kötetből áll.

Eddigi főbb tevékenységeink, eredményeink

1995 tavaszán hallgatók által szervezett előadássorozat indult a kelet-közép-európai és magyarországi rendszerváltásról. Az előadássorozat anyagi feltételeit a hallgatók pályázati úton teremtették meg. A szervezés közben adódó sikerek és kudarcok vetették fel a szakmai munka intézményes kereteinek megteremtését. A kezdő lépések megtételében segítséget nyújtott Chikán Attila, a Rajk László Szakkollégium igazgatója, aki hasznos tanácsokat adott a Szakkollégium megalapítása körüli teendőkhöz. A tagság a már működő öt kurzus (ifjúságszociológia, morálfilozófia, gazdaságtörténet, kortárs magyar irodalom, a rendszerváltás története) résztvevőiből szerveződött. Első előadóink közé tartozott Vajda Mihály professzor, akit a 2000. februári Közgyűlés a Szakkollégium első tiszteletbeli tanárává választott.

1996 tavaszán került sor a Szegedi Társadalomtudományi Szakkollégium Szervezeti és Működési Szabályzatának megszavazására és az ügyvivői testület megválasztására. Az 1996/97-es tanév első félévében már kurzusismertető kiadványban foglaltuk össze nyolc induló kurzusunk tematikáját. Az ügyvivői testület az SZMSZ-nek megfelelően négytagúra bővült, a közgyűlés pontosította a tagság kritériumait is. A kurzusok szervezésében és vezetésében egyre inkább számíthattunk a JATE oktatóinak szakmai és erkölcsi támogatására.

A Szakkollégium 1996 őszen képviseltette magát a tőserdei szakkollégiumi találkozón. Az 1996/97-es tanév második félévében anynyiban módosult a kurzusrend, hogy az előadások túlsúlyát az elmélyült szeminárium és műhelymunka váltotta fel. Ezek a sikeresen működő oktatási formák, megteremtve a kiscsoportos munka feltételeit, mikroközösségek létrejöttét, a Szakkollégium bővítésének, fejlesztésének szükségességét hívták elő.

1997 tavaszán pályázatot adtunk be a Mű-

velődési és Köznevelési Minisztériumhoz és a Soros Alapítványhoz. A pályázatokon elnyert 2,5 millió forintot a már működő kurzusok mellett újabbak indítására, ill. a Szakkollégium intézményi és infrastrukturális feltételeinek kialakítására fordítottuk. Az 1997/98-as tanév első félévében 12 előadássorozat és kurzus indult. Az eredményes munkának köszönhetően a szakkollégisták száma nőtt, a Szakkollégium pedig az egyetem kísérleti műhelyévé nőtte ki magát. A támogatásnak köszönhetően sikerült a Szakkollégium könyvállományát az előadások, kurzusok igényeinek megfelelően kibővíteni. Az 1997/98-as tanév első félévében ismertető kiadványaink jelentek meg, aktívabá vált részvételünk a szakkollégiumok közötti együttműködésben.

1998 augusztusában, Terényben megtartottuk első nyári táborunkat, ahol a résztvevők értékelték az elért eredményeket, és döntöttek a szakmai munka struktúrájának további fejlesztéséről, a beszámoltatási rendszerről, a következő évi kurzusrendről és költségvetésről. A bajai NYATA (Szakkollégiumok Országos Nyári Találkozója) első napján a szakkollégiumi tagság kritériumait elemző szekciót Szakkollégiumunk egyik képviselője vezette, a Szakkollégiumok felelőssége a hallgatói önkormányzatok demokratizmusában címmel önálló vitaindítót tartottunk.

1999. március 25-én a Rajk László Szakkollégiummal közösen Társadalmi mobilitás a felsőoktatásban címmel szakmailag sikeres konferenciát és kerekasztal-beszélgetést rendeztünk, melyen Bukodi Erzsébet, Utasi Ágnes, Gábor Kálmán és Róbert Péter tartott előadást.

1999 tavaszán a Szakkollégium intézményesülése minden tekintetben lezárult: élvezve a JATE oktatóinak erkölcsi és anyagi támogatását, formális együttműködési megállapodást kötöttünk a Társadalomelméleti Intézettel. A Szegedi Társadalomtudományi Szakkollégiumot a Csongrád megyei Bíróság 1510. szám alatt társadalmi szervezetként nyilvántartásba vette. A szakkollégiumi képzés folyamatosságának megőrzésében, az intézményesülés elő-

mozdításában Dr. Dékány András (egyetemi docens, SZTE Filozófia Tanszék) szakkollégiumi tanár alapvető segítséget nyújtott. 1999. augusztus 21–24-ig Sikondán szakkollégiumi nyári tábor tartottunk, mely hatékonyan elősegítette új tagjaink beilleszkedését a szakkollégiumba. Ezen előkészítettük a következő év képzési tervét, közösségi és kulturális programjait. Lefektettük a társintézményekkel (szakkollégiumokkal, civil szervezetekkel, szakmai egyesületekkel) való együttműködés irányelveit. 1999 októberében az Alkalmazott Vallástudományi Kutatócsoporttal közösen rendeztük meg Vallás-tudomány? című konferenciánkat.

2000 tavaszán országos szakkollégiumi találkozót rendeztünk Közszolgálatóság címmel, melyen budapesti, veszprémi, pécsi és debreceni szakkollégiumok képviselték magukat. 2000 májusában megjelent a Szakkollégiumi Füzetek első száma, benne szakkollégisták tanulmányaival és könyvrecenzióival. 2000 augusztusában Domaszéken rendeztük meg nyári táborunkat, ahol – egyidőben az Élet és Irodalom vitafolyamának indulásával – a cigányság helyzetéről és társadalmi mobilitásának esélyeiről tartottunk vitát. A táborban finn egyetemi hallgatókat is vendégül láttunk.

2000. október 13-14-én a Filozófia Tanszékkal és a kolozsvári Pro Philosophia Alapítvánnyal közösen két napos nemzetközi konferenciát tartottunk Európa közepe – Közép-Európa? címmel. A konferencia anyaga megjelent a Szakkollégiumi Füzetek második számaként.

2001 nyarán beindítottuk a CEDTW projektet (Central European Database of Theoretical Writing), melynek célja, hogy összegyűjtse, és az interneten elérhetővé tegye a térség (V4 + Románia) kutatóinak, fiatal szakembereinek társadalomtudományi munkáit több nyelven (eredeti valamint az adott tudományágra jellemző nyelven). A projekt infrastrukturális hátterének megteremtéséhez jelentős segítséget nyújtott a MEH IKB.

2002 nyarán Egyetemünket egyedül kép-

viseltük a Sziget Fesztiválon. Sátrunk a Civil Faluban kapott helyet, ahová minden napra szerveztünk egy beszélgetést. Igyekeztünk ritkán érintett, de a fiatalokat érdeklő témákban jártas előadókat meghívni. A Civil Nagysátorban élénk érdeklődés mellett folyt vita a civil szféra „erejéről” hazánkban, ill. ifjúságszociológiai vizsgálatokról tartott beszámolót – többek között – Gábor Kálmán, a Sziget-felmérések vezetője. Saját sátrunkban a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal fiatal munkatársaival a műemlékvédelem népszerűsítéséről, Vukán Györggyel és Szokolay Balázssal a komoly- és a könnyűzene kapcsolatáról, majd egy gyulai zenekarral a fiatal zenészek lehetőségeiről beszélgettünk. Nálunk tartott bemutató előadást a Védegylet is. A 2002/2003-as év első félévétől a Gazdaságtudományi Kar Feketesas utcai épületében önálló irodát kaptunk. Eszközeink nagy része és könyvtárunk itt kapott helyet. 2003 márciusában konferenciát tartottunk Esélyegyenlőtlenségek a mai magyar társadalomban címmel. Az elhangzott előadásokból konferenciakötetet adott ki a Szakkollégium. 2003 nyarán a Szakkollégium tagjai részt vettek a nemzetközi szakszervezetek által szervezett nyári egyetemen Hattingenben (Németország), melynek címe „Resistance yesterday, today & tomorrow” volt.

2004. március 23–24-én megtartottuk „A felsőoktatás jelene és jövője” című tudományos konferenciánkat, melynek keretében négy szekcióban tárgyaltuk meg a különböző egyetemi szakokon felmerülő reformokkal kapcsolatos kérdéseket. 2005 áprilisában újabb tudományos konferenciát szerveztünk a „A szexualitás ezer arca” címmel. A rendezvény helyszínét a József Attila Tudományos és Információs Központ (TIK) biztosította.

2005 augusztusában szakkollégiumunk tagjai részt vettek a Manchesterben megrendezett „Social and economical regeneration and movement of workforce” című nemzetközi nyári egyetemen. Valamint ugyanebben a hónapban képviseltettük magunkat a Szegedi Ifjúsági Napokon is.

2006 áprilisában tudományos konferenciát rendeztünk Kínáról „Hová vezet a selyemút?” címmel. A helyszínt ismét a TIK biztosította. Majd tavasszal

2007 tavaszán szakkollégiumunk ismét részt vett a tőserdei szakkollégiumi találkozón. Áprilisban került sor újabb tudományos konferencia szervezésére a TIK-ben a „Közép-Európa társadalmi konfliktusai” címmel. Nyáron csereprogram szervezése hat ország fiataljai részvételével, 'WHOMAN?' 'Gender roles in societies' címmel. 2007 augusztusában szakkollégiumunk ismét részt vett a Szegedi Ifjúsági Napok Civil Falujában.

2008 tavaszán a Szakkollégium „Hatvan-nyolc” címmel szervezett konferenciát az MTA Szegedi Akadémiai Bizottságának épületében, amely az 1968-as események és az ezekben szerepet játszó, vagy az események kapcsán megszülető mozgalmak, eszmék bemutatására vállalkozott. Ez év júniusában júniusában a lengyelországi „Take an action!” – Training on active participation, valamint a szlovéniai „iLearn.iParticipate.iCulture” programban vettünk részt.

2009 tavaszán szervezett konferencián – „Nyolcvankilenc” címmel – a közép-európai rendszerváltozásokat vettük górcső alá. Itt többek között Csaba László közgazdász (CEU), Ripp Zoltán történész (Politikatörténeti Intézet) és Matolcsy György volt gazdasági miniszter adott elő.

2010 tavaszán a közelgő országgyűlési választások alkalmából ehhez kapcsolódó előadássorozat szervezésére került sor, melynek célja a magyar választási rendszer, valamint a politikai kampányok, manipulatív technikák részletes bemutatása meghívott szaktekintélyek (Prof. Dr. Láncki András – BCE, Kovács László – SZTE, Löffler Tibor – SZTE) tolmácsolásában.

2010 őszén az SZTE Rectori Hivatalának támogatásával régi és új tagjaink szakmai előadásaival tarkított nyílt napot tartottunk az SZTE TIK épületében. A félév során nyilvános előadásokon láttuk vendégül többek

közt Lengyel László politológust, illetve Martyn Rady-t, az University College London kutatóprofesszorát.

2011 tavaszán a Szegedi Politológushallgatók Egyesületével közösen az Európai Unió Tanácsának magyar elnökségéhez kapcsolódó előadássorozatot szerveztünk az Oktatási Közalapítvány támogatásával. Az egyes előadások, beszélgetések megtartására az elnökséggel kapcsolatos közvetlen teendőket ellátó szakpolitikusokat, illetve szóvivőket kértük fel, ugyanakkor az egyetem oktatóit, és tudományos munkát végző hallgatóit is igyekeztünk bevonni. Vendégünk volt többek közt Bakos Piroska, illetve Hajdú Márton hazai és brüsszeli szóvivő, illetve Hidvéghi Balázs nemzetközi és EU-ügyekért felelős helyettes államtitkár.

A tematikus előadássorozat mellett megrendezésre került szokásos tavaszi konferenciánk, melynek központi témája ezúttal a társadalmi devianciák jelensége volt, illetve az, hogy az egyes diszciplínák milyen eszközökkel képesek azt megragadni, illetve mit tekintenek deviáns magatartásnak. A konferencia szervezését a Szegedi Fegyház és Börtön munkatársaival közösen végeztük, meghívott előadóink közt nagy hangsúlyt kaptak a büntetés-végrehajtási intézetek munkatársainak kriminológiai témájú előadásai.

2011 nyarán megjelentettük a tavaszi Európai Unió előadássorozat szakmai anyagát, *Magyar EU-elnökség: lehetőségek és kötelezettségek* címmel. Októberben beindítottuk a közéleti vitaestünket. Novemberben elindítottuk a szakkollégium filmklubját, amelybe integráltuk a Szegedi Politológus Hallgatók Egyesületét és a Móra Kollégium Egyesületét, így egy kritikai filmklubot sikerült létrehozni. Ugyanezen szervezetekkel közös előadássorozatot valósítottunk meg, ennek keretében októberben került sor a Vizuális manipuláció című előadás megszervezésére.

A Szegedi Társadalomtudományi Szakkollégium a 2012-es év tavaszi időszakában pszichológia vándorkurzust szervezett, ennek előadói voltak: Kékesi Márk Zoltán: csoport-

történet és identitás, Harsányi Szabolcs Gergő: sportpszichológia, Dr. Szenes Márta: valláspszichológia témakörben. Ezt kiegészítendő a Móra Ferenc kollégiumban szakkollégistáink által szervezett irodalmi esteket is rendeztünk, kortárs írókkal, költőkkel és irodalmi kiadók vezetőinek meghívásával. Meghívásunkra előadást tartott dr. Zimonyi István a Magyar Köztársaság Nagykövetségének Kairói Kulturális Tanácsosa, *Magyarok Egyiptomban* címmel. A félév során még több kiemelt eseményre került sor, egyik egy közös könyvbemutató: Belvedere Meridionale folyóirattal, ahol *A Dontól a Dunáig, az avaroktól az Arany Hordáig* című tematikus lapszám és a szakkollégium Deviancia című konferenciakötete, valamint a SZOHATA második konferenciájának szervezése. Végezetül pedig az éves konferenciánk „Sose nővünk fel” címmel, mint ifjúságszociológiai konferencia.

2012 második félévében kaptak helyet olyan kurzusok, mint a makroökómia, Gébert Judit vezetésével és pénzügy-sáv kurzusai Kovács György védnök koordinálásával. Az év második felében említésre méltó a Politológus Hallgatók Egyesülete, a Szegedi Történészhallgatók Egyesülete és Szakkollégium közös szervezésében megvalósult filmklub.

2013 tavaszán a filmklub a Grand Cafeban kapott helyet. Emellett Dékány András védnökünk által tartott a *Diktatúrák zenei világa* című egzisztenciál filozófia kurzus színesítették a félévet. A 2013-as őszi szemeszter alatt Sándor Klára tanárnő a Székely írásról tartott nekünk több előadást, melyek során megismerkedtünk a fennmaradt emlékekkel, napjaink hiedelmeivel az úgynevezett rovásírással kapcsolatban. Megtudhattuk, hogy hol autentikus, és milyen társadalmi rétegek használták, illetve mely korokban miért ápolták, kutatták. Kiss János fazekasmester a kerámia elméleti hátterébe vezetett be minket, később pedig az agyag rejtelseibe is beavatta a tagság egy részét, akik vállalkoztak arra, hogy a szakma koszosabb részével is megismerkedjenek. A Politikai pszichológia című előadáson Harsá-

ny Szabolcs Gergely ismertette a kutatásait és annak eredményeit. A borkurzus előadásainak keretein belül alkalom nyílt felfedezni a borászat, a szőlőművelés, a borismeret tudományát. Az előadások végén konkrét borok elemzéseire is sor került.

A szakkollégium újraindította a könyvismertető programját saját tagjai számára. Tartottunk egy irodalmi estet, melynek meghívott előadója Hodossy Gyula volt. Fő téma a felvidéki magyar könyvkiadás, irodalom, kulturális élet. Továbbá csapatépítő programokkal színesítettük a félévet. A Szegedi Társadalomtudományi Szakkollégium tudományosan aktív tagjai közül néhányat – akik a jelen számban is publikáltak – szeretnénk bemutatni.

GYENGE ANDRÁS kétezer-tíz óta tagja a Szegedi Társadalomtudományi Szakkollégiumnak. Kezdetben a választmány tagjaként működött, majd marketingeseként lett állandó posztja a szakkollégiumban. Emellett előadások és kurzusok, valamint konferencia szervezésében állandó és stabil tagja közösségünknek. Időszakonként a felvételi bizottsági tagként is kivette részét a szakkollégiumi munkából. Jelenleg senior tagunk.

ANDRÁS GYENGE *has been working for the College of Advanced Studies in Social Sciences of Szeged since 2010. Initially he was in the committee; later he got the senior membership and a permanent position as the marketing manager of our college. Besides, he has participated in the organisation of conferences and seminars; and occasionally contributed to the work of the admission committee. He is a steady and reliable member of the community.*

MARÓDI ÁGNES kétezer-tizenkettő óta tagja a Szegedi Társadalomtudományi Szakkollégiumnak, a választmány állandó tagja. Aktuálisan a szakkollégium gazdasági felelőse. 2013 ősztől a szakkollégium felvételi bizottságának is tagja. Végzett a Szegedi Tudományegyetem Neveléstudományi szakján, jelenleg a Neveléstudományi Intézet PhD-hallgatója.

ÁGNES MARÓDI *has been working for the College of Advanced Studies in Social Sciences of Szeged since 2012. She is a permanent member of the committee; presently she is responsible for the finances and since autumn 2013 a member of the admission committee. She graduated from the University of Szeged with a degree in educational sciences, and at the moment she is a PhD student of the Institute of Educational Sciences of the same university.*

GARAMVÖLGYI BENCE kétezer-tizenkettő óta tagja a Szegedi Társadalomtudományi Szakkollégiumnak. Vitaest és előadás szervezője a szakkollégiumban. Konferencia szervezésében és anyaintézményen kívüli kapcsolattartás a fő profilja. Időnként választmányi tag és többekkel együttműködve filmklub szervezője. Jelenleg a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Nemzetközi tanulmányok szakán végzős hallgató.

BENCE GARAMVÖLGYI *is a member of the College of Advanced Studies in Social Sciences of Szeged since 2012. He is responsible for the organisations of conferences, discussion or movie evenings; occasionally he participates in the committee's work. But most importantly he is the communication manager of our college. At the moment, he is a senior student in international relations at the Faculty of Law of the University of Szeged.*

KOVÁCS ATTILA 2007 óta tagja a Szegedi Társadalomtudományi Szakkollégiumnak. Egyaránt szervezett filmklubot, előadásokat, kurzusokat és vitaestet. A választmány állandó tagja. Huzamosabb ideje a konferenciaszervezésben és a felvételi bizottságban tevékenykedik állandó tagként. Jelenleg senior tag, és a Szegedi Tudományegyetem Történeti Doktori Iskolájának Medievisztika alprogramjában PhD-hallgató.

ATTILA KOVÁCS *is a member of the College of Advanced Studies in Social Sciences of Szeged since 2007. He has undertaken various activities, lately as our senior member: as coordinator of movie and discussion evenings, organiser of lectures, courses*

and conferences. He is a constant member of the committee and the study committee as well. At the moment, he does his PhD studies in the Medieval History Programme of the Doctoral School of Historic Studies at the University of Szeged.

PÉCSI ISTVÁN kétezer-tizenegye óta tagja a Szegedi Társadalomtudományi Szakkollégiumnak. Állandó választmányi tag, emellett jegyzőkönyvvezető, és pályázatfigyelő. Időszakosan a felvételi bizottság tagja. Rendszergazdaként a honlap és a levelezőrendszerünk kezelője. Konferencia és vitaest szervezésében vet részt. Jelenleg senior tagja közösségünknek.

ISVÁN PÉCSI *is in the College of Advanced Studies in Social Sciences of Szeged since 2011. As a senior member of the college and constant member of the committee, he is responsible for meeting transcripts, our website and email system; moreover, he manages the application for grants. Occasionally, he also participates in the admission committee's work, and in the organisation of conferences and discussion evenings.*

KISS ISTVÁN MÁRTON 2011 óta tagja a Szegedi Társadalomtudományi Szakkollégiumnak. Kezdetben a választmány, majd a tanulmányi bizottság munkájában vett részt. Huzamosabban a felvételi bizottság tagjaként tevékenykedik. Jelenleg a Szakkollégium szokásos éves konferenciájának koordinátora. Végzett a Szegedi Tudományegyetem szociológia szakján, jelenleg a Gazdaságtudományi kar hallgatója.

ISTVÁN MÁRTON KISS *is a member of the College of Advanced Studies in Social Sciences of Szeged since 2011. He was equally engaged in the work of the college's committee and study committee. Lately he has become a constant member of the admission committee and the coordinator of the college's annual conference. He graduated from the Faculty of Arts of the University of Szeged with a degree in sociology; presently he studies at the Faculty of Economics of the same university.*

MEGJELENT! KAPHATÓ A KIADÓNÁL!

Utasi Ágnes

KÖTELEKBE *Szolidaritás-hálók és közélet*

UTASI ÁGNES: Kötelekben. Szolidaritás-hálók és közélet. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Belvedere Meridionale Szeged, 2013, 261. p. – Utasi Ágnes legújabb könyve a közösség és közélet kapcsolatának kérdéseit vizsgálja. A szerző feltételezése szerint a növekvő közösségi lét és szolidaritás kihatással lesz a közélet igényére is. A kutatási adatok azonban ma még makro-társadalmi bizalomhiányt, a közéleti attitűddel élők szűk körét, és a civil közösségekbe kötődők alacsony arányát jelzik. Ugyanakkor reményt keltő, hogy a társadalom túlnyomó többségét összekapcsolja a kisközösségekhez fűződő identitás és szolidaritás: a többség bízik családi és baráti körének, közvetlen közösségeinek szükség esetén öt segítő szolidaritásában. A társadalom alapszövetére jellemző erős szolidaritás és identitás valóban reményt adhatna arra, hogy fokozódjék a másokért, a tágabb közösségért vállalt felelősség, így a közélet igénye. A vizsgálati adatok ennek ellenére azt mutatják, hogy a közéleti attitűd és közéleti aktivitás elsősorban azoknak a társadalmi csoportoknak gyakorlatában és tudatában jelentkezik, amelyek anyagi biztonságban és a közéleti információ feldolgozására képes iskolázottság-műveltség birtokában élik életüket. A könyv következtetései szerint a társadalom négyötöde ma még a közéleti aktivitásra képes felső ötöd döntéseinek van alárendelve.